

म प्र.सं , संग्रह शाखा, ठाणे

विषय ... श्री-पुस्तक

६६६

REF: BK-0023099

REF: BK-0023099

गु-प्रवाश
२३०९९
९०९
१४१२९
२१९५

बाळकृष्ण बापू आचार्य

भोरो विनायक शिंगणे

मुंबईचा वृत्तांत

(या १८८९ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाचे
विस्तृत प्रस्तावनेसह यथामूल पुनर्मुद्रण)

बाळकृष्ण बापू आचार्य
मोरो विनायक शिंगणे

संपादक : बापूराव नाईक

REFBK-0023099

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ
मुंबई, १९८०

© पुनर्मुद्रण, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, १९८०

मूल्य . रु ४७.०० फक्त

प्रकाशक

सचीव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ,
मंत्रालय, मुंबई ४०००३२

मुद्रक

अरुण नाईक,
अक्षर प्रतिरूप प्रा लि
४२, आंबेकर मार्ग, मुंबई ४०० ०३१

अनुक्रमणिका

निवेदन

पाच-सहा

संवादादीय प्राक्कथन

सात-आठ

प्रस्तावना

एक ते सत्याहतर

माडगांवकरांचे मुंबईचे वर्णन दोन; मुंबईचे भाविक लोक कॉर्नवॉलीस-
च्या पुतळ्यास नवस तीन, प्रस्तुत ग्रथ मुंबईचा वृत्तात चार;
मुंबईचा प्राचीन इतिहास . चार, मुंबईचे पहिले रहिवासी कोळी ..
चार, अपरांत कोकणपट्टीचा उत्तर भाग पाच, महाभारतकालीन
अपरान्त सहा, मुंबई-साष्टी-सोपारा भारताचे प्रवेशद्वार सात,
उत्तर कोकणावरील मौर्य राजसत्ता आठ, मुंबईच्या प्राचीन इतिहासाची
साधने नऊ, सातवाहन कुलाचा उदय नऊ, सातवाहनाची मातृ-
भाषा महाराष्ट्री.. दहा, सातवाहनाची मूळ राजधानी पंठण अकरा,
सातवाहनांचे परधर्म सहिष्णुत्व...बारा, प्राचीन वाङ्मयातील अप-
रान्ताचा उल्लेख बारा, सातवाहन काल.. तेरा, राष्ट्रकूटांकडून
शिलाहारांकडे.. तेरा, नागांची राज्ये आणि कलचूरी काल
चौदा, उत्तर कोकणातील बदरातून आयात-निर्यात पंधरा, वाका-
टकांचा कोकणाशी संबंध पंधरा, चालुक्य राजांची कारकीर्द सोळा,
चालुक्यराजाचे कारभारी राष्ट्रकूट सोळा, राष्ट्रकूटांची राजधानी
पूरी कोणती? सतरा, शिलाहारांचे राज्य आणि राज्यशाखा...
अठरा, शिलाहार राज्याचा शेवट एकोणिस, शिलाहारांची कामगिरी
आणि मुंबई बेटे बीस, प्राचीन इतिहासात मुंबईचा अनुल्लेख . बीस;
मध्ययुगीन मुंबईचा इतिहास देवगिरीचे यादव एकवीस, मुंब
भाषा एकवीस, उत्तर कोकणावरील यादवांचा अमल व
बिंबदेवाने केलेली माहीमची वसाहत.. तेवीस, मरोल येथी
राजधानी आणि यादवांचा पराभव चोवीस, आधुनि
विकासाचा प्रारंभ चोवीस, जेरोल्ड ऑगियर मुंबईचे गव्हर्नर

समुद्रकिनाऱ्यावरील दफनभूमी सव्वीस, राय कामती वाळकेश्वरचा निर्माता...सत्तावीस, मुंबईतील फोर्ट विभाग अठ्ठावीस, पहिले गव्हर्नमेंट हाउस. अठ्ठावीस, ओल्ड गव्हर्नमेंट हाउस एकोणतीस, ओल्ड कस्टम हाउस.. एकोणतीस, टाउन हॉल तीस, कुलाब्याची दांडी प्राग्ज दीपगृह एकतीस, मुंबईची न्याय व्यवस्था बत्तीस, हायकोर्टाची इमारत तेहत्तीस, मुंबई महानगरपालिका चौतीस, मुंबईतील मार्केट . पस्तीस, क्रॉफर्ड मार्केट छत्तीस, राजाबाई टॉवर ...सदतीस, एल्फिन्स्टन् कॉलेज . अडतीस, विल्सन कॉलेज एकूण-चाळीस, व्हिक्टोरिया टर्मिनस् चाळीस, अॅग्री-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी .. एकेचाळीस, व्हिक्टोरिया गार्डन आणि आल्बर्ट म्यूझियम...बेचाळीस, आल्बर्ट म्यूझियम मधील वस्तू संग्रह ...त्रेचाळीस, वाळकेश्वर मदिराचा इतिहास . त्रेचाळीस, वाळकेश्वरचा परिसर चौएचाळीस, गावदेवी लीलावती देवीचे देऊळ चौएचाळीस, जुम्मा मशिद पचेचाळीस, माहीम मकदुम फकि अल्लीचा दर्गा सेहेचाळीस, सेंट टॉमस कथी-ड्रूल आणि सेंट अँड्र्यूज चर्च . सत्तेचाळीस, नोसा सेन्होरा डा ग्लोरिया ...अठ्ठेचाळीस, पारशी स्मशानभूमी आणि अग्याऱ्या अठ्ठेचाळीस

मुंबईतील वाहतुकीची व्यवस्था आणि विजेचा वापर

मुंबईची वाढ आणि वाढत्या गरजा एकोणपन्नास, रेकले, शिग्राम आणि पालखी... पन्नास, आगगाडीची कल्पना आणि प्रयत्न एकावन्न, आगगाडीचा पहिला प्रवास एकावन्न, ट्रामगाड्याची सुरवात बावन्न, बी इ एस् टी. ची स्थापना त्रेपन्न, शेवटची ट्रॅम आणि बस-गाड्याची सुरवात चौपन्न, ट्रॉली बसची सुरवात . पचावन्न, मुंबईत वीजेचे आगमन . पचावन्न, रस्त्यावरील विजेचे दिवे छप्पन, बेस्टची स्थापना आणि म्युनिसिपालटीशी करार छप्पन, बेस्टची मुख्य कचेरी आणि व्यवस्थापन . सत्तावन

मुंबईची नगरव्यवस्था स्थानिक स्वराज्य

जे पी. च्या सस्थेचा उगम अठ्ठावन, नगरव्यवस्था जे पी कडे अठ्ठा-वन, पहिल्या म्युनिसिपल कमिशनरची नेमणूक एकोणसाठ, म्युनिसि-पाल्टीचा १८६५ चा कायदा आणि क्रॉफर्डची नेमणूक एकोणसाठ, दक्षिण मुंबईची पुनर्रचना . साठ, पहिली नगरपालिका साठ, पूर्वीची तीत कमिशनरची योजना आणि नगरव्यवस्था .. एकसष्ठ, १८६५ पूर्वीची नगरव्यवस्था बासष्ठ, नव्या कमिशनरची नेमणूक आणि अधिकार

बातळ, क्राॅफर्डचा एकहाती कारभार त्रेतळ, जे पी सस्था जागृत झाली चौतळ, क्राॅफर्डच्या कारकिर्दीवरील टीका आणि उपाय पातळ, फोवर्सची कामगिरी सहातळ, फेरोजशहा मेहतांच्या कारकिर्दीचा उगम आणि कामगिरी सडुसळ, क्राॅफर्ड प्रकरण आणि क्राॅफर्डचे समर्थन सडुसळ, क्राॅफर्डवरील कार्यवाही अडुसळ, क्राॅफर्ड बद्दल फेरोजशहाचे उद्गार एकोणसत्तर, लोकमान्य टिळक आणि क्राॅफर्ड प्रकरण दुसरे सत्तर, १९७२ च्या सुधारित म्युनिसिपल कायद्याचा मसुदा एकाहत्तर, नव्या कायद्यावरील जे पी मडळाची चर्चा बाहत्तर, घरपट्टी आणि इतर कर अशी टीका बहात्तर, स्थानिक स्वराज्याचा दुसरा हप्ता १८८८ चा कायदा व्याहात्तर

मुंबईचा वृत्तांत

प्राचीन आणि अर्वाचीन वर्णनात्मक नकाशासह

लेखक : बाळकृष्ण बापू आचार्य व मोरो विनायक शिंगणे, १८८९

प्रस्तावना	१ ते ४
अनुक्रमणिका	१ ते १४
मुंबईचा वृत्तांत	१ ते ३७७
परिशिष्ट	१ ते ३३

परिशिष्टे

मुंबईतील रस्त्यांची बदललेली नावे	१ ते ९
उपनगरातील रस्ते	१० ते २३

विशेष चित्रपत्रे आणि छायाचित्रे

निवेदन

एकोणिसाव्या शतकात व विसाव्या शतकातील पहिल्या जागतिक युद्धाच्या काळापर्यंत मराठी साहित्यातील सिद्ध झालेली महत्त्वाची व पुस्तकांच्या बाजारात उपलब्ध न होणारी पुस्तके पुनः प्रकाशित करण्याचे धोरण महाराष्ट्र राज्य साहित्य सस्कृती मंडळाने ठरवले. अशा प्रकारची पुस्तके जर महाराष्ट्रातील खाजगी प्रकाशक व साहित्यिक संस्था यांनी प्रकाशित करण्याचे ठरवले तर मंडळ त्यांना अनुदान देण्याचा विचारही करते

अशा साहित्याचे महत्त्व अनेक प्रकारचे आहे. मराठी साहित्याची शैली बदलत व विकसित होत गेली आहे, कविता, कथा, लघुकथा यांचा आशय आणि आकृतिबंध वेळोवेळी बदलला आहे. ऐतिहासिक व भौगोलिक वर्णनांची पद्धती यांच्यात फरक पडत गेलेला आहे. वैचारिक निबंध व प्रबंध यांच्यातील द्येयवाद व तत्त्वप्रतिपादन यांमध्ये नवीन नवीन भर पडत गेली आहे, जीवनमूल्यांमध्ये व सामाजिक परिस्थितींमध्ये जे परिवर्तन होत आहे त्याचाही वेळोवेळी वेगवेगळा ठसा साहित्यात उमटलेला आहे. या सर्व परिवर्तनांचे भिन्न भिन्न आविष्कार आज अनुपलब्ध असलेल्या ज्या ज्या जुन्या मराठी साहित्यात आढळून येतात, ते ते साहित्य मराठी वाचकांला उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र साहित्य सस्कृती मंडळाने अगावर घेतली आहे.

अशा साहित्यामध्ये कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची निबंधमाला, कै. आगरकरांचे निबंध इत्यादी वैचारिक साहित्य येते. कै. न्यायमूर्ती रानडे यांच्या राइज् ऑफ मराठा पॉवर किंवा कै. नारायण गद्रे यांच्या महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वसंग हे ग्रंथ येतात. यापैकी निबंधमाला मंडळाने प्रकाशनार्थ स्वीकारली आहे आणि दुसरे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. कै. माडगावकर यांचे मुंबईचे वर्णन आणि कै. बाळकृष्ण बापू आचार्य व मोरो विनायक शिंगणे यांच्या मुंबईचा वृत्तांत या पुस्तकांचाही मौलिक ग्रंथात समावेश होतो.

कै. माडगावकरांचे मुंबईचे वर्णन हे पुस्तक मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने या पूर्वीच पुनर्मुद्रित केले आहे परंतु मुंबईचा वृत्तांत ह १८८९ मध्य प्रोत्साहन झालेला पुस्तक

सहा

आज अनेक वर्षे अनुपलब्ध होते मुंबई या महाराष्ट्राच्या राजधानीचा वृत्तांत इ स १४०० पासून १८८८ पर्यंत या पुस्तकात दिलेला आहे त्याचे पुनर्मुद्रण करावे असे मडळाने ठरवले मुंबई शहराच्या आणि उत्तर कोकणच्या इतिहासात अलिकडे बरेच नवे सशोधन झाले आहे त्याची माहिती या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणात घ्यावी असे मडळाने ठरवले आणि या पुनर्मुद्रित पुस्तकाचे संपादन मडळाचे सुरुवातीपासूनचे सदस्य श्री बापूराव नाईक यांच्याकडे सोपवले

मुंबई शहराचा आणि परिसराचा इतिहास अलिकडे उपलब्ध झाला आहे मडळाचे माजी सदस्य म म डॉ वा मि मिराशी यांनी या अज्ञात इतिहासावर नवा प्रकाश टाकला आहे त्या माहितीचा उपयोग संपादकांनी प्रस्तावनेत करून घेतला आहे मुंबई नगरीतल्या प्रगतीची माहिती साक्षेपाने गोळा करून प्रसिद्ध करण्यात श्री शा श रेगे यांनी मोलाची कामगिरी केलेली आहे त्या माहितीचा उपयोगही प्रस्तावनेत केला आहे, असे दिसून येईल

मूळ पुस्तक १८६९ साली निर्णयसागर मुद्रणालयात मुद्रित झाले त्याचे यथामूल मुद्रण प्रतिरूप पद्धतीने केले आहे मराठीतील यथामूल पुनर्मुद्रण केलेले हे पहिलेच पुस्तक ठरावे या पुस्तकाच्या संपादनाची जबाबदारी पार पाडल्या बद्दल श्री बापूराव नाईक आणि सुव्यवस्थित मुद्रण केल्याबद्दल अक्षर प्रतिरूप मुद्रणालयाचे श्री अरूण नाईक यांचे आभार मानले पाहिजेत

लक्ष्मणशास्त्री जोशी

नारळी पाणिभा

अध्यक्ष

दि २५ ऑगस्ट, १९८०

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई

संपादकीय प्राक्कथन

मुंबईचा वृत्तांत हे पुस्तक १८८९ मध्ये प्रसिद्ध झाले त्याचे पुनर्मुद्रण करायचे ठरले तेव्हा ते संपादण्याची जबाबदारी मडळाने माझ्याकडे सोपवली सुरुवातीला असा विचार होता की मूळ पुस्तकात जागजागी खुणा करून टीपा द्याव्या हे काम हाती घेतल्यावर माझ्या असे लक्षात आले की टीपा फारच होतील शिवाय मूळ पुस्तक नव्याने जुळवावे लागेल हे पुस्तक निर्णयसागरच्या प्रारंभीच्या मुद्रणाचा एक नमुना आहे ते मूळावरहुकुम मुद्रित करणे इष्ट तेव्हा टीपांऐवजी विस्तृत प्रस्तावना लिहून त्यात जादा माहिती द्यावी असे ठरवले

मुंबईच्या इतिहासाविषयी, खरे म्हणजे एकदर कोकणच्या इतिहासाविषयी, बरीच माहिती अलिकडे उपलब्ध झाली आहे त्यात मोठा वाटा महाभोपाध्याय डाँ वा वि मिराशी यांनी उचलला आहे मुंबईच्या घडणीत महत्त्वाचा भाग गव्हर्नर आगियर यांनी घेतला त्याची माहिती प्रस्तावनेत दिली आहे मुंबईतील प्रसिद्ध स्थळांबाबतची माहिती मूळ पुस्तकात आली आहे परंतु अलिकडे मुंबईच्या इतिहासाचे अभ्यासक श्री शा श रेगे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीच्या आधारे प्रस्तावनेत सक्षेपाने लिहिले शिवाय मुंबईची वाहातुकव्यवस्था, नगरव्यवस्था, स्थानिक स्वराज्याची वाटचाल यावर विस्ताराने लिहिले आहे मुंबईचा १८८८ चा म्युनिसिपल कायदा या नगरीच्या प्रगतीतील महत्त्वाचा टप्पा आहे म्हणून प्रारंभापासून १८८८ पर्यंतचा नगरव्यवस्थेचा इतिहास सक्षेपाने दिला आहे या विषयावरील मि वाच्छा यांचे इंग्रजी पुस्तक वाचनीय आणि माहितीपूर्ण आहे त्याच्या आधारेच मुख्यत प्रस्तावनेतील या विषयावरचा मजकूर लिहिला आहे

प्रस्तावनेत १८८८ नंतरच्या मुंबईच्या प्रगतीचा आढावा घेतलेला नाही, कारण तो एका स्वतंत्र पुस्तकाचा विषय आहे मूळ पुस्तकात मुंबईचे नकाशे होते असा उल्लेख आहे परंतु मला उपलब्ध झालेल्या सहा प्रतीपैकी एकीतही नकाशा आढळला नाही

क्रॉफर्डच्या कारकीर्दीत मुंबई शहरातल्या व्यवस्थेसंबंधी एक अहवाल प्रसिद्ध झाला होता त्यात चांगली रेखाचित्रे प्रसिद्ध झाली होती त्यापैकी काही पुनर्मुद्रित केली

आठ

आहेत. शिवाय जुन्या मुबईची कल्पना आणून देणारी काही छायाचित्रेही दिली आहेत त्यापैकी काही मुबईच्या गॅलेटियर मधून घेतली आहेत हा त्रिखंडात्मक ग्रंथ अलिकडेच पुनर्मुद्रित झाला आहे त्याचे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध होणे आवश्यक वाटते

मूळ पुस्तकात सूची नाही परंतु अनुक्रमणिकेत सर्व विषयाची नोंद केली आहे. मुबईच्या रस्त्यांच्या जुन्या नावांचा मूळ पुस्तकात ठिकठिकाणी निर्देश आला आहे. आजची त्यांची नावे कळणे आवश्यक वाटते म्हणून त्याची यादीही तयार करून (जुन्या नावांच्या) वर्णानुक्रमाने दिली आहे या यादीचा आजच्या वाचकास उपयोग होईल असे वाटते

या पुस्तकाचे संपादन माझ्याकडे देऊन मुबईच्या इतिहासाच्या अभ्यासास उजाळा देण्याची संधी दिल्याबद्दल मी साहित्य संस्कृति मंडळाचा आभारी आहे

मुबई,
२५ ऑगस्ट, १९८०

बापूराव नाईक

प्रस्तावना

मुंबई हे आज भारतातील पहिल्या क्रमांकाचे शहर बनले आहे लोकसख्या, आर्थिक उलाढाल, पहिल्या प्रतीचे बंदर, बहुभाषी नागरिकांची एकत्र वस्ती, अग्रेसर विद्यापीठे, समर्थ महानगरपालिका, चांगली नागरी वहातुकयोजना, उज्वल परपरेची न्यायदान व्यवस्था, या आणि इतर अनेक दृष्टींनी हे शहर भारतात आपले पहिले स्थान आजही टिकवून आहे या शहराची वाढ आणि प्रगती मात्र गेल्या तीनशे वर्षांच्या आतली आहे प्राथमिक अवस्थेतील मुंबईचे वर्णन एका कवीने केले आहे

निमो मुंबई सागरामाजी होती

बहू लोकवस्ती असी तै न होती

महाघोर राने तथा शेतवाड्या

लघू झोपड्या झांवळ्याच्या कवाड्या

मुंबईचे वर्णन गोविंदनारायण माडगावकर करतात ते असे

जे मुंबई शहर साप्रत (१८६३) इतक्या वैभवास चढलें आहे तें सन १५३०त ज्यावेळीं मुसलमानांकडून पोर्तुगीझ लोकांच्या हातीं आलें त्यावेळी केवळ रानवट व ओसाडगांवासारखें असून त्यांत सुमारे लहान मोठी मिळून ४०० घरे होती आणि पांच हजार लोकांची वस्ती होती ती केवळ कोळी, भडारी आणि पांचकळसी या जातीची असे आणि जमीनीचा वसूल सरकारास दरसाल ७०० असुरण्या म्हणजे अदमासे ३५० रुपये होत असे

पुढील तीनशे वर्षांत मुंबईची इतकी प्रगती झाली की, १८६१ मध्ये सरकारी जामदारखान्यात तीन कोटी साडेबारा लाख रुपये होते ही रक्कम एकूण हिन्दुस्थानाच्या शिलकीच्या पचवीस टक्के भरते मुंबईची ही प्रगती डोळ्यात भरण्यासारखी होती पहा ! आज (१८६३) मुंबईमध्ये गरीब दुबळा, लंगडा लुला, आंधळा पागळा, बहिरा मुका, भला बुरा, चोर चोरटा, थोट लबाड, खुळा भोळा, तोंगी ढोंगी, कोणी कसाही आला असतां अन्नवस्त्रास मरत नाही . . . उद्योग मात्र केला पाहिजे म्हणजे शहरांत मनुष्य पाजीचा गाजी होतो.

ही स्थिती आजही आहे !

१८६१ मध्ये मुंबईची लोकवस्ती पाच लाख होती आज ती सत्तर लाखाच्या घरात गेली आहे म्हणजे तुलनेने शभर वर्षांपूर्वी मुंबईत अतिविरळ वस्ती होती असे म्हटले पाहिजे मुंबईची हवा बरी वाटे "कित्येक इंग्रजी बाहेरगावाहून हवा पालटण्या-करितां मुंबईस येतात" तरी रोगराई बद्दल तक्रार होतीच माडगावकरांच्यामते हल्ली मुंबईतील हवा केवळ निरोगी नसण्याचें कारण फक्त लोकांची गर्दी जमिनीचा व हवेचा गुण नव्हे

मुंबई शहरावरील मराठी ग्रंथ : मुंबईचें वर्णन

अशा या शहराचा अद्ययावत् सुसंगत इतिहास मात्र मराठीमध्ये एकत्र उपलब्ध नाही, ही मोठीच उणीव आहे मुंबई शहराविषयी माहिती देणारे पहिले मराठी पुस्तक म्हणजे श्री गोविंद नारायण माडगांवकर यांचे मुंबईचें वर्णन हे १८६३ मध्ये प्रसिद्ध झाले

इंग्रजी राज्याच्या पहिल्या पंचवीशीत (१८२० नंतर) मुंबई शहरामध्ये जे लोकहिताच्या कळकळीचे साहित्यसेवक उदयास आले त्यांत मुंबईचें वर्णन या ग्रथाचे लेखक प वा गोविंद नारायण माडगांवकर (१८१५-१८६५) यांना पुष्कळच वरचे स्थान द्यावें लागतें

असा अभिप्राय प्रा न र. फाटक यांनी प्रस्तुत पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीत (१९६१) व्यक्त केला आहे माडगांवकरांनी विल्सन हायस्कूलात तीस वर्षे अध्यापन केले ते क्रमिक पुस्तक लेखनसमितीचे सदस्य आणि परीक्षकही होते अनेक निबंध, दोन नाटके आणि इतर अनेक पुस्तके त्यांनी लिहिली आहेत मुंबईचें वर्णन हा त्याचा प्रमुख ग्रंथ

मुंबई विषयी ग्रंथ लिहायचे ठरवल्यावर एतद्विषयक सर्व सामग्री जमा करण्याचा उद्योग त्यांनी सुरू केला त्यात कालापव्यय होतो हे त्यांच्या लक्षात आल्यावर, आणखी किती वेळ थांबायचे असा त्यांना प्रश्न पडला ते लिहितात

हीं सर्व साधनें जमवीत म्हटले तर जन्म गुदरेलें तरी साध्य होणे कठीण, आणि आयुष्य तर नदीवेगासारिखे झपाट्याने जाते, व पुढेही जर असेच आज-उद्यां असें करून आळसात दिवस घालविले, तर ज्या थोड्या बहुत गोष्टी प्रयासानें जमविल्या आहेत, त्याही शेवटी जेथल्या तेथेच राहतील असें लक्षांत आल्यावरून सामग्रीची जी तरतूद होती ती सामर्थ्यानुसार गोळा करून ही रचना केली आहे श्रीमान् लोक हजारों रुपये खर्चून रमणीय वाडे व बगले बांधितात म्हणून गरिबाने आपलें कोलव्याचें झोपडे बांधावयास आळस करू नये

म्हणून त्यांनी मुंबईचें वर्णन लिहायचे नक्की केले

आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्याचा उद्योग करावा असा मनोरथ होता (परंतु) हे सिद्धीस जाण्यास बुद्धि, द्रव्य व शरीरसंपत्ति हीं अनुकूल असली

पाहिजेत म्हणून अशा कृत्यास हात घातला नाही

असे त्यांनी सखेद नमूद केले आहे "ज्ञान प्राप्त करून जन्माचे सार्थक करावे हाच या ग्रथाचा उद्देश" असे माडगांवकरांनी म्हटले आहे त्याचे मुंबईचे वर्णन त्यांच्या लेखन शैलीमुळे अपूर्व झाले आहे त्यातील माहिती तर मौलिक आहे, परंतु ती ज्या प्रकारे मांडली आहे ती शैली आल्हाददायक आहे मुंबईचे वैशिष्ट्य त्यांनी अचूक टिपले आहे

मुंबईचे भाविक लोक • कॉर्नवाॅलीसच्या पुतळ्यास नवस

सामान्य मुंबईकरांची वैशिष्ट्ये जागजाग, माडगांवकरांनी नोंदली आहेत. त्यातील एक पहा आजच्या टाऊन हॉल समोरील हॉर्निमन सर्कल मध्ये लॉर्ड कॉर्नवाॅलीसचा पुतळा आहे त्याबद्दल लिहितांना ते म्हणतात

ह्या पुतळ्यास कित्येक हमाल व दुसरे गरीब गुरीब लोक भजत व नवस घेत, व त्या समोर नारळ, विडा, दक्षिणा ठेवून मानणुक करीत परंतु अलिकडे सरकारने हे खूळ बद करून टाकिले आहे आमचे लोक काय विचारता ! सर्व गोष्टीत भोळे ! दगडास काहीं आकृति दृष्टीस पडली की, नारळ घेऊन त्या पुढे हात जोडायस धावले विचार करायचे भरीस पडायचे नाहीत

अशाच एका इग्रजाच्या पुतळ्यासमोर भक्त मडळींची पूजाअर्चा चाले तो गोंधळ बंद करण्यासाठी सरकारला पुतळ्याभोवती कठडा घालून सत्री बसवावे लागले, तेव्हा कुठे हा प्रकार बंद पडला अशीही नोंद करण्यात आलेली आहे

मुंबईस घेणाऱ्या मारवाड्याचे जे मोठे मार्मिक वर्णन केले आहे, ते मुळातूनच वाचले पाहिजे शेवटी माडगांवकर म्हणतात

मुंबईत लोक गेले ह्याणजे मिजास करायस लागतात व उधळे होतात, असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे, परंतु मुंबई सोडून विलायतेस गेले तरी मारवाडी लोकांचा कृपणपणा सुटायचा नाही लोकांचे गाडीघोडे, शाली दुपटे व वस्त्र अलंकार ही पाहून त्यांचा उपभोग आपण घ्यावा असा त्यांच्या मनांत कल्पातीही इच्छा उत्पन्न व्हावयाची नाही आतां जे मोठमोठे सावकार आहेत ते गाडीघोडे ठेवितात खरे, परंतु त्यांचा झाला तरी वस्त्रप्रावरणाकडे खर्च थोडाच

अर्थात अशा प्रकारे काटकसरीने राहून मारवाड्यांनी भांडवल उभे केले आणि गेल्या शभर वर्षांत अनेक उद्योगधंदे भरभराटीला आणले हे लक्षात घेतले पाहिजे

माडगांवकरांच्या वर्णनात मुंबईतील दिनचर्या, विविध जमाती, शहरातील निरनिराळे, भाग, देवळे, आगगाडी, इमारती, रस्ते, वस्तुसंग्रहालये, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे इत्यादीचे मोठे रसभरित आणि रोचक वर्णन केले आहे ते मनोरंजक आणि वाचनीय झाले आहे

प्रस्तुत ग्रंथ - मुंबईचा वृत्तांत

मुंबई विषयीचे दुसरे पुस्तक म्हणजे मुंबईचा वृत्तांत ते "प्राचीन आणि अर्वाचीन वर्णनात्मक नकाशासह", बाळकृष्ण बापू आचार्य व मोरो विनायक शिंगणे यांनी लिहिले आणि निर्णयसागर छापखान्यात छापून १८८९ मध्ये प्रसिद्ध केले. आपल्यापुढील कार्याचा त्यांना योग्य अंदाज होता.

ज्या देशाचा किंवा प्रान्ताचा इतिहास लिहावयाचा, त्याची पूर्ण माहिती ग्रंथकारास असली पाहिजे, तेथील अनेक वयोवृद्ध व अनुभवशीर अशा गृहस्थांचा त्यांच्याशी परिचय असला पाहिजे, व त्यांना त्या कामी साधनीभूत अशा अनेक ग्रंथांचे अवलोकन केले पाहिजे. इत्यादि साधनांपैकी आह्यापाशीं एकही पुरे साधन नसतां आम्ही हे धाडसाचे - आणि त्यात मुंबईसारख्या वैभवशाली शहराचा वृत्तांत लिहिण्याचे काम हातीं का घेतलें असा प्रश्न साहजिक उत्पन्न होईल. होय प्रश्न अगदी बरोबर आहे. आम्हीही पूर्ण जाणत आहों की, हे काम आमच्या शक्तीपलिकडे आहे हे खरीत तरी पण, यथाशक्ती प्रयत्न करून जी अल्पस्वल्प माहिती मिळविली ती तशीच दाखून न ठेविता लोकापुढें आणावी, बरीवाईट कशी काय असेल तशी त्याचे ते पाहून घेतील, आणि आमचे दोष आह्यांस दाखवतील.

असे लेखकद्वयीने प्रस्तावनेतच लिहून ठेवले आहे. ज्या पुस्तकाची त्यांनी मदत घेतली त्यात म्याकिलन्स गाईड टु बॉम्बे, बुक ऑफ बॉम्बे, मुंबईचे वर्णन, राऊंड अषाऊट बॉम्बे, मुंबईनो बहार (भाग १ ला), बिंबारव्यान इत्यादीचा समावेश आहे.

मुंबईचा प्राचीन इतिहास

मुंबई बेट साष्टी तालुक्याखाली कुलाबा तालुक्याच्या पश्चिमेस समुद्रात पसरले आहे. कुलाबापासून माहिम खाडी पर्यंतच्या भागात पूर्वी सात बेटे होती. त्यांच्या मधील भाग पाण्याखाली होता. त्यात भर घालून आता हे मुंबई बेट बनले आहे. साष्टी तालुक्यातील वाद्र्यापासून मुलुड पर्यंतचा भाग आजच्या बृहन्मुंबईत समाविष्ट आहे. मुंबईच्या वृत्तांत मात्र त्याकाळी मुंबईत समाविष्ट असलेल्या माहिमखाडीपुढील वाद्र्यापर्यंतच्या भागाचाच वृत्तांत दिलेला आहे.

मुंबईचे पहिले रहिवासी कोळी

फार प्राचीन काळापासून मुंबई बेटे आणि त्याच्या पूर्वेचा प्रदेश 'अपरान्त' प्रान्तात अंतर्भूत होता. अपरान्त म्हणजेच उत्तर कोंकण. अलग अलग अशा सात बेटांना मध्ये भर घालून आणि जोडून मुंबई बेट तयार झाले, अशी वस्तुस्थिती असली तरी मुंबईची सात बेटे पूर्वी एकसंध असावीत आणि ती मुख्य भूप्रदेशाचाच सलग भाग असावा असे स्पष्ट दिसते. या प्रदेशात घनदाट जंगल होते. त्याचे अवशेष गोदी भागात उत्खनन

करताना खैरांच्या झाडाचा गाडलेल्या स्थितीत आढळ झाला, त्यात दिसून येतात इथले पहिले रहिवासी कोल जमातीचे होते ही जमात डोंगराळ भागात वस्ती करून असणारी आदिवासी जमात होती महादेव आणि अबा ही त्यांची दैवते कळसूबाई (सह्याद्रीतील अत्युच्च शिखर), महाबळेश्वर, ठाणे तालुक्यातील एकवीरा देवीचे स्थान, याना कोळी भजतात ते कोल किंवा मुडा या प्रोटोअॅस्ट्रॉलाईड जमातीचे आजचे प्रतिनिधी ते मूळचे गोंड ऐतिहासिक काळात कोळी लोकाची डोंगरी कितल्याच्या पायथ्याशी वस्ती होती त्याच्यातील कित्येक 'नायक' किल्लेदार नेमले जात समुद्र सपाटीच्या प्रदेशात शेती, मच्छिमारी आणि नौकानयन हा व्यवसाय सुरू झाला डोंगराळ प्रदेशातून खाली उतरल्यावर त्याचा द्रविड (सिंधू) संस्कृतीशी संबंध आला आणि तादुळ पिकवण्यास आणि ताड-खजुरी याची लागवड करण्यास सुरुवात झाली

कोळी सर्व कोकण किनाऱ्यावर पसरले आहेत मुंबादेवी ही मुग कोळ्यांची देवी द्रविड संस्कृतीत शिवाची (पशुपती) आणि मातृदेवताची पूजा होती तिचा यानी स्वीकार केला तत्पूर्वी सर्पपूजा, वृक्षपूजा, लिंगपूजा आणि भुताखेताची पूर्वजपूजा, त्यांच्यामध्ये होती तीही कायम राहिली आर्य टोळ्या भारतात इ स पूर्व तिसऱ्या सहस्रकात येऊं लागल्या आणि त्यानी कोलादी अनार्य जमाती आणि द्रविडाना दक्षिणेकडे लोटण्यास सुरुवात केली

अपरान्त कोकणपट्टीचा उत्तरभाग

'अपरान्त' शब्दाचा अर्थ पश्चिमेकडील शेवटचा प्रदेश हा भाग उत्तर कोकणात मोडतो कोकण हा पश्चिम किनारपट्टीचा दमणगरोपासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंतचा भाग प्राचीन ग्रथात 'कुकण' हा शब्द येतो अकराव्या शतकातील खारेपाटण लेखात कोकण, कुकण यांचे निर्देश आहेत सातव्या शतकातील प्रपंचहृदय या ग्रथात सात कोकणाचा उल्लेख आहे ती अशी कूपक, केरळ, मूषक, आळुक, पशू, कोकण आणि परकोकण सह्याद्रीखडात दिलेली त्यांची नावे केरळ, तुलंग, सौराष्ट्र, कोकण, करहाट, करनार आणि बर्बर यातील पाठभेद असे केरळ, तुलिंग, गौराष्ट्र, कोकण, कुडाळ, वरालाट आणि बर्बर यातील कुडाळ (रत्नागिरी जिल्ह्यामधील जुन्या सावतवाडी संस्थानातील उत्तर भाग) आणि कर्नाटकच्या उल्लेखावरून बळोवेळी या भूभागांच्या नावात फरक होत राहिला असे दिसते याच भागात मुबई आणि साष्टी ही ठाणे जिल्ह्यातील बेटे येतात अपरान्ताचा जुना उल्लेख भीष्म पर्वत येतो

अपरान्तप्रांताची राजधानी शूर्परक किंवा सोपारा इथे होती बायबलच्या जुन्या करारात साँलोमनच्या राज्यात देशोदेशाहून नानाविध वस्तू आयात होत, त्याची माहिती देताना ऑफीर (ophir) चा उल्लेख केला आहे हे बदर म्हणजेच जलमार्गाने आयात निर्यात जेथून होत असे ते शूर्परक-सोपारा बदर होय असे

सशोधकानी सूचित केले आहे त्यास विद्वानांची मान्यताही मिळाली आहे

महाभारतकालीन अपरान्त*

आपल्याकडील साहित्यात शूर्पारकाचा उल्लेख प्रथम महाभारतात मिळतो पाडवांच्या तीर्थयात्रेसबधी पुलस्त्य आणि धौम्य ऋषींनी मार्गदर्शन केले आहे त्याचा वृत्तांत आरण्यक पर्वातील ८० ते ८८ अध्यायात आला आहे या तीर्थांच्या महाभारतात आलेल्या याद्या वेगवेगळ्या काळातील आहेत तरी त्या बौद्धकाळापूर्वीच्या आहेत असे निश्चितपणे म्हणता येते पाडवांचा काळ इ स पूर्व चौदावे शतक हा आहे असे आता मान्य झाले आहे "अपरान्त" हा शब्द प्राचीन वाङ्मयात वेगवेगळे प्रदेश निर्दिष्ट करण्यासाठी वापरत आलेला आहे तिथे पश्चिमेकडील प्रदेश असा त्याचा अर्थ आहे अपरान्त शब्द उत्तर कोकण या अर्थी महाभारतात काही ठिकाणी वापरलेला आहे

धौम्याच्या तीर्थक्षेत्र वर्णनात खालील उल्लेख येतात (आरण्यक पर्व, अध्याय ८८)

वेदी शूर्परिके तात जमदग्नेर्महात्मन ॥१२॥

गोकर्ण इति विख्यात स्त्रिषु लोकेषु भारत ॥१५॥

प्रभास चोदद्यौ तीर्थं त्रिदभाना युधिष्ठिर ॥२०॥

यात पश्चिम किनाऱ्यावरील शूर्परिक, गोकर्ण आणि प्रभास या ह्या तीन तीर्थांचा निर्देश आहे याशिवाय वनपर्वत ११८ अध्यायात खालील वर्णन आले आहे

स तानि तीर्थानि च सागरस्य

पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।

क्रमेण शच्छन्परिपूर्णकामा

शूर्परिक पुण्यतम ददर्श ॥८॥

तत्रोदधे कच्चिदतीत्य देश

ख्यात पृथिव्यां वनमासत्ताद ।

तप्त सुरैस्त्र तप पुरस्ता-

दिष्ट तथा पुण्यपरैर्नरेन्दै ॥९॥

स तत्र तामग्न्यधनुर्धरस्य

वेदी ददर्शयितपीनबाहु ।

ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसञ्ज्ञै

समावृत्तां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥१०॥

ततो वसूना वसुधाधिप स

मरुद्गणानां च तथाश्चिनोश्च ।

* महाभारतातील उतारे चित्रशाळा आवृत्तीतून घेतले आहेत.

वैवस्वतादित्यघनेश्वराणा-

मिन्द्रस्य विष्णो सवितुर्विभोश्च ॥११॥

भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य

पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।

धातु पितृणां च तथा महात्मा

रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥१२॥

सरस्वत्या सिद्धगणस्य चैव

पुण्याश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।

पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषा

ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥१३॥

तेषूपवासान्विबुधानुपोष्य

दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा

तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुतीञ्च

पुन शूर्पारकमाजगाम ॥ १४ ॥

स तेन तीर्थेन तु सागरस्य

पुन प्रयातः सह सोदरीयै ।

द्विजै पृथिव्या प्रथित महाद्भि

स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥१५॥

युधिष्ठिर आपल्या तीर्थयात्रेत समुद्रतीर्थांची भेट घेत शूर्पारक तीर्थास येऊन पोहचला तिथून प्रख्यात अशा वनात गेला तिथे राजांनी पूर्वी यज्ञ केले होते ऋचीक कुलोत्पन्न (परशु) रामाची बेदी त्याने पाहिली आणि सूर्य, कुबेर, विष्णु, सविता, श्रीशंकर, रुद्र, सरस्वती इत्यादी देवदेवतांच्या मंदिरांना भेट दिली

महाभारत कालीन हा परिसर म्हणजे सोपारा, बज्रेश्वरी, अबरनाथ, कल्याण, हा ठाणे जिल्ह्यातील भाग आहे, हे ध्यानात येते निर्मळ आणि अबरनाथ येथील शंकराची मदिरे, विशेष म्हणजे लोनाडचे आदित्यमंदिर, ही आजही पाहता येतात आदित्यमंदिर हे तर दक्षिण भागातले एकमेव सूर्यमंदिर आहे अर्थात आज उभी असलेली मदिरे पाडवकालातील नसून शिलाहाराच्या काळात जीर्णोद्धार करून नव्याने उभारलेली मंदिर आहेत, हे लक्षात ठेवले पाहिजे

मुबई-ताष्टी-सोपारा भारताचे पश्चिम प्रवेशद्वार

महाभारतातील सभापर्वात दुर्योधनाने 'पाडववैभव' वर्णन केले आहे पाडवाकडे देशोदेशीहून नजराणे घेऊन अनेक राजे आले, त्यांनी विविध वस्तू आणल्या होत्या, त्यांत अपरान्ताचा उल्लेख आला आहे

निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्चघान् ।

अपरान्तसमुद्रूतांस्तथैव परशूच्छितान् ॥२८॥ (सभापर्व अ ५१)

रामायणातील किष्किन्धाकांडात ज्या परशुरामक्षेत्राचा उल्लेख आहे ते स्थान शूर्पारकच असावे, चिपळूण नव्हे ह्या भागात घनदाट जंगल होते त्यात हत्तींचा वास होता येथील मध्यम प्रतीच्या हत्तींचा निर्देश कौटिल्याने केलेला आहे "भूमिच्छिन्द्र विधानम्" अधिकरणात खालील श्लोक आहे तिथे हत्तीची माहिती दिली आहे

कलिङ्ग गजा श्रेष्ठा प्राच्याश्चति करुराजा

दशार्णाश्चापरान्ताश्च न्दिपानां मध्यमा मता ॥२० २३॥

इसवी सनाच्या पाचव्या शतकापूर्वीही सोपारा बदरातून मेसेपोटेमियाशी व्यापार चालत असे पुढे चोल बंदर प्रसिद्धीस आले

उत्तर कोकणावरील मौर्य राजसत्ता

उत्तर कोकणात शक, अभीर, लाट, यांचे आगमन झाले होते या जमातीचा महा-भारतात उल्लेख आहे मौर्य साम्राज्यात कोकणचा अंतर्भाव होता जजिन्याजवळील राजपुरी ही मौर्यांची राजधानी होती इथे जवळच कुड्याची बौद्धलेणी आहेत, त्यांत महाभोजी विजयेचा पुत्र महाभोज स्कन्दपालित याचा उल्लेख आहे जावळीचे मोरे हे मूळचे मौर्य असावेत परचक्रापासून बचाव करण्यासाठी त्यांनी सह्याद्री पर्वतात आश्रय घेतला आणि पुढे सहस्रवर्षानंतर आपली ठाणी प्रस्थापीत केली असावीत असे सुचवण्यात आले आहे

मौर्य राजसत्ता उत्तर भारतात (मगध) इ स पूर्व चवथ्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रस्थापीत झाली (इ स पूर्व ३२२) अशोकाच्या (इ स पूर्व २७३-२३२) लेखात 'अपरान्त' देशाचा उल्लेख आहे खुद्द सोपान्यांत अशोकस्तंभाचा अवशेष सांपडला आहे दीपवंस आणि महावंस या लंकेत लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथात अशोकाच्या कारकीर्दीत सतराव्या वर्षी (इ स पूर्व २६६) 'सगीति' तिसरी बौद्धधर्म सभा भरली होती. त्या सभेचा अध्यक्ष मोग्गलीपुत्र तिस्स याने महाधर्म रक्षिताला महाराष्ट्रांत आणि धर्म रक्षिताला अपरान्तात धर्म प्रचारार्थ पाठवण्याचे ठरवले त्याची कामगिरी कशी सफल झाली ते सांगताना लेखक म्हणतो

महारट्ठ इसी गत्वा स्ते महाधम्म रक्खितो ।

महानारद कस्सपा व्ह जातक कथयी तहि ॥

मग्गफल पापुणिसु चतुरासीति सहस्सका ।

तेरस तु सहस्सानि पब्बजिसु तदन्तिके ॥

पश्चिम पट्टीतून, कन्याकुमारी रामेश्वर मार्गे, सिंहलद्वीपात आर्यांचा प्रवेश झाला सिंहली भाषा आर्यभाषेपासून बनवली आहे या वरून पश्चिम पट्टीतील धर्म प्रसाराची प्राचीन सिंहली लेखकांस प्रत्यक्ष माहिती होती हे सहाजिक आहे

मुबईच्या प्राचीन इतिहासाची साधने

भारताच्या प्राचीन इतिहासाची रचना करताना प्रथम वेदवाङ्मय, रामायण महाभारत ही महाकाव्ये, अर्थशास्त्र, स्मृतिग्रंथ आणि पुराणे यांचा आश्रय घेणे आवश्यक ठरते त्यानंतर जातककथा, पुराणे आणि काव्यनाटकादी साहित्यग्रंथांचा क्रम लागतो परंतु यातून उपलब्ध होणारा इतिहास संपूर्ण विश्वसनीय नसतो घटनांची काल-निश्चिती करणे कठीण असते, आणि मतभेद फार असतात उत्खननाचे अहवाल, शिलालेख आणि ताम्रपट हेच विश्वसनीय ऐतिहासिक साहित्य होय मध्ययुगीन इतिहास त्यावरच आधारित असतो सुदैवाने महाराष्ट्रांत आढळून येणाऱ्या लेण्यांत आणि इतरत्र असे लेख सापडले आहेत त्यामुळे इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकापासून इ. स. बाराव्या शतका पर्यंतचा इतिहास उजेडात येऊ लागला आहे पश्चिम महाराष्ट्राच्या इतिहासास उपयोगी अशी लेणी ढोबळ कालानुक्रमाने इथे देतो

१	कालें	इ. स. पूर्व पहिले शतक
२	नाणेघाट	इ. स. पूर्व दुसरे शतक
३	भाजे	इ. स. पूर्व दुसरे शतक
४	जुन्नर	इ. स. पूर्व पहिले ते इ. स. तिसरे शतक
५	कान्हेरी	इ. स. पूर्व पहिले ते इ. स. नववे शतक
६	घारापुरी (एलिफटा)	इ. स. तिसरे ते दहावे शतक
७	लोणगढ (ठाणे)	इ. स. सहावे सातवे शतक
८	जोगेश्वरी	इ. स. सातवे आठवे शतक

सातवाहन कुलाचा उदय

अशोककालीन लेखांमध्ये रथिक, भोज, पेटेनिक या उत्तर कोकणातील साम्राज्य प्रतिनिधींचा उल्लेख येतो परंतु त्याची जास्त माहिती मिळत नाही

उत्तर कोकणाचा सलग इतिहास आपल्याला सातवाहन काळापासून माहित होत आहे त्या काळाच्या इतिहासाच्या उभारणीत विश्वसनीय भाग हा शिलालेखांचा आणि नंतर ताम्रपटांचा आहे सातवाहन कालाचा शेवट इ. स. २१० मध्ये झाला मौर्यांचा नाश इ. स. पूर्व २०० मध्ये होऊन त्याचे महाराष्ट्रावरील अधिपत्य संपुष्टात आले, असे आपण मानतो त खरेच आहे परंतु मौर्यांचे या भागावरील आधिपत्य निर्विवाद नव्हते रथिक, भोज आणि पेटेनिक हे मांडलिक म्हणून उत्तर महाराष्ट्रात कारभार करत होते ते स्वायत्त होते

दुसरा सातवाहन राजा इ. स. पूर्व २०० मध्ये प्रभावी होता खारवेल्याचा पराभव करणारा सातवाहन (शातकर्णी) हा त्या वशातील सहावा राजा त्यानेच इ. स. पूर्व पहिल्या शतकाच्या मध्यास रथिकांचा आणि भोजाचा पराभव केला तेव्हा दुसरा

सातवाहन राजा प्रभावी होता

अमरावती स्तूपात इ स पूर्व पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकातील बौद्ध वर्चस्व दिग्दर्शित करणारे लेख सापडले आहेत तिथे वशिष्ठपुत्र पुळयामी आणि श्री शिवमक सातवाहनांचा उल्लेख आहे सातवाहन हे आंध्र होते, या समजूतीचा विचार करताना इ स पूर्व दुसऱ्या शतकात सातवाहनांचे आंध्रावर अधिपत्य नव्हते, याची दखल घेतली पाहिजे सातवाहन काळापूर्वी दक्षिण भारतात लहान लहान राज्ये होती सातवाहनांनीच प्रथम दक्षिणेत साम्राज्य स्थापन केले त्या काळात उत्तर भारतावर बॅक्टोरियन, शक, पार्थियन, कुशाण यांच्या स्वान्या होत होत्या परंतु दक्षिण भारत या स्वान्यापासून बराच मुक्त होता यापैकी शकानी उज्जैनीस आपले बस्तान बसवले होते आणि त्यांच्या दक्षिणभारतावर स्वान्या होत त्या सघर्षात सातवाहनांना उत्तर कोकण आणि उत्तर महाराष्ट्रातील काही प्रदेश गमवावा लागला होता परंतु या परकीयाना पिटाळून लावून सातवाहनांनी या प्रदेशावरील आपली पकड पुन्हा पक्की केली नाणेघाटात हे सातवाहनांचे मूळ दैवत असावे त्यामुळेच त्यांनी तेथील लेण्यातून आपल्या इतिहासाचे निर्देश ठेवले आहेत

सातवाहनांची मातृभाषा महाराष्ट्री

सातवाहन राजांनी महाराष्ट्रीचा राज्यभाषा म्हणून स्वीकार केला त्यावरून ते आंध्र नसून महाराष्ट्रीय असावेत असे अनुमान निघते हालाची सप्तशती ही महाराष्ट्री प्राकृतात आहे महाराष्ट्री सातवाहनांची मातृभाषा होती प्रतिष्ठान ही सातवाहनांची मूळ राजधानी असावी, या कल्पनेला त्या मुळे बळकटी येते सातवाहनांचे जुन्यात जुने लेख नासिक आणि जवळील नाणेघाटात सापडले आहेत त्यावरून त्यांचे मूलस्थान नासिक-पुणे प्रांत हे असावे असे वाटते

ऋषी सातकर्णाचा उल्लेख रघुवशात (XIII 38 40) आला आहे सिन्धुप्रान्तां-मधून आलेल्या बुद्धरुचीने उभारला कान्हेरी स्तूप काल्याचे लेणे वनवासी किंवा वैजयती येथील सावकार भूतपाल याने कोरवले

वैजयति ती सोठिणा भूतपालेन

सेल घर परिनिठपित जबूदीपहि उत्तम

वैजयती ही सातवाहनांची दक्षिणेकडील राजधानी होती उत्तरकानड्यातील शीर्षी शहरापासून आग्नेईस पधरा मैलावर हे स्थळ आहे त्याला वनवासी म्हणतात कार्वा लेण्यातील लेखात 'करहाकड, घेनकाटक (डहाणू), शूर्पारक (सोपारा), कलिअण (कल्याण), चेमुल (चौल), वस्य (वसई), स्थानक (ठाणे) या गावांचा उल्लेख आहे

षेरिप्लस (इ स ८०) आणि टॉलेमी (इ स १२७-१९१) यांच्या ग्रथात सोपारा, कल्याण आणि भडोच बदराहून होणाऱ्या आयात निर्यात मालाची

माहिती दिली आहे कल्याण वरून नाणेघाट मार्गे मालाची वहातूक होई नानेघाटांत 'टोल नाके' होते त्याचे राजण सापडले आहेत महाराष्ट्रातील लेण्यात माळी, सुवर्णकार, लोहवणिज, वराकार (बुरुड), कास्यकार, सार्थवाह, हतलिक (शेतकरी) श्रेष्ठी गधीक, इत्यादी व्यावसायिकांचे उल्लेख आहेत भाजे, (मुंबई पुणे रस्त्यावर मळवली स्टेशन जवळ), येथील लेण्यात खालील इ स पूर्व दुसऱ्या शतकातील लेख आहे

१ नडसवस नायस

२ भोगवतस गाभो दान

भोगवतीचा नडसव याने गर्भलेणे दान दिले हा नडसव नागकुलोत्पन्न आहे त्यावेळी या भागात नागकुलाची वस्ती होती

सातवाहन राजघराण्याची स्थापना शिमुकने केली त्याने तेवीस वर्षे राज्य केले इ स पूर्व पहिल्या शतकात हा प्रांत सातवाहनच्या अखत्यारीत होता त्याच्या काळापासून उत्तर कोकणचा सलग इतिहास उपलब्ध आहे सातवाहनाचे राजघराणे इ स पूर्व २३० ते इ स २५० पर्यंत राज्यावर होते सातवाहन कुलाचा सस्थापक शिमुक याचा पिता सातवाहन हा मौर्यांचा मांडलिक होता मौर्यांचे मांडलिक रथीक आणि भोजक हे सातवाहनांचे नंतर मांडलिक झाले महाड येथील लेण्यात कुमार काणभोजाचा आणि भाजे लेण्यात महारथी कौशिकीपुत्राचा उल्लेख आहे अनेक लेण्यातून अन्य रथीक आणि भोजकांचे उल्लेख येतात सातवाहन राजा राजकर्णा यांचा लेख कान्हेरीला सापडला आहे त्यावरून वशिष्ठपुत्र सातकर्णांचे राज्य अपरान्तावरही होते हे समजून येते सातवाहन कालातच मध्यतरी काही वर्षे क्षत्रप नहपान याचे राज्य या प्रदेशावर होते त्याचा जामात ऋषभदत्त याच्या दानधर्मचे वर्णन नाशिक आणि कालें येथील लेखात आलेले आहे त्याने ब्राह्मणांस दाने दिलेले आहेत त्याच प्रमाणे बौद्धभिक्षूंनाही नाशिक आणि कालें इथे गावे दान दिली होती

सातवाहनांची मूळ राजधानी पैठण

सातवाहनाची राजधानी पैठण होती ते आंध्र होते आणि आंध्र देशातून महाराष्ट्रात आले, असे काही विद्वानांचे म्हणणे आहे काहींचे म्हणणे असे, की पश्चिम महाराष्ट्रातील, मावळापैकी आंध्रोमावळ या प्रान्तावरून सातवाहनाना आंध्रदेशीय म्हणण्यात आले असावे या मावळाच्या पश्चिमेकडील 'नाणेघाटा'त सातवाहनांचे लेख आणि कोरीव पुतळे सापडले आहेत या भागातील रहिवासी नागलोक यांच्याशी त्यांचे विवाह संबंध आले आहेत, त्यावरून बरील अनुमान ग्राह्य वाटते काहीही असले तरी सातवाहनांचा प्रतिष्ठान किंवा पैठणशी घनिष्ठ संबंध होता हे मान्य केलेच पाहिजे त्यांनी दक्षिणपथात सर्वत्र संचार केला गौतमीपुत्र सातकर्णा यांचे घोडे तीन समुद्राचे पाणी प्याले होते, असे प्रस्तरलेखात वर्णन आहे जुन्नरच्या पश्चिमेकडील नाणे-

घाटात सातवाहन कालीन (इ स पूर्व दुसरे शतक) लेणी आहेत त्यात सातकर्णी पहिला सातवाहन राजा सिमुक याचा पुतळा आहे सातकर्णी आणि त्याची राणी नागनिका यांचेही पुतळे आहेत नागनिका महारठी कळकाय याची कन्या ती 'अगीय' कुलातील नागवशीय होता नागाच्या अधिपत्याखालील प्रदेशास राष्ट्र असे म्हणत अशी अनेक नागराज्ये महाराष्ट्रात होती कळकायनागाने नंतर सातवाहानाचे मांडलिकत्व पत्करले त्याची नाणी आजच्या आंध्र आणि कर्णाटक प्रदेशात सापडली आहेत नागनिकेने अनेक यज्ञ केले त्यांचा उल्लेख नाणेघाट लेखात आहे हजोरो गाई, हजारो काषार्पण, हत्ती, वस्त्रप्रावरणे इतकेच नव्हे तर कित्येक गावे दान दिली होती एवढे सातवाहन राजे वैभवशाली होते

सातवाहनाचे परधर्म सहिष्णुत्व

सातवाहन राजे ब्राह्मण होते त्यांच्या राज्यात हिंदू आणि बौद्ध धर्मास सारखाच राजाश्रय होता त्यांच्या दानाचे उल्लेख नाणेघाटातील, त्याचप्रमाणे जुन्नर आणि नासिक येथील लेखात येतात याच वशातील राजा हाल हा चागला व्युत्पन्न होता त्याने गाथाचा संग्रह केला तो गाथासप्तशती म्हणून प्रसिद्ध आहे पुराणातून तीस सातवाहन राजे उल्लेखले आहेत त्यातील तेविसावा गौतमीपुत्र सातकर्णी याच्या काळापासून शिलालेख, नाणी सापडतात याच्या पूर्वी सातवाहनाच्या अधिपत्याखालील प्रदेशात कुशान सम्राट कनिष्काच्या शकवशी क्षत्रपानी वर्चस्व प्रस्थापित केले होते क्षत्रप (प्रान्ताधिकारी) नहपान (फारशी नाव) याचा जामात ऋषभदत्त (दक्षमिनाचा पिता) आणि अमात्य अर्यमा यांचे लेख उपलब्ध झाले आहेत त्यावरून शक राजे ब्राह्मण आणि बौद्ध धर्मियांना सारखीच वागणूक देत हे सिद्ध होते त्यांनी धर्मशाळा, घाट, रस्ते बांधले, तलाव खणले, राजरस्त्यावर पाणपोयादी सोई उपलब्ध करून दिल्या असे आढळते शकाच्या कारकीर्दीत सातवाहन राजे बालाघाट, वैनगगातीरी वास्तव्य करून काळाची वाट पहात होते पुढे गौतमीपुत्र सातकर्णीने शकाचा पराभव केला अपरान्त आणि महाराष्ट्रात पुन्हा सातवाहन अमल जारी केला त्याचे राज्य ऋषीक (खानदेश), अश्मक (गोदातीर), मूळक (पैठणप्रान्त), सुराष्ट्र (सौराष्ट्र) कुकुर (राजस्थान), अपरान्त, अनूप, विदर्भ, आकारावती (माळवा), कृष्णगिरी किंवा कान्हेरी या प्रांती पसरले होते ही माहिती त्याची आई गौतमी बलश्री हिने पुत्र सातकर्णी याच्या निधनानंतर नाशिकच्या लेण्यात कोरवलेल्या लेखात दिली आहे

प्राचीन वाड्यातील अपराताचा उल्लेख

सातवाहन काळात कल्याण, चौल, सोपारा, राजपुरी ही बदर भरभराटीत होती तिथून इराण, ग्रीस, अरबस्तान, इजिप्त ह्या पश्चिमेकडील आणि जावा, सुमात्रा, चीन ह्या पूर्वेकडील देशांशी समुद्रमार्गे दळणवळण होते या परदेशामधून आलेल्या मालाचा

नजराणा घेऊन इथले राजे युधिष्ठिराकडे गेले होते असा महाभारतात उल्लेख आहे. त्या सधर्भात 'अपरान्त'चा उल्लेख सभापर्वात आला आहे परदेशाशी व्यापारी सबधात या भागाचे प्रथमस्थान आजही मुंबईने कायम राखले आहे किंबहुना मुंबईची वाढ या वैशिष्ट्यामुळेच झालेली आहे

सातवाहनकाल

इ सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या मध्यापासून इ स ४१५ पर्यंत जतर कोकणावर अभीरांचे राज्य होते इ स पाचव्या शतकात रचलेल्या कालिदासाच्या रघुवशी-काव्यात रघूच्या स्वारीचे वर्णन आहे

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यते ॥

रामास्त्रोत्सारितोऽध्यासीत्सह्यलग्न इवार्णव ॥५३॥ सर्ग ४

'अपरान्ता कौङ्कणा' असे वल्लभाचे म्हणणे रघूने अपरान्तावर स्वारी केली होती पुढच्याच श्लोकात केरल योषिताचा उल्लेख आहे पचान्नवाव्या श्लोकात मुरुला नदीचा उल्लेख आहे

मुरुलामारुतोद्धूतमगमत्कैतक रज ॥५५॥

ही मुरुला, 'मुरवी' नदी केरळातील असावी असे मल्लिनाथाच्या सर्जीविनी टीकेत सांगितले आहे निर्णयसागरी आवृत्तीतील नारायण राम आचार्य यांच्या टीपेत "मुरुला चेय कर्णाटकस्था सदाशिवगढसनिधवाहिनी 'काली' नदीति सप्रतिख्याते"—असे सांगितले आहे परंतु ५५ ते ५७ हे श्लोक कोकणवर्णनात घेतले पाहिजेत असे प्रा शोजवलकर म्हणतात यासाठी शिलाहारांच्या भादाणे ताम्रपटाचा ते आधार घेतात त्यांत लोणादित्य देवाला दान दिलेल्या गांवाच्या दक्षिणेची सीमा मुरुल महानदी ही सांगितली म्हणजे आजची कल्याणची खाडी ही नाणेघाटात उगम पावते तिच्याच तीरावर मुरवाड गाव आहे ५८ व्या श्लोकात पुन्हा 'अपरान्त'चा उल्लेख आहे आणि पुढे

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तभ चकार स ॥५९॥

असे कालिदास म्हणतो भादाणे ताम्रपटात माहिरी किंवा आजच्या माहुलीचा उल्लेख आहे तिथल्या माहुलीच्या डोंगरावर किल्ला आहे हेच ते रघूच्या जयस्तभाचे स्थान असे शोजवलकर सुचवतात भोगशक्तीच्या या ताम्रपटातील राजा हरिश्चद्रान्वय या राजवशाचे मूळपीठ म्हणजे आजचा हरिश्चद्रगड तिथे कोरीव लेणी आहेत हा भाग तेव्हा उत्तर कोकणात (अपरान्तात) मोडत असे

राष्ट्रकूटांकडून शिलाहाराकडे

राष्ट्रकूट राजाची राजधानी सातारा जिल्ह्यातील माणदेशात होती त्याचे उत्तर कोकणवर अधिराज्य होते राष्ट्रकूटांकडून उत्तर कोकणचे अधिपत्य शिलाहाराकडे

आले त्यांचे ठाणे-मुबईवर साडेचारशे वर्षे राज्य होते (इ स ८०० ते १२४०) याच काळातील इ स ११८७ चा लेख मुबईतील परळ येथे सापडला आहे शिलाहाराची राजधानी पुरी म्हणजे जजिन्याजवळील राजपुरी होती ठाण्यालाही त्याची राजधानी होती कल्याण जवळील अवरनाथ येथे चित्तराजाने उभारलेले शिवमंदिर आणि मुबईचे वाळुकेश्वर मंदिर याच्याच अमदानीतले शिलाहार राष्ट्रकूटाचे आणि चालुक्यांचे मांडलिक म्हणवीत इ स १२६० मध्ये देवगिरीचा राजा महादेव याने मुबई बेटे आपल्या राज्यात समाविष्ट केली

शिलाहार राजे शिवभक्त असले तरी त्यांचे धोरण सर्वधर्मसमावेशक होते ज्यू, मुस्लिम, ख्रिस्ती, अरब, पारशी याना त्यांनी सारखीच वागणूक दिली मुबई-ठाणे रस्ता त्यांच्याच काळात तयार झाला त्यांच्याच काळात पाठारे (पाताणे), कायस्थ, आणि यजुर्वेदी ब्राह्मण मुबईत स्थायीक झाले यादवाच्या वतीने मुबई साष्टीचा कारभार अश्वतनायक पाही त्यावेळी कृष्ण हा भारद्वाज गोत्री ब्राह्मण मुबईसाष्टीचा सुभेदार होता रामदेवाचा मुलगा भिल्लम किंवा बिंबदेव हा १२९४ पासून उत्तर कोकणाचा कारभार पाहू लागला त्याची राजधानी माहीम येथे होती या सुभ्यात १५ महाल आणि १६२४ खेडी होती बिंबदेवाच्या काळी माहीम, वाळुकेश्वर आणि मुबई ही तीनच ठाणी होती माहीम गाव बाभळीच्या वृक्षानी भरलेला होता त्याच काळात नारळीच्या झाडाची लागवड मुबई बेटात करण्यात आली बिंबदेवाच्या कोकणातील चौदा परगण्यापैकी माहीम हा एक परगणा होता त्यात सात गावे होती बिंबदेव हा मुबईचा उत्पादक म्हटला पाहिजे त्याची दुसरी राजधानी मरोळ येथे होती

दिल्लीचे बादशहा मुबारक याच्या सैन्याने १३१८ मध्ये माहीम आणि साष्टी बेटे काबीज केली तरीही प्रतापशहाचे माहीमवर अधिपत्य होते त्याचा त्याच्याच मेहुण्याने (चौलचा अधिपती) १३३१ मध्ये पराभव केला

मौर्यांचे अधिपत्य भारतात दक्षिणेस नेलोरेपासून कल्याण पूर्वी नदीपर्यंत पसरले होते पश्चिम दक्षिणघात अपरात सामवून घेतले होते याच काळात हूण, शक, कुषाण, यानी अपरान्तात गुजरात मार्गे प्रवेश केला होता इ स पूर्व पहिल्या शतकात चेदी वशातील तिसरा राजा खारवेल याचा अमल काही काळ या भागात होता, हे पुरातत्व सशोधनात सिद्ध झाले आहे मौर्य सम्राट अशोकानंतर कनिष्काच्या कारकिर्दीत अश्वघोष हा नाटककार आणि चरक हा धन्वतरी होऊन गेला इ स ११९-१२५च्या सुमारास नपहान हा सत्रप अपरान्तात प्रभावी होता त्याची नाणी नाशिक पुणे भागात सापडली आहेत

नागांची राज्ये आणि कलचूरी काल

आभिरानी सातवाहनांचा इ स तिसऱ्या शतकाच्या मध्यास पराभव केला याला 'कलचूरी काळ' असे म्हणतात त्या पूर्वी दोनशे वर्षे नागांची राज्ये स्थापन

झाली होती महाभारतातील सर्पसत्रकाळात नाग लोकांचा छळ झाला, तेव्हा ते दक्षिणेस पसरले त्याच्या पैकी काहीनी कोकणाचा आश्रय घेतला नागांचे देवक (totem) सर्प होते उत्तर आणि दक्षिण कोकणात त्याच्या शिलामूर्ती सापडतात कोकणातील आडनावात आजही नागांची स्मृती रक्षिलेली दिसून येते या नाग राज्याशी सातवाहनानी समजोता केला शरीर सबंध जोडले याचा उल्लेख पूर्वी केलाच आहे यज्ञ-शातकर्णीने सत्रपांचा विमोड केला याचाही उल्लेख येऊन गेला आहे याच्या नाण्यांवर जहाजाची प्रतिकृती आढळून येते ती दर्यावर्दीपणाची सूचक आहे त्याच्या नंतर सातवाहन राज्याची शकले झाली आणि नंतर वाकाटकानी तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत अपरान्तासह कोकणावर अधिपत्य प्रस्थापीत केले

उत्तर कोकणातील बदरातून आयात-निर्यात

महाभारतात युधिष्ठिराला परदेशातून नजराने आले त्याची माहिती दिली आहे त्यावरून तत्कालीन आयातीच्या व्यापाराची कल्पना येते महाभारत हे एक सकलन आहे आणि सकलनाचा काळ इ स पूर्व ४०० ते इ स ४०० असा होता हे सकलन क्षत्रियांच्या गाथावरून केले त्या पूर्वी काही शतके गाथा प्रचारात आल्या होत्या या काळात परदेशांशी विशेषत पश्चिमी देशांशी होणारा आयात निर्यात व्यापार कल्याण चौल बदरातून होत असे Periplus of the Erythraean Sea या ग्रीको इजिप्शियन दर्यावर्दीने लिहिलेल्या ग्रंथात या आयात निर्यातीचा उल्लेख आहे त्यावेळी मसाल्याचे पदार्थ, अत्तरे, औषधी वनस्पती, रग, मोती, रत्ने, चाबडी, कापड, रेशमी धागा तलमकापड, नीळ, हस्तिदंत, कासवाची कवचे आणि चिनीमातीची भाडी पश्चिमी देशांना निर्यात होत आयातीत चादी, सोने, तांबे, कथिल, शिसे, माणिक, कापड, लीनन, अत्तरे याचा समावेश असे प्लीनी सांगतो की रोम मध्येच पाचकोटीचा माल खरेदी केला जाई पश्चिमी राष्ट्रांशी होणाऱ्या व्यापाराची अलेक्झांड्रिया (इजिप्त) ही बाजार पेठ होती भारतात रोमन सुवर्ण नाणी सापडली आहेत तीही या व्यापाराची साक्ष देतात

वाकाटकांचा कोकणाशी संबंध

भारतात गुप्तांचे साम्राज्य इ स ३२० मध्ये मूळ धरत होते त्या वर्षी चंद्रगुप्त राज्यावर आला गुप्त सम्राट चंद्रगुप्ताने शक-सत्रपांचा पराभव करून कोकण प्रांत जिंकून घेतला त्यापूर्वीपासून दक्षिणेत स्वतंत्र राज्ये स्थापन होऊ लागली होती वाकाटकांनी इ स तिसऱ्या शतकाच्या मध्यास विदर्भात उठाव केला या राज-वशाचा मूळ पुरुष विध्यशक्ति (इ स २५०-२७५) हा शैव ब्राह्मण होता त्याचा पुत्र प्रवरसेन (मृत्यु इ स ३३०) नातू रुद्रसेन याची राजधानी नागपूर जवळ रामटेक येथे होती रुद्रसेनाचा नातू दुसरा रुद्रसेन याने सम्राट चंद्रगुप्त (इ स ३८०-४९३)

याची मुलगी प्रभावती गुप्ता इच्याशी विवाह केला मूळचा तो शैव पण त्याने वैष्णव पथाचा स्वीकार केला त्याच्या मृत्युनंतर मुलगा दिवाकरसेन याच्या वतीने प्रभावती गुप्ताने राज्य कारभार पाहिला वाकाटकाच्या वत्सगुल्म (वाशीम) शाखेतील हरि-क्षेण (मृत्यु इ स ५५०) याने कोकणावर स्वारी करून आपले अधिपत्य स्थापन केले.

उत्तर कोकणावर इ स २४८ पासून त्रैकूटक राज्य करीत होते ते अभीरांचे मांडलिक होते उत्तर कोकणातील त्रिकुट पर्वता जवळील त्रैकूटक येथे त्याचा उगम त्रैकूटक इन्द्रदत्त याचा मुलगा व्याघ्रसेन, अपरान्ताचा स्वामी होता (इ स ४९०) पारडी येथे त्याचे लेख सापडले आहेत त्रैकूटक कृष्णराजाची रौप्यनाणी मुबई आणि साष्टी बेटात सापडली आहेत त्याशिवाय कन्हाड आणि नाशिक येथे सापडलेल्या नाण्यावरून इ स ३७५ पासून इ स ४०० पर्यंत मुबईसह उत्तर कोकणावर त्रैकूटकाचा अमल होता, ही गोष्ट सिद्ध होते त्या काळात मुबईचा ठाण्याशी घनिष्ट संबंध होता

चालुक्य राजांची कारकीर्द

वाकाटकानंतरचे कोकणाधिपती चालुक्य चालुक्य पुलकेशी याची राजधानी वातापिपूरा (बदामी - विजापूर) चालुक्य कीर्तीवर्मने (५६६-५९७) कदवाचा विमोड केला आणि मौर्यांची पिछेहाट करून मुबईसह कोकणावर आधिपत्य स्थापन केले (इ स ५९०) पुलकेशीच्या अमदाने आयात निर्यात व्यापार भरभराटीत होता त्याने इराण देशाशी पुन्हा व्यापारी संबंध प्रस्थापित केले आणि वैदिक धर्म स्वीकारून यज्ञ संस्कृतीचा पुरस्कार केला

वर ज्या मौर्यांचा उल्लेख केला आहे तेच मारे मौर्य सुकेतवर्मा याचा, ठाणे-वाडा येथे सापडलेल्या लेखात उल्लेख आला आहे चालुक्य कीर्तीवर्मा याने रेवती द्वीप (रत्नागिरी) आणि गोवा जिंकून मुबईवर हल्ला केला आणि मौर्यांचा विमोड केला चंद्रदंड या पुलकेशीच्या सेनापतीने पुरी येथे मोन्यांची शहर जहाजे नष्ट केली चालुक्यांनी माही नदीच्या दक्षिणेकडील सर्व कोकणपट्टी काबीज केली होती दुसरा पुलकेशी इ स ६१० मध्ये गादीवर बसला त्याचा इतिहास अहिलोल प्रशस्ती (इ स ६३४-५) वरून समजतो याच लेखात कालिदासाचा पहिला ज्ञात उल्लेख आहे दुसऱ्या पुलकेशीने कोकणात दक्षिणेस वनवासी (उत्तरकानडा) पर्यंत चाल करून तिथ पर्यंतच्या कोकणपट्टीवर अधिपत्य स्थापन केले मौर्यांचा विमोड करून पुरी ताब्यात घेतली हर्षवर्धनाच्या पराभवाचे (इ स ६३०) चिनी प्रवासी हुएनस्तंग याने वर्णन केले आहे

चालुक्यांचे कारभारी राष्ट्रकूट

राष्ट्रकूट हे पाचव्या शतकात चालुक्यांचे कारभारी होते त्यावेळी मुबई बेटे नाशिकच्या चालुक्य राजांचा अधिपत्याखाली होती चालुक्यावर इ स ७५३ मध्ये

राष्ट्रकूटांनी वर्चस्व स्थापन केले आणि इ स ७६० मध्ये कोकणावर अधिसत्ता स्थापन केली त्यांची राजधानी नासिक जवळील मयूरखड या डोंगरी किल्यावर होती राष्ट्रकूटांचा मुबईशी असलेला संबंध "कोलके" या नावात दिसून येतो वेरुळचे कॅलास लेणे राष्ट्रकूटांच्या प्रेरणेने इ स आठव्या शतकाच्या चतुर्थपादात खोदण्यात आले मानपुरा (माण-माणक,) येथे इ स पाचव्या शतकात राष्ट्रकूटांनी राज्य स्थापन केले होते आठव्या शतकाच्या चतुर्थ पादापासून दहाव्या शतकाच्या प्रथम पादापर्यंत राष्ट्रकूट राजे, ध्रुव, (७७९-७९३) गोविंद तिसरा (७९४-८१३) अमोघ वर्ष (८१४-८७७) कृष्ण (८७८-९१४) यांनी कोकणावर राज्य केले

राष्ट्रकूटांची राजधानी पुरी कोणती ?

राष्ट्रकूटांचे मांडलिक म्हणून ठाणा-कुलाबा प्रान्ताचा कारभार शिलाहार पाहात होते (इ स ८१०-१२६०) त्यांच्या अधिपत्याखाली ठाणे कुलाबा जिल्ह्याचा भाग असून त्यात १४०० गावे होती, असे भादान दानपत्र आणि खारेपाटण ताम्रपटावरून समजते या प्रान्ताची राजधानी पुरी येथे होती असा उल्लेख आहे पुरी ही मौर्यांची राजधानी जजिन्याजवळ होती तीच ही पुरी होती काय हा प्रश्न अनिर्णित आहे कझेन्स यांच्या मते मुबई जवळील मरोळ ही पुरी असावी ऐहोळे लेखात पुरी समुद्र-वेष्टित होती असे म्हटले आहे ते वर्णन मरोळला जुळते बहुतेक लेखातून आणि ताम्र-पटातून स्थानक म्हणजे ठाणे याचा शिलाहारांची राजधानी म्हणून स्पष्ट उल्लेख आहे पुरी ही दुय्यम राजधानी असावी शिलाहार मुळचे 'तेर' ह्या मराठवाड्यातील गावचे तिथे आठशे वर्षांपूर्वीपर्यंत कन्नड भाषेचा प्रभाव होता ती शिलाहारांची भाषा त्यामुळे मुबई-ठाणे कुलाबा भागात कन्नडभाषिक शब्द उपयोगात आले असे जुन्या लेखावरून दिसते त्याचा उल्लेख इतरत्र आला आहे

राष्ट्रकूट सम्राट गोविंद तिसरा, याने कपर्दी पहिला, या शिलाहार वंशस्थापकाला उत्तरकोकणचा सामंत (कारभारी) नेमले त्यावरून उत्तरकोकणला कपर्दीद्वीप किंवा कवडी द्वीप असे नाव पडले शिलाहारांचे महाराष्ट्री वंशज शेलार हे क्षत्रिय आहेत ते मुळचे तगरचे, जीमूतवाहानाचे वंशज शिलाहार नावाची व्युत्पत्ती छद्देवाच्या प्रिन्स अल्ह वेल्स म्यूझियममध्ये असलेल्या ताम्रपटात दिली आहे

जामदग्न्यशराक्षस्त शीलारच्छद्वना तदा सागरो रक्षिस्तश्च प्रापुस्तन्नाम पूर्वजा ॥१९॥

याच ताम्रपटात 'वखोला' गावास जाण्याचा मार्ग आणि लवण चरिका (क्षारक्षेत्र) याचा उल्लेख दात दिलेल्या शेतांची सीमा म्हणून आला आहे हे वखोला गाव कुलाब्याच्या उत्तरेच्या पोयनाड जवळील कोलेति असावे असे म म मिराशी म्हणतात. या सदर्भात मुबईस आज विद्यापीठाचा नवीन परिसर असलेल्या 'वाकोला' गावाची आठवण होते

शिलाहारांचे राज्य आणि राज्यशाखा

शिलाहार वशातील एक शाखा दक्षिण कोकणावर इ स ७८२ ते १००८ पर्यंत राज्य करीत होती तर दुसरी शाखा कऱ्हाड-सातारा प्रान्तावर राज्य करीत होती. द्वितीय शिलाहार पुल्लशक्ति (८५०-८८०) याचे लेख कृष्णागिरीस (कान्हेरीस) आहेत त्याचा मुलगा द्वितीय कपर्दी, कपर्दीचा मुलगा वष्णुवन्त (८८०-९१०) पाचवा शिलाहार झझ (९१०-९३०) हा सैमूर वर राज्य करीत होता असे अरब इतिहासकार मसूदी याने लिहून ठेवले आहे त्याने बारा शिवमदिरे स्थापन केली होती परंतु ती आज अस्तित्वात नाहीत झझानंतर त्याचा भाऊ गोग्या (९३०-९४५) आणि मुलगे वज्जड (९४५-९६५) आणि छद्देव (९६५-९७५) यानी राज्य केले. नववा शिलाहार अपराजित मृगांक (९७५-१०१०) त्याचा भावाणे ताम्रपट (इ स ९९७) उपलब्ध झाला आहे त्यावरून अपराजित अखिल कोकणाचा अधिपती होता असे दिसते चालुक्यानी राष्ट्रकूटांना पराजित केले होते अपराजित त्यांचे वर्चस्व मानायला तयार नव्हता परंतु त्याचाच खुद्द चालुक्यानी पराभव केल्यामुळे त्याला पूरीचा आश्रय घ्यावा लागला आणि चालुक्यांचे अधिपत्य मान्य करावे लागले अपराजितचा मुलगा वज्जद दुसरा (१०१०-१०१५) अल्पकाळच राज्यावर होता. त्याच्या नंतर त्याचा चुलता अरिकेसरी याने १०१५ पासून १०२० पर्यंत पाचच वर्षे राज्य केले याच्याच काळात भोज परमारने उत्तर कोकणावर स्वारी केली आणि शिलाहारांना मांडलिकत्व स्वीकारायला लावले.

पूलकेशीची राजधानी विजापूर, वातापिपुरी बदामी, येथे होती दुय्यम राजधानी होती नासिक. ह्यू एन् सिंग याने त्याची नासिक येथे भेट घेतली असे दिसते तो पुलकेशीला माहाराष्ट्राचा राजा असे म्हणतो पूलकेशीचा मोठा मुलगा विक्रमादित्य धाकटा जयसिंह नाशिकचा अधिपति होता त्याचा ताम्रपट नाशिकला सापडला आहे जयसिंगाचा धाकटा मुलगा मगलरस तो ठाणे जिल्ह्यात राज्य करीत होता त्याचा ताम्रपट ठाणे भागातील मानोर येथे सापडला आहे.

उत्तर कोकणातील एक ताम्रपट (इ स ७३१) कच्छमध्ये सांपडला आहे त्यात मगलरसाने श्रीपुर (शिरगाव) येथून दान दिल्याचा उल्लेख आहे ठाणे जिल्ह्यातील वाडे तालुक्यातील मागोठाण (मगलस्थान) येथे त्याने राजधानी स्थापली होती इ स ७४९ च्या मनोर ताम्रपटात शिरगाव येथील देवाल्यास राष्ट्रकूट दत्तदूर्ग याने तमसाही गाव दान दिल्याचा उल्लेख आहे सित्तराजवर कदबानी स्वारी करून शरण आणले परंतु त्याचे मांडलिकत्व स्वीकारून सित्तराजाने (१०२०-१०३५) आपले राज्य टिकवले त्यानेच कल्याण जवळील अबरनाथचे शिवमंदिर बांधण्यास सुरुवात केली होती त्याच्या कारकीर्दीत विद्या-कलांना उत्तेजन मिळाले सित्तराजा नंतर त्याचा मुलगा नागार्जुन १०४५ पर्यंत राज्य करीत होता तो चालुक्य सोमेश्वर यांच्या हल्ल्यात मारला गेला सित्तराजचा धाकटा

भाऊ मुन्मुणी (१०४५-१०७०) याला सोमेश्वराने गादीवर बसवले त्याने कदब राजघराण्यातील मुलीशी विवाह करून त्याच्याशी सख्य जोडले मुन्मुनीच्या मृत्युनंतर त्याच्या मुलाच्या वतीने गोव्यातील कदबानी चौलच्या अरबाच्या सहाय्याने उत्तर कोकणवर स्वारी केली मुन्मुणीच्या कारकीर्दीतील एका लेखात कर्जत तालुक्यातील गावाचा उल्लेख आहे सित्तराजाचा पुतण्या, नागार्जुनाचा मुलगा अनंतदेव (१०७०-१११०) याने कदबाना हाकलून आणि दक्षिण कोकण जिंकून "पश्चिम समुद्राधिपति" पदवी धारण केली त्या काळातील खारेपाटण ताम्रपटात (१०९४) त्याने आपल्या मल्यांना ठाणे, सोपारा बदरात जहाजांना जकात माफी दिल्याचा उल्लेख आहे कदब राजा द्वितीय जयकेशी याने केलेल्या हल्यात अनंतपाल मारला गेला त्याचा मुलगा अपरार्क (११२०-११४०) गादीवर आल्यानंतर कदबानी पुन्हा उचल खाल्ली जयकेशी दुसरा याने उत्तर कोकणातून अपरार्कला काही काळ थोपवून ठेवले होते परंतु अपरार्कने कदबाचे वर्चस्व पार झुगारून दिले त्याने भारतातील इतर राजसत्तांशी स्नेह प्रस्थापित केला त्याचे राजनैतिक सबंध काश्मिर पर्यंत प्रस्थापित झाले होते त्यांचा काश्मिर मधील वकील तेजकठ यांचा उल्लेख मखाच्या श्रीकंठ सरितात आला आहे तेजकठ हा विद्वान आणि वादपटू होता त्याने सोपाऱ्यात आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा वादांत पराभव केला होता याज्ञवल्क्य स्मृतीवर टीका लिहिण्याइतका तो विद्वान होता त्याचा मुलगा हरपाल (११४०-११५५) आणि नातू मल्लिकार्जून (११५५-११७०) मल्लिकार्जून बलाढ्य राजा होता त्याचा एक लेख बसई येथे सापडला आहे त्यात भिवडीतील लोनाड (लोन-वाटक) लखण उपाध्याय यास दान दिल्याचा उल्लेख आहे मल्लिकार्जूनाने "राजपितामह" हे विरुद्ध धारण केले. त्याची राजधानी "जलाधिवेष्टित शतानंदपुर" होती

शिलाहार राज्याचा शेवट

मल्लिकार्जूनानंतरचा अपरादित्य दुसरा (११७०-११९५) गादीवर येण्यापूर्वी उत्तर कोकणवर गुजरातच्या कुमारपालने वर्चस्व स्थापन केले होते ते अपरादित्याने सपुष्टात आणले आणि ठाण्याची मुक्तता केली, असे परळच्या शिलालेखावरून (११८७) दिसते त्यांत "महाराजाधिराज कोकणचक्रवर्ती" असा त्याचा उल्लेख आहे अपरादित्याचा मोठा मुलगा द्वितीय अनंतदेव अल्पकाळच (११९५-१२००) गादीवर होता धाकटा मुलगा केशिराज पंचेचाळीस वर्षे (१२००-१२४५) राज्यावर होता या काळात अनेक स्वान्या करून देवगिरिच्या यादवानी त्याचे राज्य खिळखिळे करून टाकले केशिराजाचा मुलगा तृतीय अनंतदेव (१२४५-१२५५) त्याचा धाकटा भाऊ सोमेश्वर (१२५५-१२६५) हा शेवटचा शिलाहार राजा त्याचा इ.स. १२६० मध्ये देवगिरीचा राजा महादेव याने पराभव केला या स्वारीत त्याने गजदळाचा वापर मोठ्या

प्रमाणात केला होता त्या हल्ल्यामुळे टिकाव न लागून सोमेश्वराला जहाजातून पळून जावे लागले त्यातच त्याचा अंत झाला असावा मुबई जवळील बोरोवली येथे या युद्धाची शिल्ले कोरलेले वीरगळ सापडले आहेत ते तेराव्या शतकातील आहेत

शिलाहाराची कामगिरी आणि मुबई बेटे

उत्तर कोकणावर शिलाहाराचे राज्य साडेचारशे वर्षे होते ते परधर्मसहिष्णु होते त्यांच्या काळात मुस्लीम प्रार्थनामदिरे बांधण्यास त्यांनी परवानगी दिली होती मुस्लिम धर्मीयातील कज्जेदारास त्यांच्या कायद्याप्रमाणे न्याय मिळावा म्हणून मुस्लीम न्यायाधिकाची नेमणूक केली होती यांच्याच काळात सजान, चौल, सोपारा, ठाणा, कुलाबा या भागात अरब, ज्यू, ख्रिस्ती, पार्शी, मुसलमान यांची मोठ्या सख्येने वसती झाली त्यामुळे परप्रान्ताशी आणि परदेशाशी व्यापारी सबंध प्रस्थापित झाले शिलाहारानी अनेक मदिरे उभारली त्यात वाळकेश्वर आणि अवरनाथचा समावेश होतो त्यांनीच मुबई बेटात नागपूजा आणली "पाडा" हा गाववाचक शब्द मुबई बेटात शिलाहारानी आणला नागपाडा, आग्नीपाडा, नौपाडा (ठाणे), इत्यादी त्यांनी दिलेली नावे आजही प्रचलीत आहेत शिलाहारानी जमाबदी व्यवहारात व्यवस्था आणली त्यासाठी भूभाग निश्चित केले राष्ट्र (जिल्हा) त्याचे भाग 'विषय' आणि ग्राम, ग्रामाचा किंवा खेड्यांचा प्रमुख जमाबदी अधिकारी 'पट्टकिल' (प्रमुख) हाच आजचा पाटील मुबई बेटे ठाण्यास राज रस्त्याने जोडली त्यांच्या काळात देशावरील पाठारे (पाताणे) प्रभू, कायस्थ यजुर्वेदी ब्राम्हण यांचे मुबईत प्रथम आगमन झाले

प्राचीन इतिहासात मुबईचा अनुल्लेख

आतापर्यंत जो अपरान्त उत्तर किंवा कोकणाच्या राजवटीचा इतिहास सांगितला, त्यात मुबई बेटाचा जरी समावेश असला तरी याबेटाच्या तत्कालीन भौगोलिक अवस्थेमुळे याचा स्वतंत्र उल्लेख विरळाच आढळतो त्याचा इथे काही घडतच नव्हते, असा अर्थ करणे बरोबर ठरणार नाही पोर्तुगीजांनी ही सात बेटे, साष्टीसह, इग्रज राजाला आदण म्हणून दिली तत्पूर्वी ती अगदीच उपेक्षित होती, असे मानण्यात येते तेही चूक कोकणाच्या आणि अर्थात मुबईच्या इतिहासाची साधने गेल्या शतकात फारशी उपलब्ध नव्हती पोर्तुगीजांच्या मार्गे जायचे तर महिकावती बखरीच्या आधारे माहिमचा राजा बिब, इथपर्यंतच मजल असे मुबईचा वृत्तांत मध्ये लेखकद्वय म्हणतात

बहुत शतकापूर्वी मुबई आणि तिच्या आसपासचा प्रदेश दक्षिणेंतील राष्ट्रकूट नावाच्या राजांच्या अमलाखाली होता असे दिसते तसेच पुढे काही वेळापर्यंत मुबई दक्षिणेंतील कित्येक बलाढ्य सरदार व नायक ह्यांच्या हाती होती असेहि समजते (पान ४३)

पुढे टीपेत म्हटले आहे

फार प्राचीन काळीं कोकणांत यादवकुलोत्पन्न क्षत्रीय राजे येथे येऊन त्यानी येथें राज्य केलें पुढे प्रभास क्षेत्री यादवांची घडामोड होऊन वाताहत झाली तेव्हा बौद्ध लोकानी ही सधो साधून येथें आपले राज्य स्थापिलें हें त्या वेळचीं जीं नाणीं अजून सापडतात त्या वरून सिद्ध होते

यावरून लेखक द्वयाना निश्चित पूर्वतिहास उपलब्ध झाला नाही असे दिसते आता परिस्थिती बरीच पालटली आहे गेल्या पन्नास वर्षांत बरीच नवीन माहितीपुढे आली आहे तिच्याच आधारे बरील प्रपच केला आहे त्याची आवश्यकता होती असे वाटते

मध्ययुगीन मुबईचा इतिहास . देवगिरीचे यादव

मुबईच्या उत्कर्षाचे पहिले पर्व बिंबराजाने माहिम बेटास भेट दिल्यानंतर मुबईची वाढ करायचे ठरवले, तिथे सुरू होते बिंबराज हा देवगिरीच्या यादव राजघराण्यातील यादव कुळातील वीर पुरुष भिल्लम याने दक्षिणेवर स्वारी करून देवगिरीला आपली राजधानी स्थापन केली (इ स ११८५-९३) त्याचा पुत्र जैत्रपाल (इ स ११९३-१२००) जैत्रपालाचा पुत्र सिधण (१२००-१२४७) याची दीर्घ कारकीर्द विशेष महत्त्वाची ठरली त्याने कोल्हापूरचे शिलाहार आणि गोव्याचे कदब याचा पराभव केला पुत्र कृष्ण (१२४७-१२६०) आणि महादेव (१२६०-१२७१) याने प्रथम उत्तर कोकणावर कबजा केला प्रसिद्ध पंडित हेमाद्रि हा महादेवाचा प्रधान होता.

मुबईची भाषा

साप्रत पुणेप्राती सुशिक्षित लोकांमध्ये जी मराठी भाषा चालू आहे तीच, सर्वमान्य मराठी भाषेचा आदर्श, ही गोष्ट जरी खरी, तरी ही तिची सर्वमान्यता पुरातनकाळा पासून सर्वदा पुण्यालाच चिकटून राहिली आहे असें कोणीही समजू नये राज्याच्या वैभवा प्रमाणे भाषेचे वैभव फिरत असते मराठी भाषेचे अत्यंत प्राचीन स्वरूप जें सस्कृत काव्य - नाटकादिकामध्ये स्त्रीजनाच्या आणि बालकांच्या भाषेत सापडतें, त्यावरून पाहिले असतां त्याकडली उज्जयनी नगरी हे मराठीचे मुख्य स्थान होते, असे स्पष्ट दिसतें तथापि शालिवाहन शकाच्या आरंभापासून पुढें बराच काळ पर्यंत प्रतिष्ठान किंवा पैठणनगरी हें मराठीचें मुख्य स्थान होतें याच्याही पलिकडे गेलो तर अशोकादिकांच्या शिलालेखांमध्ये आढळणारी जी मागधीभाषा तिजकडे वडीलपण जाईल अर्थात् भगध्र देशी म्हणजे साप्रतच्या बिहार प्रान्ती, गंगातीरी चद्रगुप्त राजाची 'पाटलीपुत्र' नावांची नगरी 'पाटना' नामें करून साप्रत प्रसिद्ध आहे तें मराठी भाषेचें मूळस्थान म्हणावें लागतें या प्रमाणें पाहता 'पाटलीपुत्र' 'उज्जयिनी' 'प्रतिष्ठान' याच्या पाठी मागून भोजराजाची 'धारानगरी' नंतर 'विदर्भ' म्हणजे वऱ्हाड, पुढे

यादवाची 'देवगिरी', तेथून शाहु छत्रपतीचा 'सातारा' आणि शेवटी पेशव्याचे 'पुणे', अशी परंपराच लागत जाते' . "पुण्याहुन ही राज्य क्रांति झाली आहे, तेव्हां आता, पुण्याचे नाव राहणें किंवा मागे पडणें, हें जसा योगायोग असेल तसें घडेल, त्याविषयी विशेष बोलण्यात अर्थ नाही *"

वरील उतान्यांत यादवाच्या देवगिरीनंतर एकदम शाहु छत्रपतीच्या सातार्याचा आणि मग पेशव्यांच्या पुण्याचा उल्लेख आहे पण यादवांच्या मुंबई वरील अधिपत्याचीचा उल्लेख नाही त्याचा विचार करण्यापूर्वी आपण प्रथम यादवांच्या मुंबईवरील अधिपत्याचा इतिहास पाहू.

उत्तर कोकणावरील यादवाचा अमल

उत्तर कोकणाचा समावेश यादव साम्राज्यात झाल्यानंतर १२७२ मध्ये रामदेवाचा प्रतिनिधी म्हणून महाप्रधान अच्युत नायक साष्टीचा कारभार पाहात होता असे फ्लीटने साधार दाखवले आहे ज्ञानेश्वरीचे लेखन "शके बाराशे बारात्तरे" पूर्ण झाले त्याच वेळी म्हणजे इ स १२९० मध्ये भारद्वाजगोत्री ब्राह्मण कृष्ण हा अखिल कोकणावर रामदेव राजाचे प्रतिनिधित्व करत होता रामदेवाचा अल्लाउद्दीन खिलजीने १२९४ मध्ये पराभव केला रामदेवाला दिल्लीपतीला जबर खडणीं कबूल करावी लागली त्याला दोन मुलगे एक रामदेव मोठा शंकरदेव याने देवगिरीची राजधानी साभाळली दुसरा भीमदेव त्याने उत्तर कोकणाचा कारभार कृष्णाकडून आपल्या हाती घेतला होता, असे बेदरचा सुलतान महमद दलील याच्या इ स १४३६ मधल्या सनदेवरून दिसून येते भीमदेवाने माही-माहीम ही आपली राजधानी केली राज्यकारभारा साठी त्याने या प्रान्ताची पंधरा महालांत विभागणी केली त्यात १६२४ खेडी होती याबद्दलची माहिती आपल्याला माहिकावतीची नखर मधून मिळते ती अशी

पाठारा ज्ञातीसमाधि मूळ रामराजा त्याचा वशिक राजा रामदेवराजा ॥
त्या रामदेवाचे राज्य घटिका चहुमध्ये ४ सुलतान अलावदिनाने घेतले ॥ शेवटी रामदेवरायासी पराभविले ॥ तो रामदेवराजा व आणिक राजे देशोदेशीचे ॥ सूर्यवशी तथा सोमवशी ॥ राया समागमि पैठणीं आले ॥ तेथें राजघामी राहिले ॥ त्या रामदेवरायाचा जेष्ठ पुत्र केशव देवगिरी किल्यावर सिंहासनाखूड केला ॥ द्वितीये पुत्र राजा बिं व उदय पुरासी स्थापिला ॥ तृतीय पुत्र प्रतापणा अलदापुर पाठणी राज्याधिकार दिधला ॥ तदनंतर शके १२९० मध्ये पैठणास सुलतान अलावदीन याने चाल करोन उद्द केले ॥ तेथेही रामदेवाराजा तथा आणिक सोमवशि राजे थोर प्रभु पराभवाते पावले ॥ तदनतरे उदयपुरास राया बिंवास वर्तमान श्रुत जाला ॥ तेथोन त्याणे चाल करोन गुजरात काबिज केली आणि

* (रामचंद्र भिकाजी गुजकिर याचे संकलित लेख, प्रथम भाग, १९४२, पान १९९-२००)

प्राता होवोन अहिनळवाडा पूर पाटणा दक्षणप्रांति देशविलायत नाईकी यापैकी ठाणे कोंकण माहीम पावेतव काबिज रोन परतापूर राजधाम द्वादश राजे सूर्यवशि आणि २४ सोमवशि आणि सोना समुदाये व सेवकजन आणि नवखुमे शैषवशि आणि सेनाप समुदाये राहिला माहीम बेटाची वसाईत करविली ॥ शके १२२७ मध्ये राजा बिब बाग पाहावया माहिमा गेला ॥ तर ते माहिम जाग उत्तम रम्य स्थळ देखोन आज्ञा प्रधानाप्रत दिधली कीं, येथे महाल बांधावा ॥

बिम्ब राजानंतर त्याचा मुलगा प्रतापदेव हा माहिकावतीचा अधिपती झाला त्याचा खून करून त्याचाच मेहुणा चौलचा अधिपती नागरदेव याने माहीमचा कबजा केला इ स १३४८ मध्ये गुजरातच्या बादशहाचा सेनापती मलिक याने कोंकण प्रान्तावर स्वारी केली आणि कोंकणावर मुसलमानांच्या अमल स्थापित झाला इ स १५३४ मध्ये मुबई बेटे पोर्तुगीजानी काबिज केली

बिबदेवाने केलेली माहीमची वसाहत

बिम्बदेव उदेपूरवरून अहिलवाड मार्गे अपरान्तात उतरला आणि माहीमला आला अपरान्ताची राजधानी सोपारा किंवा ठाणा याठिकाणी न स्थिरावता तो माहीमला आला आणि त्याने माहीम हे आपले ठाणे म्हणून निश्चित केले याला सबळ कारण होते यापूर्वी अपरान्ताचे अधिपती शिलाहार यांचा पराभव गजदळाने केला होता आणि त्यांना समुद्रवेष्टित पुरीचा आश्रय घ्यावा लागला होता पुरी पेक्षाही मुबई बेटे जास्त सुरक्षित होती हे त्याचे कारण असावे देशावर सुरक्षित स्थाने म्हणजे डोंगरी किल्ले तसे कोंकणपट्टीत सुरक्षित स्थाने म्हणजे दुर्ग, जजिरे आणि समुद्रवल्यांकित बेटे हे त्या अनुभवी सेनापतीस ज्ञात होते यापूर्वी समुद्रमार्गे कोंकण किनाऱ्यावर येणारे अरबा-सारखे व्यापारी तरी होते किंवा पारशी ज्यूसारखे निर्वासित तरी होते परकीय आक्रमक त्या काळापर्यंत समुद्रमार्गे भारतात आले नव्हते आक्रमण पोर्तुगीजानी नंतर केले म्हणून बिबदेवाला मुबई बेटे सुरक्षित वाटणे सयुक्तिक होते

बिबदेवाच्या आगमनापूर्वी मुबई बेटात वसती अगदीच नव्हती असे तव्हे वालुके-वर मंदिर बाधण्यात आलेले होते तेथे वसती होती मुबादेवीची स्थापना माहीम शगात झालेली होती माहीम बेटातही कोळ्याची वसती होती, पण तुरळक तिथे श्रीन नगर वसवण्यास वाव होता सर्वत्र बाभळीची झाडे होती, उरहीमला त्याने उरळीच्या बागा करवल्या बिम्बदेवाने आज्ञा केली की इथे वशापरपरा इनामकेरून नंधावी त्याच्याबरोबर उदेपूर वरून आणि नंतर देवगिरीहून अकच जमीन होती इतर टरावी त्याने पैठणहून यजुवेदी ब्राह्मण माध्यदिन शाखेची नऊ जमीनीच्या उपभोग घेत. तयस्थची सत्तावीस, शेशबशियांची सात, पांचालाची पाच, कुणनेत्य भाडणे होत सिन्योर टुबे आणली होती त्याची माहीमला स्थापना केली अनेक देवतेपर २० जमीन हक्कधारकाची लदेवता प्रभादेवी हिची स्थापना केली माहिम बेटात सात रणि जागेचे स्वामित्व म्हणून

महिकावतीच्या बखरीतील बिम्बाख्यान एकीव माहितीवर आधारलेले असल्यामुळे त्यातील माहिती बिनचूक नाही परंतु दस्तऐवजी पुराव्या अभावी आज तरी तेच एक साधन आपल्या हाती आहे यातील काही माहिती फारशी अस्सल साधने आणि इतर दानपत्रांशी ताडून पाहून दुरुस्त करून घेता येते राज पुरोहित कवळे याना मालाड भागातील गाव बिम्बदेवाने दान दिल्याचे तबाब चउखान या दमणच्या मुसलमान सुभेदाराच्या १४९५ मधील फर्मानावरून कळून येते

मरोल येथील दुय्यम राजधानी आणि यादवाचा पराभव

बिम्बदेवाचा पुत्र प्रतापबिम्ब याने साष्टी मधील मरोल येथे दुसरी राजधानी स्थापन केली तिला प्रतापपूर असे नाव दिले हेच आजचे पर्जपूर किंवा पर्दपूर इ स १३१८ मध्ये मुबई, मुसलमानांच्या कबज्यात गेली तरी, प्रताप १३३१ पर्यंत राज्यावर होता आणि त्याचाच मेहुणा चौलचा अधिपती नगरदेव याने पराभव केला आणि वध केला नगर देवाने १७ वर्षे मुबई आपल्या कबजात ठेवली होती इ स १३४७ मध्ये त्याचा मुसलमानानी पाडाव केला नगरदेवाचा पराभवही त्याच्या अनुयायांपैकी विश्वासू भगदचूरी याच्या बेईमानी वर्तनामुळे झाला माहीमवर मुसलमानाचा हल्ला झाला तेव्हा नगरदेव वाळकेश्वरला दर्शनासाठी गेला होता त्याच्या अनुपस्थितीत त्याच्या राणीने प्रतिकार केला परंतु तिचा वध करून माहीमचा राजवाडा मुसलमानांनी लुटला नगरदेवाने सैन्य जमा करून भायखळ्याला मुसलमानांना तोंड दिले परंतु त्याचा पराभव झाला आणि तो मृत्युमुखी पडला

आधुनिक मुंबईच्या विकासाचा प्रारंभ

मुंबईचा वृत्तांतमध्ये यादवांनंतरचे मुंबईचे अधिपती मोगल आणि नंतर पोर्तुगीज यांच्या विषयी माहिती आली आहे त्यामुळे त्या कालाचा इतिहास इथे देत नाही आधुनिक मुंबईचा पाया गव्हर्नर ऑगिथर यानी घातला त्याचा थोडा पूर्व-इतिहास आता पाहू

जेराल्ड ऑगिथर मुंबईचे गव्हर्नर

जेराल्ड ऑगिथर याची जुलै १६६९ मध्ये सुरतेच्या फॅक्टरीचे अध्यक्ष आणि मुबई प्रतापगिरी अलदापुर पावुक्ती झाली १६७० च्या जानेवारीत ते मुबईला आले कप पैठणास सुलतान अलाक आणि मुलकी कारभाराची त्यानी घोषणा केली फेब्रुवारीत आणिक सोमवशि राजे त्यावेळी सुरतेवर मराठे हल्ले करत असत ऑगिथरने सुरते बिबास वर्तमान श्रुत जाल दिनांक ७ जून १८७२ ला सुरतेहून समुद्रमार्गे ते मुबईस येऊ

* (रामचंद्र भिकाजी गुर्जेत मुबई इग्नजाच्या ताब्यात असली तरी राज्य पद्धतीवरी १९९-२००) होती ऑगिथरने इंग्लिश कायदा लागू केला जॉर्ज विल्किन्स

न्यायाधिश म्हणून नेमणूक केली किल्ल्याच्या परिसरात शहराची नव्य ताब्यात केली ३०० ते ४०० टनाची जहाजे लागतील असा धक्का बांधला श विकत स्टेशन म्हणत याच जागी पुढे बॅलार्ड पिअर बांधण्यात आला त्यानी मिंटक्रावे घातला किल्ल्याची बळकटी केली शिवाय रुग्णालयाची थापना केली ज. १८ पचायती कारभाराची सुरुवात करून दिली मुदतीच्या भाडेपट्ट्याने ६१ वर्षासाठी खाजगीघरे बांधू देण्यास मजुरी दिली

आधुनिक मुंबईच्या विकासास ऑगियरने प्रथम प्रेरणा दिली आणि उत्कर्षाचा मार्ग मोकळा करून दिला पोर्तुगीज अमलात बेटावरील जागा कायम भाडे पट्ट्याने देण्यात येत असे मुंबईभाडे वार्षिक उत्पन्नाच्या चतुर्थांश होते शिवाय सैनिकी नोकरी करण्याचे बंधन असे त्यावेळी सर्वत्र नारळाची आणि ताडाची झाडे होती माहिम बेटावर फणसांच्या आणि आंब्याच्या झाडांच्या बागा होत्या सखल भागात भातशेती करत बेटातील मलबार (वाळकेश्वर) टेकडी, वरळी आणि चिचपोकळी (आजचा परळचा भाग) इथे एकूण १०,००० लोकवस्ती होती त्यात कोळी, भडारी, कुणबी आणि मजूर यांचा समावेश होता सर्वत्र फळबागा (hortus-carts) होत्या मराठ्यांच्या आणि शिंदीच्या हल्ल्यांच्या भीतीमुळे वस्ती कोटाजवळ केंद्रित झाली होती शिवाय माहिम आणि माझगाव या किल्ल्यांच्या आश्रयाने थोडी वस्ती होती

बेटावरील बरीच जागा पोर्तुगीजांनी आपल्या निवृत्त सैनिकास इनाम दिली होती त्यावेळी मुंबई बेटे वसईचा भाग गणली जात त्यांचा केवळ माहिम म्हणून उल्लेख होई इंग्लंडच्या चार्ल्स राजाला मुंबई बेटे १६६१ मध्ये विवाहाच्या वेळी आदण देण्यात आली.त्यावेळीच्या नकाशात साष्टी वसईचा समावेश होता ही बेटे इंग्रजसरकारने कारभारासाठी १६६८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हवाली केली त्यापूर्वी पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांकडून या आदण बेटांचा ताबा घेण्यात बराच काळ गेला होता ईस्ट इंडिया कंपनीने साली दहा पाउंड भाडे इंग्रज सरकारला घ्यायचे असे

इस स १६६२ मध्ये गव्हर्नर कुकच्याच सहाय्याने अनेकानी बनावट कागद तयार करून बेटावरील जागेवर अधिकार प्रस्थापित करण्याचे कारस्थान केले होते माझगावचा भाग, मनोर १५७१ मध्ये पोर्तुगालचा राजा सबॅस्टीन याने लिओनेल डिसूजा या दर्यासारंगाला भाडेपट्ट्याने दिला होता फिलीप राजाने १६३७ मध्ये बर्नार्दिन डीटावरा या डिसूजाच्या नातवाला हा भाग नाममात्र भाड्याने वशपरपरा इनाम करून दिला त्यावेळी वशपरपरा खाजगी मालकीची अशी ही एकच जमीन होती इतर ६ कुळे वार्षिक भाडे आणि सैनिकी नोकरीच्या करारानुसार जमीनीच्या उपभोग घेत. त्याया पोर्तुगीज जमीनधारकाची कंपनीच्या अधिकाऱ्यांशी नित्य भाडणे होत सिन्योर ७ अल्वारीज पेरेज डीटौरा या माझगावच्या इनामदारासह १२० जमीन हक्कधारकाची मॅसूर नव्हेंबर १६७२ रोजी सभा भरवण्यात आली आणि जागेचे स्वामित्व म्हणून

महिती ०० पाउंड आकार निश्चित करण्यात आला Foras (पोर्तुगीज Fora त्यातील म्हणजेच (Pensio = पेन्शन) वरील मागणीला १६-७-१६७४ सात रिलेच्या सभेत मान्यता देण्यात आली या बाबत काही इंग्लिश जमीनधारकांनी बळ केली परंतु ऑगियरने त्याला दाद दिली नाही बेटावरच्या जमीनीचे या प्रकारे वाटप झाले तरी किनारापट्टीवरील जागा सरकारच्या ताब्यात राहिली त्याचा उपयोग मृतांचे दहन आणि दफन करण्यासाठी होत असे

समुद्रकिनार्यावरील दफनभूमी

दफनभूमीच्या किनाऱ्यावरील खुणा आजही दिसतात मुंबई मराठी साहित्य सघाची इमारत आहे त्या केळेवाडीच्या उत्तर भागी ख्रिस्ती दफनभूमी असावी पहिल्या खुल्या नाट्यगृहातील रंगमंचाचा पाया खणताना तिथे मृतांच्या अस्थी सापडल्या होत्या केळेवाडीच्या दक्षिणेस आजही मुसलमानांची दफनभूमी आहे ठाकूरद्वार रस्त्याच्या दक्षिणेस आज 'एस् के पाटील उद्यान' आहे, तिथे प्राटेस्टंट ख्रित्यांची दफनभूमी परवापर्यंत होती विल्सन हायस्कूल आणि कॉलेज यांचे सस्थापक डॉ जॉन विल्सन याचे थडगे तेथे होते त्यापुढे मुस्लिमांची दफनभूमी आहे आणि त्यापुढे मरीन लाइन्स स्टेशनच्या कोपऱ्यापर्यंत सोनापूर ही हिन्दूची दफनभूमी आहे आजचा क्वीन्स रोड तेव्हा पाण्याखाली होता बेटाच्या पश्चिमेस समुद्रकिनारा, वाळकेश्वर, महालक्ष्मी, वरळी, दादर आणि माहीमपर्यंत स्मशानभूमी होत्या त्यापैकी आजही काही उपयोगांत आहेत माझगाव ते शिवडी पर्यंतच्या पूर्वे किनाऱ्यावरही स्मशानभूमी होत्या त्यापैकी शिवडीची ख्रिश्चन दफनभूमी आजही वापरात आहे इथल्या किनाऱ्यावरील स्मशानभूमीस लागून असलेली खाजगी जागा, ती वरील बाधकामासकट सुमारे दहा लाख पाउंडास नंतर पोर्ट ट्रस्टने विकत घेतली

वर जो ऑगियरच्या कन्व्हेशननुसार करार झाला त्यास अधिकृत सरकारी मान्यता मिळाल्याची नोंद नाही परंतु त्यानुसार "पेन्शन"ची वसुली मात्र चालू राहिली एतद्देशीयांस सात वर्षे नोकरी केल्यावर अर्धा पगार आणि जमीन देण्यात येई इ स १६७६ मध्ये शहर जमीनधारकांनी ६०० सैनिकांची फलटण तयार केली होती कोणी सैनिकी नौकरी नाकारली तर त्याची जमीन जप्त होई परळच्या जेसुइटांनी जजिन्याच्या शिंदीशी हातमिळवणी केली, म्हणून १६९० परळ जप्त झाले तीच गोष्ट शिवडीची इ स १७१८ मध्ये इनामदारी नष्ट करून मिलिटरी टॅक्स वसवण्यात आला त्यावेळी मुंबईची वसाहत वाढवण्याचा प्रयत्न असे कच्छ काठेवाडमधूनच नव्हे तर इराणी आखात आणि तांबड्या समुद्राचा परिसर येथून जी माणसे मुंबईस आली किंवा आणवण्यात आली, त्यांना प्रवास खर्च देण्यात येई सर्वांना प्रवेश खुलाच होता

वर सांगितल्याप्रमाणे ऑगियर कन्व्हेशनखाली किनाऱ्यापट्टीवरील चाळीस यार्ड्स

पट्टीवर कंपनी सरकारचे स्वामित्व प्रस्थापित झाले किल्ला कंपनीच्या ताब्यात आलाच होता बाहेरील २८००० चौ यार्ड जागा थोडी थोडी अशी सरकारला विकत घ्यावी लागली त्यासाठी १७६० पासून १८२० पर्यंत एकूण ७,३७,९२७ खर्च करावे लागले

याप्रमाणे मुंबई बेटे पूर्ण ताब्यात आली मलबारहील ताब्यात होताच ती रु १३० वार्षिक भाड्याने गुरचराईसाठी देण्यात आली होती कुलाबा बेट मात्र ताब्यात नव्हते ते १६७४ मध्ये विकत घ्यावे लागले (१८८६ साली कुलाबातील लोकवस्ती १७१८२ होती तिथे नारळीची झाडे होती वस्ती कोळ्यांची होती)

किल्ल्याच्या बाहेर उत्तरेस झोपडपट्टी होती ती उठवून एक मैल लांबीचा रस्ता करण्यात आला त्याचे नाव बझारस्ट्रीट असे होते कारण त्याच्या टोकास बाजार होता हे एक गावच होते १८०३ च्या अग्निप्रलयात ते भस्मसात झाले

राम कामती . वाळकेश्वरचा निर्माता

अठराव्या शतकात राम कामती नावाचा शैवजी पुरुष प्रसिद्धीस आला तो सुरुवातीस इंग्रजांच्या सैन्यात होता त्याने मद्रास प्रान्ती लढाईत भाग घेतला होता त्याचे सील वापरून कोणी तरी खोटे कागद तयार केले त्याला गव्हर्नरला कैद करण्याच्या आग्र्याच्या कटात गोवण्यात आले कामतीला कैद केले (१७२०) राजद्रोहाचा त्याच्यावर आरोप ठेवला याच राम कामतीने वाळकेश्वर येथील शिवालयाचे १७१५ मध्ये पुनर्जिज्वन केले होते इ स १७१८ मध्ये इंग्लिश चर्चचे उद्घाटन झाले, तेव्हा उप-सर्जंत असणारा तो एक प्रमुख एतद्देशीय होता अशा प्रतिष्ठित गृहस्थाची इंग्रजांनी उचलबांगडी केली माझगावचा पोर्तुगीज इनामदार १७६० मध्ये चांगला सुखवस्तू होता पण छानछोकी, आळशी जीवन यामुळे पुढे त्या घराण्यात कर्जबाजारी शिरली आणि न्हास ओढवला इ स १७८० मध्ये मुंबईची वस्ती फक्त दीड लाखांच्या घरात होती पुढील शभर वर्षांत ती साडे सहा लाख झाली पुढील दहा वर्षांत (१८८१) पावणे आठ लाखापर्यंत वाढली

१७१८ पूर्वी बॉम्बे कॅसल्ला आणि तटबंदीच्या आतील भागास कोट म्हणत त्या साली कोटाची भिंत बांधून पुरी झाली आणि त्या भितीच्या आतला सर्व भाग कोट म्हणून ओळखला जाऊ लागला औगिथरच्या कन्व्हेंशनप्रमाणे 'पेन्शन' व 'टॅक्स' असे करवसुलीचे दोन भाग असत पेन्शन म्हणजे मुळात ठरवलेला सारा आणि सैनकी नोकरी केली नाही तर घ्यावयाची नुकसान भरपाई टॅक्स म्हणून करावी लागे या टॅक्सची एकूण वसूली १८८२ साली रु ५६, ९९४-४-१० इतकी झाली होती त्यावेळी बेटात नारळीची १४,४७१ आणि ताडाची ४,३९२ झाडे होती एकदर ७,७३,१९६ लोकवस्तीपैकी ७,१७,१५१ कोटात राहत बेटाच्या एकदर २२ चौरस मैलांपैकी शहराचा भाग फक्त एक चौरस मैल होता

मुंबईतील फोर्ट विभाग

साष्टी तालुका, वसई आणि ठाणे हा भाग, मराठ्यांकडून १७३९ साली कंपनी सरकारने जिंकून तहात आपल्या कबज्यांत घेतला मुंबईतील बोरीबंदर पलिकडील समुद्रापासून ते चर्चगेटपुढील नरिमन पॉइंट या पूर्व पश्चिम रेषेच्या दक्षिणेकडील रीगल सिनेमापर्यंतचा भाग फोर्ट किंवा कोट असे नाव आहे या भागातील हाय कोर्टा-जवळच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या मागच्या बाजूस जी मोठी इमारत आहे अलिकडेपर्यंत मुंबई सरकारची कचेरी होती त्यास सेक्रेटरीएट म्हणत तिथून निघणाऱ्या सरकारी आदेशांवर आणि ठरावावर "बॉम्बे कॅसल" असा पत्ता दिलेला असे उत्तरेस सेट जॉर्ज हॉस्पिटल पासून जनरल पोस्ट ऑफिसवरून चर्चगेटपर्यंत आणि दक्षिणेस अपोलो बंदर, ताजमहाल हॉटेल, कॉउन्सिट् हॉल, कावसजी जहागीर हॉल पासून आवेड, कर' पुतळ्यापर्यंत तटबंदी होती याच्या आतील भाग तो कोट यातील वॅस्टीयन रोड-रॅम्पार्ट रो (जहागीर आर्ट गॅलरी पासून यलो गेटापर्यंतचा रस्ता), ही आणि अशी 'कोटा'शी निगडीत नावे आहेत

पहिले गव्हर्नमेंट हाऊस

इ स १५३८ मध्ये पोर्तुगालच्या राजाने गार्सिया दा ओर्ती या वनस्पती शास्त्रज्ञास मुंबई बेट भाड्याने दिले त्याचा बगला टाऊन हॉलच्या भागे होता त्यानंतर पोर्तुगीजानी किल्ला बांधला १६१७ मध्ये डच आणि इंग्लिश यांच्या हल्ल्यात किल्ल्याची बरीच नासधूस झाली १६६५ मध्ये इंग्रजानी किल्ल्याचा ताबा घेतला त्यावेळी "मनोर हाऊस" या ओर्तीच्या बगल्याच्या भिन्तीच तेवढ्या उभ्या होत्या त्याची दुरुस्ती कीस गव्हर्नमेंट हाऊस मध्ये रूपांतर करण्यात आले जे रॉल्ड ऑगियर हे इथे राहणारे पहिले गव्हर्नर (१६६९ ते १६७७) इ स १७५७ मध्ये ह्या बगल्याचे वरचे मजले पाडण्यात आले आणि गव्हर्नरचे निवासस्थान दुसरीकडे हालवले ही मनोर हाऊसची इमारत दारूखान्याच्या पॅटर्नरूम समोर आहे

किल्ल्याची तटबंदी १७६६ पर्यंत पुरी झाली १७३९ ते १७४३ या काळात तटा-भोवती खदक खोदण्यात आला बोरीबंदर जवळील आजच्या सेट जॉर्ज हॉस्पिटलच्या पूर्वेस जुन्या किल्ल्यांच्या जागी एक पक्का किल्ला ऑगियरने बांधला त्यास फोर्ट जॉर्ज म्हणत मोठ्या किल्ल्याचे अवशेष टाऊनहॉलच्या नाविकदलाच्या अखत्यारीतील भागात आजही पाहता येतात इथे किल्ल्याचे प्रवेशद्वार आहे आणि पोर्तुगीजकालीन दगडी कालदर्शक छायायत्र आहे किल्ल्यातील १० टन वजनाची घटा पोर्तुगीजांची होती ती नंतर बरोज लेन मधल्या दाबूल चर्चला दिली

किल्ल्यामध्ये मनोर हाऊस शिवाय टांकसाळ, टाऊन हॉल, (ओल्ड) कस्टम हाऊस, अर्सनल, सैनिकांच्या बॅरॅकस् आणि जुने सेक्रेटरीएट होते

ओल्ड गव्हर्नमेंट हाऊस

जुने गव्हर्नमेंट हाऊस कोटात अपोलो स्ट्रीट आणि हमाम स्ट्रीट मधील एका इमारतीत होते या इमारतीला न्यू हाऊस म्हणत याचा विस्तार एस्प्लनेड पर्यंत होता त्याच्या जवळची इमारत इ स १७८० साली विकत घेऊन तिथे सेक्रेटरीएटची व्यवस्था लावण्यात आली इ स १७५७ पूर्वी किल्यातील फोर्ट हाऊसमध्ये गव्हर्नर राहत असे आज परळच्या हाफकीन इन्स्टिट्यूटच्या वापरात असलेली इमारत १७५० पासून गव्हर्नमेंट हाऊस म्हणून वापरात होती तिथे फक्त उन्हाळ्यात गव्हर्नरचे वास्तव्य असे इ स १८२९ पर्यंत गव्हर्नरचे निवासस्थान कोटातील बरील इमारतीतच असे १८७३ मध्ये तिथे सेक्रेटरीएटच्या कचेऱ्या आल्या माऊट स्टचुअर्ट एल्फिन्स्टन् इथे राहत असे याच इमारतीत १८११ मध्ये गव्हर्नर डकन निधन पावला परळला आज जिथे हाफकीन इन्स्टिट्यूट आहे ती इमारत प्रथम गव्हर्नमेंट हाऊस म्हणून बांधण्यात आली या इमारतीस तेव्हा मोठे आवार होते त्याचे प्रवेशद्वार आजही गाधी हॉस्पिटल जवळील रस्त्याच्या बाजूस उभे आहे इथे परळी वैजनाथचे प्राचीन मंदिर होते या मंदिराचा पोर्तुगीजांनी विध्वंस केला आणि ख्रिस्ती प्रार्थना मंदिर बांधले इ स १७२० मध्ये इमारतीची डागडुजी करून त्याचे निवासस्थान बनवले महालक्ष्मी नजीकच्या हॉर्नबी व्हेलॉर्ड या बांधामुळे प्रसिद्ध असलेला हॉर्नबी १७७६ मध्ये इथे रहात होता इ स १८०३ मध्ये न्यायमूर्ती जेम्स मॅकिन्टॉश इथे राहत होता १८१९ साली इमारतीत वाढ करण्यात आली आणि माऊट स्टचुअर्ट एल्फिन्स्टन् इथे राहायला आला इमारतीत जुन्या चर्चचे अवशेष सापडले आहेत प्रिन्स ऑफ वेल्स, सातवे एडवर्ड इथे १८७५ मध्ये एक आठवडाभर राहिले होते, लॅडी फर्ग्युसन १८८३ साली याच इमारतीत मृत्यू पावल्या इ स १८८५ मध्ये गव्हर्नर म्हणून नियुक्त झालेले लॉर्ड रे मलबार हिल बरील गव्हर्नमेंट हाऊस मध्ये राहायला गेले

परळच्या या गव्हर्नमेंट हाऊसमध्ये १८९९ मध्ये प्लेग संशोधन संस्था स्थापन करण्यात आली या संस्थेत १९०६ साली "बॉम्बे बॅक्टीरिऑलॉजिकल लॅबोरेटरी" स्थापन करण्यात आली रशियन वैद्यकीय संशोधक हाफकीन याचे संशोधन कार्य याच इमारतीत फळास आले त्यांचे नाव या संस्थेस १९२५ साली देण्यात आले

ओल्ड कस्टम हाऊस

आज मुंबईच्या कलेक्टराची कचेरी, विवाह नोंदणी कचेरी, जमीन मालकी व्यवहार याचे नोंदणी अधिकारी दारूबंदी अधिकारी याच्या कचेऱ्या असलेल्या टाऊन हॉलच्या दक्षिणेकडील इमारतीस 'ओल्ड कस्टम हाऊस' म्हणून संबोधले जाते यातील काही इमारती पोर्तुगीजांच्या काळात बांधलेल्या आहेत. त्यापैकी काही आजही शाबूत आहेत या इमारतीच्या पूर्वेस मुंबईचे मुख्य बंदर होते या इमारतीपैकी काहीचा गुदामे म्हणून वापर होत असे कंपनी सरकारच्या खात्यातील कारकुनांच्या

(रायटर्स) निवासासाठी या बॅरॅक्सचा उपयोग करत असत त्यामुळे रायटर्स विल्डिग्ज् असे त्यांना संबोधण्यात येई या भागातील दर्शनी इमारत १७०९ साली उभारण्यात आली या इमारतीचा १८०२ पासून कस्टम हाऊस म्हणून उपयोग होऊ लागला आता इथे कस्टम कचेऱ्या नाहीत त्या "न्यू कस्टम हाऊस" या बेलार्ड पियर वरील इमारतीत नेण्यात आल्या आहेत इ स १८९५ मध्ये ओल्ड कस्टम हाऊस मधील इमारतीची संपूर्ण दुरुस्ती करण्यात आली आता नशाबंदी खात्याच्या कचेऱ्या इथे असल्यामुळे गांजा, चरस इत्यादी पदार्थ इथे गोदामातून ठेवण्यात येतात

मुंबई राज्यात औद्योगिक खाते सुरू झाले तेव्हा त्या खात्याच्या संचालकांच्या कचेऱ्या इथे होत्या आता त्या सचिवालयात (मंत्रालयात) हालवण्यात आल्या आहेत परंतु या खात्यातील 'वेट्स् अँड मेझर्स' खात्याच्या कचेऱ्या पुष्कळ काळ आंतल्या इमारतीच्या तळमजल्यावर होत्या

टाउन हॉल

नागरिकांच्या सभा भरवण्याची मुंबईतील पहिली जागा १६७५ च्या दरम्यान, त्यावेळच्या न्यायालयाची इमारत त्यानंतर गनबो स्ट्रीटवरील मापलापोल इमारतीत गव्हर्नर ऑफिसरचे न्यायालय होते, तिथे भरे इ स १७२० ते १७८८ या काळात रामा कामतीच्या घरातील एका दिवाणखान्यात नागरिकांच्या सभा भरत असत नंतर हॉर्नबी हाऊसच्या प्रमुख दालनात या सभा भरू लागल्या

इ स १८०४ साली गव्हर्नर डकन यांच्या अध्यक्षतेखाली परळच्या गव्हर्नमेंट्से हाऊसमध्ये एक सभा भरली त्यावेळचे प्रमुख न्यायाधीश सर जेम्स मॅकिन्टॉश याची "लिटररी सोसायटी अव्ह बॉम्बे" या संस्थेच्या स्थापनेची योजना मान्य झाली या संस्थेच्या सभा हॉर्निमन सर्कल जवळील नाट्यगृहात भरत असत संस्थेसाठी, त्याच-प्रमाणे ग्रथालय, वस्तुसंग्रहालय आणि नागरिकांच्या सभांसाठी व्यवस्था असलेली अशी एक इमारत, असावी अशी कल्पना पुढे आली. या कल्पनेचा मेसर्स ब्रूस फॉसेट आणि मेसर्स फॉर्ब्स या कंपन्यांनी पुरस्कार केला इमारतीच्या खर्चासाठी लॉटरी काढली त्यात एक लक्ष साडे अकरा हजार रुपये जमले यानंतर काढण्यात आलेल्या लॉटऱ्यात आणखी काही पैसे जमले

इ स १८२१ मध्ये कर्नल कॉपर, रॉयल इंजिनियर यानी इमारतीचा आराखडा तयार केला आणि बांधकामास सुरुवात झाली लिटररी सोसायटीने रुपये दहा हजार आणि सरकारने दहा हजार अशा देणग्या दिल्या इ स १८२३ साली काढलेल्या लॉटरीत फक्त तीस हजार रुपये मिळाले अशा प्रकारे एक लक्ष साडे एकसष्ट हजार रुपये निधी इमारतीसाठी उपलब्ध झाला बांधकाम अपुरे राहिले होते उर्वरीत रकमेसकट ही योजना १८२६ साली कंपनी सरकारकडे सुपूर्द करण्यात आली

१८२९ साली तयार झालेल्या इमारतीची उत्तर बाजू सोसायटीच्या हवाली

करण्याचा निर्णय घेण्यात आला या भागात भिंतीला लागून वर तक्तपोशीपर्यंत शिसवी कपाटे उभारण्यात आली तीन लक्ष रुपये खर्च करून इमारतीचे उर्वरीत बांधकाम पुरे करण्यास मजुरी मिळाली इ स १८३३ मध्ये इमारत पूर्ण झाली तेव्हा एकूण खर्च रु ६,५६,६६९ झाला होता

सोसायटीच्या जागेप्रमाणेच इमारतीचा दक्षिण भाग बांधला होता या दोन्ही भागांमध्ये भव्य हॉल बांधला होता २६० X १०० फूट अशी ही लांब रुंद इमारत आहे हॉनिमन सर्कलच्या समोरील पायऱ्या चढून गेल्यावर पहिल्या मजल्यावरील भव्य मुख्य हॉल लागतो या हॉलच्या दक्षिण भागात लाकडी मंच आहे आग्नेय कोपऱ्याला दरबार हॉल असून त्यात गव्हर्नरचा दरबार भरे आणि कायदे काऊन्सिलच्या सभा होत मुंबई विद्यापीठाची पहिली बी ए ची परीक्षा १८६२ साली या हॉलच मध्ये झाली त्यात महादेव गोविंद रानडे, रामकृष्ण गोपाळ भाडारकर, बाळ मंगेश वागळे आणि वामन आबाजी मोडक हे चार विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले

या इमारतीत माऊट स्ट्यूअर्ट एल्फिन्स्टन, सर चार्ल्स फोर्ब्स स्टीफन नॅबिंग्टन, सर जॉन माल्कम, लॉर्ड जॉन एल्फिन्स्टन, चार्ल्स मॉरिस, सर जमशेटची जिजिभाय आणि नाना शंकर शेट यांचे पुतळे आहेत इमारतीच्या दर्शनी भागी ग्रीक स्थापत्य पद्धतीचे उच्च स्तंभ आहेत आतही असेच खांबे आहेत या इमारतीच्या समोर मैदान होते त्याला बॉम्बे ग्रीन म्हणत आता इथे छोटीशी बाग आहे त्याला हॉनिमन सर्कल असे नाव आहे हॉनिमन हे बॉम्बे क्रॉनिकल दैनिकाचे संपादक होते

कुलाब्याची दांडी - प्राग्ज् दीपगृह

पोर्तुगीज काळात मुंबई बेटाच्या दक्षिण टोकास, कुलाब्यास, १४३ फूट उंचीचा टेहळणी मनोरा बांधण्यात आला होता जहाजाना मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यावर आग पेटवून दिली जाई इ स १७६८ साली इंग्रज सरकारने पाच हजार रुपये खर्चून कुलाब्याला भारतातील पहिले दीपगृह बांधले तेव्हा ते १५० फूट उच्च होते सुरुवातीस ते काही काळच दिवा दाखवी इ स १७७२ पासून त्यावर तेलाचा दिवा दररोज प्रज्वलीत ठेवण्यात येऊ लागला पहिल्या वर्षी तेलाचा खर्च रु ६३० आला होता जहाजास या मार्गदर्शनासाठी काही आकार द्यावा लागे तो शंभर टनास रु २ असा होता इ स १७९७ मध्ये साडेसहा हजार रुपये खर्च करून या दीपगृहावर परावर्तक आरशाचा कविल बसवण्यात आला त्याचा प्रकाश निरभ्र आकाशात २१ मैल पर्यंत दिसत असे

सध्याचे दीपगृह मुंबई बेटाच्या नैऋत्येकडे समुद्रसपाटीपासून अठरा फूट उच्च खडकावर बांधलेल्या १६८ फूट ऊंचीच्या मनोऱ्यावर आहे हे दीपगृह १८७४ मध्ये बांधून झाले एक नव्हेंबर १८७४ पासून इथे दिवा लावला हा दिवा ६८ मैलावरून दिसतो त्यास सहा लक्ष बीस हजार रुपये खर्च आला होता या मनोऱ्यात आठ कोठड्या आहेत

त्यात गोल जिन्धाने प्रवेश करता येतो या मनोन्यातच दीपगृहाचे अधिकारी, तज्ञ, सेवक यांच्या निवासाची सोय आहे शिवाय गोडे पाणी, शिधा आणि इतर सामानाचा साठा ठेवलेला आहे

वरच्या फिरत्या कदिलास आठ बाजू आहेत तो नित्य फिरता आहे त्याच्या एका प्रदक्षणेस ८० सेकंद लागतात या दीपगृहावरील स्मारकशिला आर्ट स्कूलचे प्राचार्य लॉकवुड किप्लिंग यांनी आरेखली आहे. ते त्यावेळी सर जे जे स्कूल अव्ह आर्टस्चे डीन ते आदारातील डीनच्या बगल्यात ते राहत इथेच रुडियॉड किप्लिंगचा जन्म झाला

मुंबईची न्याय व्यवस्था

इ स १६७२ मध्ये कोर्ट ऑफ ज्युडिकेचरची मुंबईत स्थापना झाली त्याच्या उद्घाटनाच्या वेळी कंपनी सरकारचे गव्हर्नर जनरल ऑगिथर म्हणाले,

The Inhabitants of this Island consist of severale nations and Religions to wit, English, Portuguese and other Christia. Moores and Jentues, but you, when you sit in this seat of justice and judgement, must look upon them with one single eye as I doe, without distinction of Nation or Religion for they are all His Majestie's and the Honble Company's subjects as the English are, and have all an equal title and right to justice and you must doe them all justice, even the meanest person of the Island, and in particular the poore, the orphan, the widow and stranger, in all matters of Controversy, of Common right, and Menin and Tuman, And this not only against the other, but even against myself and those who are in office under me may against the Honble Company themselves when low, Reason and Equity shall require you soe to doe, for this is your duty and therein will you be justified, and in soe doing God will be with you to strengthen you, his Majestie and the Company will comend you and reward you, and I, in my place, shall be ready to assist countenance, honour and protect you to the utmost of the power and Authority entrusted to me, and so I pray God give his blessing to you

प्रत्यक्षात मात्र या प्रमाणे न्यायदान झाले असे दिसत नाही. न्यायमूर्ती आपापल्या पद्धतीप्रमाणे निकाल देत

१० फेब्रुवारी १७२८ रोजी टॉउन हॉलमध्ये मेयर कोर्ट स्थापन झाले. त्यात मेयर आणि दहा आल्डरमन् होते सर्व मुलकी खटले या कोर्टापुढे चालत. त्याच्या निकाला-

इ स १७९८ मध्ये रेकॉर्डर्स कोर्ट स्थापन झाले त्यात, शहराचा मेयर, तीन बाल्ड-
रमन् आणि एक रेकॉर्डर, की जो न्यायाधिकारी होता, ह्यांचा समावेश होता रेकॉर्डर
हा पाच वर्षे बॅरिस्टरी केलेला असे या न्यायालयात मुलकी आणि फौजदारी खटले
चालत यावरील अपील फक्त 'किंग इन् काउन्सिल' पुढे चाले यापूर्वीचे न्यायमूर्ती
किपनी सरकारने नेमलेले असत तर प्रस्तुत कोर्टाचे न्यायाधीश राजाने नेमलेले
असत याच न्यायालयांच्या कारकीर्दीत न्याय सस्येचे स्वातंत्र्य प्रस्थापित झाले.
सर जेम्स मॅकिंटॉश आणि सर एडवर्ड वेस्ट यानी न्यायदानात शासनाने केलेल्या
हस्तक्षेपाचा यशस्वी प्रतिकार केला होता

रेकॉर्डरच्या बरोबर हिंदू पंडित आणि मौलवी न्यायदानात मदत करण्यासाठी बसत
असत रेकॉर्डरचे न्यायपीठ १८२४ पर्यंत अस्तित्वात होते. त्यानंतर सुप्रीम कोर्टाची
स्थापना झाली आणि सर एडवर्ड वेस्ट याची मुख्य न्यायाधीश म्हणून नेमणूक झाली.
त्यांनी न्यायदानातील स्वतंत्रता सांभाळली

सर जॉन मालकम् हे मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर असताना त्यांनी सुप्रीम कोर्टाच्या
गिन्यालावर कार्यवाही करण्याचे अमान्य केले त्यामुळे सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश रुष्ट
झाले आणि ही नाखुशी कोर्टाच्या खुल्या अधिवेशनात त्यांनी जाहीर केली

The Court would not allow any individual, be his rank ever so
distinguished or his powers ever so predominant, to address
it in any other way respecting its judicial and public functions,
than as the humblest suitor, who applies for its protection, with-
in these walls, we know no equal and no superior but God and
the King

सुप्रीम कोर्टाचे दोन न्यायाधीश निधन पावले, उर्वरीत न्यायाधीश सर जॉन पीटर
ग्रँट यानी पुढे निर्णय दिला त्याची अमलबजावणी न झाल्यामुळे त्यांनी सुप्रीम कोर्टाचे
कामच बंद केले ते निवृत्त होईपर्यंत पाच महिने सुप्रीम कोर्टाचे काम थांबून राहिले होते.

हायकोर्टची इमारत

गव्हर्नर ऑगियर यांनी १६७२ मध्ये कस्टम् हाउसच्या इमारतीतील गिल्ड हॉलमध्ये
सनदी न्यायालयाचे उद्घाटन केले नेव्हल डॉकयार्डच्या टॉवरसमोर कामा हॉलच्या
शेजारी ही इमारत आहे हे न्यायालय नंतर गनबाऊ स्ट्रीट वरील मापला पोळच्या
इमारतीत हालवले त्यानंतर ते बझारगेट स्ट्रीट वरील राम कामती यांच्या घरात नेले.
इ स १७८६ मध्ये न्यायालय हॉर्नबी हाउस मध्ये गेले याच इमारतीचा उपयोग पूर्वी
टाउन हॉल म्हणून करण्यात येत असे इ स १८२४ मध्ये या न्यायालयाला सुप्रीम
कोर्टाचा दर्जा देण्यात आला त्याचे १८६२ मध्ये हायकोर्टात रूपांतर झाले सध्याची
हायकोर्टाची इमारत एप्रिल १८७८ साली पूर्ण झाली त्याला रु १६,४४,५२८ खर्च
आला. मान्य अदाजाहून ही रक्कम रु. ३००० नी कमी होती.

पूर्वी हायकोर्टाचे न्यायाधीश इम्रज असत इ स १८६४ मध्ये पहिले हिन्दी हगामी न्यायाधीश म्हणून जनार्दन वासुदेव (१८६४-५) यांची नेमणूक झाली पहिले कायम हिन्दी न्यायमूर्ती नानाभाई हरिदास (१८८३), पहिले हगामी सरन्यायाधीश बद्रुद्दीन तय्यबजी (१९०३), मुंबई हायकोर्टाचे पहिले हिन्दी सर न्यायाधीश छगला हे होत

हायकोर्टाची जुनी इमारत नेव्हल डॉकयार्डच्या टॉवर समोर कामा हॉलच्या शेजारी उभी आहे इमारतीच्या दर्शनी भितीवर सगमवरी शिलालेख आहे इमारतीपुढील पोर्चवर सज्जा होता त्यावरून ड्यूक ऑफ वेलिंग्टनने मुंबईच्या नागरिकांना दर्शन दिले होते तो आता रस्ता रुंदीत नष्ट झाला आहे. याच इमारतित नंतर कित्येक वर्षे ग्रेट वेस्टर्न हॉटेल होते आता इथे अनेक कंपन्यांच्या कचेऱ्या आहेत

मुंबई महानगरपालिका

नगर शासनाचे काम सुरुवातीस ईस्ट इंडिया कंपनीचे अध्यक्ष काही अधिकाऱ्यां-मार्फत करून घेत असत. १७९२ साली पार्लमेंटच्या कायद्याने हे अधिकार गव्हर्नरकडे सुपूर्द करण्यात आले १८४५ च्या कायद्याप्रमाणे म्युनिसिपल फंड स्थापन करण्यात आला आणि सात सदस्यांची एक कार्यकारी समिती नेमण्यात आली १८५८ साली तीन कमिशनर्स नेमले १८६५ मध्ये एक स्वतंत्र नगर शासन सस्था निर्माण करून मुख्य अधिकारी कमिशनर यांची नेमणूक झाली ही नगर शासन सस्था म्हणजे जे.पी चे मडळ होते सुमारे २०० जे पी चे मडळ नगर व्यवस्था आणि पोलिस व्यवस्था ही दोन्ही कामे पाही १८७२ मध्ये करदात्यांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचे कॉर्पोरेशन निर्माण केले

कमिशनरची नेमणूक झाली तेव्हा म्युनिसिपॅलिटीची कचेरी गिरगाव रस्त्याच्या टोकाला एका भाड्याच्या इमारतीत होती नंतर ही कचेरी रॅम्पार्ट रोच्या पश्चिम टोकावर आज व्हिदम् हाउस आहे त्या इमारतीत हलवली आणि पुढे समोरील आर्मी नेव्ही बिल्डिंग मध्ये नेली याच जागेतून १८९३ पर्यंत नगर शासनाची सूत्रे हलवली जात असत त्यापूर्वीच काही वर्षे कॉर्पोरेशनसाठी स्वतंत्र इमारत बांधण्यास सुरुवात झाली होती लॉर्ड रिपन यांच्या हस्ते १९-१२-१८८४ रोजी सध्याच्या बोरीबदर समोरील इमारतीची कोनशीला बसवली होती परंतु प्रत्यक्ष बांधणीस सुरुवात झाली ती २५-७-१८८९ रोजी ही इमारत जुलै १८९३ मध्ये पुरी झाली

बोरीबदर समोर हॉन्वी रोड आणि क्रुकशॉक रोड याच्या बेचक्यात ही दक्षिणाभिमुख भव्य इमारत आज उभी आहे वास्तु-शिल्पकार होते एफ् डब्ल्यू स्टीव्हन्स आणि इजीनियर होते रावसाहेब सीताराम खेडेराव इमारतीची स्थापत्यशैली बाराव्या शतकातील गॉथिक पद्धतीची आहे, तर दर्शनी भागावरील घुमट पौर्वात्य शैलीचा आहे इमारतीचे मुख्य प्रवेशद्वार दोन रस्त्यांच्या कोपऱ्यावर दक्षिणाभिमुख आहे बाहेर पोर्च असून त्यावर गच्ची आहे गच्चीच्या दोन्ही टोकावर व्हेनेशियन शैलीचा पक्ष-

उक्त सिंहांचे शिल्प असून त्यानी कॉर्पोरेशनचे बोधचिन्ह असलेली ढाल धरली आहे. तिसऱ्या मजल्यावर दर्शनी भागांत तेरा फूट उंचीचा स्त्रीचा पुतळा आहे त्याच्या आयापाशी रंगीत बोधचिन्ह आहे. या शिल्पाकृती इंग्लिश शिल्पकार हेमन याने बनवल्या आहेत. इमारतीवर घुमट आहे त्याच्या सभोवती गच्ची आहे ती १६५ फूट उंचीवर आहे घुमटाच्या कळसाची उंची २३५ फूट आहे घुमटाखाली आत पाण्याची टाकी आहे. त्यातील पाण्याने लिफ्ट चालवले जाई ते ९० फूट उंच जात असे इमारतीच्या पश्चिम आणि पूर्व बाजूनाही चवथ्या मजल्यावर असेच छोटे घुमट आहेत. पश्चिमेस ऋकशांक रोडवर दुसरे प्रवेशद्वार आहे त्यासमोर पोर्च तिथून पहिल्या मजल्यावर जाण्यासाठी दगडी जिना आहे पहिल्या मजल्यावर उजव्या बाजूस कमिशनर बसतात. डाव्या बाजूस मुख्य सभागृह आहे या सभागृहात अनेक पुतळे आहेत. त्यातले एक रा. ब. विश्वनाथ नारायण मडलीक यांचा मुंबई कॉर्पोरेशनची कार्यक्षेत्रा १९५० मध्ये वाढवली त्यात बृहन्मुंबईचा समावेश करण्यात आला व्यापक वाढला कचेरीस जागा अपुरी पडू लागली म्हणून उत्तर बाजूस ऋकशांक रोडवर नवीन इमारत (विस्तार भवन) बांधण्यात आली आणि रस्त्यावरून पहिल्या मजल्यावर जोडण्यात आली

इमारतीच्या मुख्य प्रवेशद्वारा समोर सर फेरोजशाहा मेहताचा भव्य पुतळा आहे ते सुखातीचे महापौर, मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरु आणि राजकीय पुढारी होते दादाभाई नौरोजी, दिनशा वाच्छा, इब्राहीम रहिमतुल्ला, चिमणलाल सेटलवाड, सुभद्रम मसानी, विठ्ठलभाई पटेल, जमनादास मेहता वि. ना. मडलीक, का. त्रि. तेलंग, जीवनलाल याशीक, बद्रुदन तैयबीजी, के. एफ. नरीमन स. का. पाटील, आचार्य दोंडे, असे महापौर आजवर होऊन गेले आहेत.

मुंबईतील मार्केट

१८०९ साली गव्हर्नर जोनाथन डकन याने कोटातील घोड्याच्या तबेल्याचे मार्केटात रूपांतर केले ती जागा सोईची नव्हती परंतु कोटातील लोकांना जवळ होती. १८३७ साली आस्कोन मार्केटसाठी नळबजारवर शेड बांधण्यात आली शिवाय अबदुल रहमान स्ट्रीटवर आजच्या भाजीपाला गल्लीच्या जागी खाजगी मार्केट होते चिराबाजार मार्केट, धोबीतलाव आणि ठाकूरद्वार यांच्या मध्ये गिरगाव रोडवर होते आजुबाजुच्या ख्रिश्चन मासाहारी वस्तीस ते सोईचे होते १८४७ साली मिंटरोडवर किल्ल्याच्या तटाबाहेर मार्केट बांधले बजारगट स्ट्रीटवर ब्रेड मार्केट होते तिथे पाव, लोणी, अडी हे न्याहारीचे पदार्थ विकण्याची सोय होती

१८६५ साली म्युनिसिपल अँक्ट पास झाला आणि म्युनिसिपालटीची रीतसर स्थापना झाली. सर्वाधिकारी म्हणून कमिशनरचे पद निर्माण केले पहिला म्युनिसिपल कमिशनर म्हणून आर्थर क्रॉफर्ड याची नेमणूक झाली ते सहा वर्षे अधिकारावर होते

अधिकाराची सूत्रे हाती घेताच त्यांनी ज्या अनेक योजना हाती घेतल्या त्यात मध्यवर्ती मार्केटची योजना होती त्यांनी सरकारकडून आजची पोलिस कमिशनरच्या कचेरी समोरील जागा मिळवली बोरीबदरपासून धोबीतलावपर्यंत खुले मैदान होते त्याच्या उत्तर कोपऱ्यात ही जागा कोट आणि गिरगाव भेंडीबाजार पर्यंत पसरलेल्या गाव वस्तीस मध्यवर्ती होती आज शहर वर्षानंतरही या मार्केटचे मुंबईत जे महत्त्व कायम राहिले आहे, ते ध्यानी घेता क्रॉफर्डची दूरदृष्टी पाहून अचवा वाटतो

१८६५ साली स्थापन झालेल्या म्युनिसिपालटीकडे प्रमुख काम गावाची स्वच्छता आणि रोगकारक अव्यवस्थित घाणेरड्या जागा नष्ट करून मृत्यू सख्या घटवणे हे होते त्यानुसार गावात इतस्तत पसरलेले खाटिकखाने १८६६ साली बंद करून ते वेटाबाहेर माहीम खाडीपलिकडे वाद्र्यास नेण्यात आले मिंटरोड आणि नळबाजार या येथील मार्केटांची सुधारणा करण्यात आली

क्रॉफर्ड मार्केट

पोलिस कमिशनरच्या ऑफिस समोरील ७२००० चौ यार्ड जागा मिळाल्यावर वास्तुशास्त्रज्ञ इमर्सन आणि सर जे जे स्कूलचे लॉकवूड किप्लिंग यांच्या सहाय्याने आराखडा तयार करण्यात आला मार्केटच्या इमारतीस रु ११,१८,५०० खर्च आला त्याचे जानेवारी १८६८ मध्ये उद्घाटन झाले पुढील वर्षापासून ते सुरू झाले याचे तीन विभाग आहेत पश्चिमेच्या दर्शनी बाजूस मुख्य प्रवेशद्वार, फळ बाजार विभाग असून त्यावरच्या मजल्यावर मार्केट सुप्रीटेंडंटची कचेरी आहे प्रवेशद्वारावर घड्याळाचा मनोरा आहे हे घड्याळ पूर्वी 'मुंबई टाइम्स' दाखवत असे ही वेळ इंडियन स्टॅण्डर्ड टाइम्सच्या मार्गे ३९ मिनिटे असे परदेशी प्रवाशांना या घड्याळाकडे पाहून ते मार्गे पडले आहे असे वाटे त्यांचे पूर्व पश्चिम २००० मैल अंतर असलेल्या हिन्दुस्थानात सुर्योदयाच्या वेळतील फरकाकड लक्ष वेधावे लागे याचा उल्लेख Ben Dique याने आपल्या *A Visit to Bombay* या १९२६ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात केला आहे

मार्केटच्या दक्षिण विभागात कोंबड्या, इतर पक्षी आणि धान्याची दुकाने आहेत पूर्वेकडील भागात मासे मासिमार्केट आता स्वतंत्र इमारतीत आहे उत्तरेकडच्या पक्षात मसाले, तेल, भाजीपाला इत्यादीची छोटी छोटी दुकाने आहेत पश्चिम आणि उत्तर पक्षातील मोकळ्या जागेत शेड बांधल्या आहेत तिथे फळे, भाजीपाला याची घाऊक विक्री करणारे दलाल हजारी रुपयांची उलाढाल करतात. क्रॉफर्ड मार्केट बांधले तेव्हा त्यात ८८८ गाळे होते वार्षिक उत्पन्न रु १,०४,००० होते बोरीबदर, म्युनिसिपालटी, युनिव्हर्सिटीचा राजाबाई टॉवर, या इमारती प्रमाणे मार्केटच्या प्रवेशद्वारावरील कमानीत भारतीय नागरीक जीवनव्यवहार दर्शक शिल्पाकृती बसवण्याची मूळ योजना होती परंतु कल्पक कलावत लॉकवूड किप्लिंग मायदेशी परतल्यामुळे

कृत दोनच शिल्पाकृती बसवण्यात आल्या पश्चिम प्रवेशद्वारावर पाण्याचे घडे घेतलेल्या गुर्जर स्त्रिया आणि शेट सावकार, तर उत्तर प्रवेशद्वारावर भाजीविक्यांच्या शिल्पाकृती आहेत आत एक उत्तम कारजे आहे परंतु दुकानांनी वेढल्यामुळे ते आता निरूपयोगी झाले आहे

उजव्या बाजूस १५० फूट × १०० फूट पश्चिम पक्षात फळे फुले विकण्याचे गाळे आहेत. समोरचा किंवा उत्तर पक्ष ३५० फूट × १०० फूट असून त्यात भाजीपाला, मसाले, खाद्य पदार्थ यांची दुतर्फा दुकाने आहेत या दोन्ही पक्षांची उंची ३० फूट असून त्यात पन्नास फूट रुंदीची दोन छपरे आहेत मधला भाग १६० × १०० लांबरुंद आहे त्याच्या छप्पराची उंची ५१ फूट आहे घड्याळाचा मनोरा १२० फूट उंच आहे बाहेरच्या खुल्या भागात पूर्वी बाग होती तिथे लॉक्वूडने तयार केलेले उत्तम कारजे होते त्यात निरनिराळ्या प्राण्यांच्या तोंडातून पाणी पडत असे आज ह्या कारज्या भोवती फळाच्या पाट्या रचल्यामुळे ते सुंदर कारजे आता छपून गेले आहे

राजाबाई टॉवर

उत्तरेस हायकोर्ट आणि दक्षिणेस सेक्रेटरीएटच्या इमारती यांच्यामध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या इमारती आहेत त्यातील ग्रथसंग्रहालयाची इमारत आणि तिच्यावरील राजाबाई टॉवर हा घड्याळाचा मनोरा मुंबई शहराचे प्रतीक म्हणून प्रसिद्ध आहे ही इमारत १८७८ मध्ये पुरी झाली तिच्या समोरील सिनेट हॉल ही इमारत १८७४ मध्ये बांधून पुरी झाली

इमारतीचे बांधकाम १८६९ साली सुरू झाले सर एगलबर्ट स्कॉट यानी या इमारतीचे आराखडे तयार केले सिनेट हॉलच्या इमारतीस तीन लक्ष ऐशी हजार रुपये खर्च आला. त्यापैकी एक लक्ष रुपये सर कावसजी जहांगीर यानी देणगीदाखल दिले होते ग्रथसंग्रहालयाच्या इमारतीस दोन लक्ष ऐशी हजार खर्च आला.

ग्रथसंग्रहालयाच्या इमारतीवरील मनोरा राजाबाई टॉवर म्हणून प्रसिद्ध आहे तो २८० फूट उंच आहे या टॉवर मध्ये ६८ फुटावर एक हॉल आहे तिथपर्यंतची इमारत चतुष्कोनी आहे वरचा भाग अष्टकोनी आहे ११८ फुटावर दुसरा आणि १८६ फुटावर तिसरा हॉल आहे याच हॉलच्या बाजूला घड्याळे चालवणारी यंत्रसामुग्री आहे या मजल्यावर जायला १८० पायऱ्या चढून जाव्या लागतात आणखी ५२ पायऱ्या चढल्यावर शेवटचा मजला लागतो घड्याळाच्या बाजूला गच्ची आहे तिथून सर्व मुंबईचे नव्हे तर पूर्वेस समुद्रापलिकडील उरण एलिफंटा यांचेही दर्शन घडते या गॅलरीत मुंबईतील विविध जमातीतील पुरुषांचे विविध वेशभूषेतील आठ फूट उंचीचे आठ पुतळे आहेत शिवाय ५२ फूट उंचीच्या घुमटाच्या बैठकी खालील खांब्याच्या शीर्षावरही पुतळे आहेत सरकारी इजिप्शन नगर मुकुंद रामचंद्र यांनी केलेल्या नमुन्यावरून ते घडवले आहेत

टाँवरवर बसवलेल्या घड्याळात दहा टन वजनाच्या १६ घटा आहेत हे घड्याळ लुण्ड अँड ब्लॉकले या लंडनच्या कंपनीने बनवले आहे घटाच्या नादांचा पाश्चात्य संगीत वाजवण्यास उपयोग होईल अशी व्यवस्था आहे त्यावर १६ गीते वाजवण्याची सोय आहे

सुप्रसिद्ध ब्रोकर प्रेमचंद रायचंद यानी या इमारतीसाठी चार लाख रुपयांची देणगी दिली त्यात शासनाने दीड लाखाची भर घातली इमारतीस प्रेमचंदची आई राजाबाई हिचे नाव देण्यात आले या इमारतीचे उद्घाटन १८८० मध्ये झाले पूर्वी घड्याळाच्या मनोऱ्यावर कोणीही जाऊ शकत होते १८९१ मध्ये दोन पारशी तरुणींनी मनोऱ्यावरून खाली उडी घेतली किंवा त्यांना लोटून देण्यात आले आणि त्यांचा मृत्यु झाला तेव्हापासून वर जाण्यास निर्बंध घालण्यात आले आहेत

एल्फिन्स्टन् कॉलेज

सेंट कॅथीड्रलचे धर्माधिकारी रे कॉम्ब यानी १७१८ साली मुंबईतील पहिली शाळा सुरू केली ती शभर वर्षांनी बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीच्या ताब्यात दिली या संस्थेचा व्याप वाढल्यावर एल्फिन्स्टन् नेटिव्ह एज्युकेशन इन्स्टीट्यूटची स्थापना करण्यात आली मूळ संस्थेचे १८२७ मध्ये बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी असे नामांतर केले होते.

१८२७ मध्ये एल्फिन्स्टन् गव्हर्नरपदावरून निवृत्त झाले त्याच्या नावाने एल्फिन्स्टन् प्रोफेसरच्या जागा मजूर करण्यासाठी म्हणून ४॥ लाख रुपयांचा निधी जमवला होता १८३५ मध्ये जॉन हार्कनेस आणि ओलेबार यांची एल्फिन्स्टन् प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाली प्रारंभीचे वर्ग टाऊन हॉल मध्येच भरवण्यात येत नंतर जे जे हॉस्पिटल समोरच्या भव्य इमारतीत कॉलेजचे काम १८६२ पर्यंत चालू होते पुढे गोवालिया टँक (ऑगस्ट क्रान्ती मैदान) वरील टँकर व्हीला मध्ये १८७१ पर्यंत कॉलेज चालू होते १८६२ मध्ये अलेक्झांडर ग्रँट हे कॉलेजचे प्रिन्सीपल झाले. त्यांनी कावसजी जहांगीर याच्याकडून दोन लाखाची देणगी मिळवली ही इमारत परळ रस्त्यावर बांधली आणि १८७१ मध्ये कॉलेज तिथे नेले

१८८८ साली शासकीय मध्यवर्ती छापखान्यासाठी सरकारने नवीन इमारत बांधण्याचे ठरवले छापखाना तेव्हा अपोलो स्ट्रीट वरील सचिवाल्याच्या इमारतीतच होता नवीन सक्लेटरीएटच्या पूर्वेस नवीन इमारत बांधली परंतु त्यात छापखाना न आणता तिचा पुढचा भाग कॉलेजला देण्यात आला मागच्या भागात दप्तरखाना माडला

कॉलेजच्या दक्षिण बाजूस क्रीडांगण होते तिथे आता कावसजी जहांगीर हॉल आणि सायन्स इन्स्टीट्यूटच्या इमारती आहेत. त्याच्या पश्चिम बाजूस पे अँड अकाऊण्ट्स् ऑफिसची इमारत बांधली आहे इथे पूर्वी लाल बगला होता त्यात विद्यार्थ्यांचे वसतीगृह असे.

सध्याची कॉलेजची इमारत ई.आय् मचरजी मझबान यांच्या आराखड्याप्रमाणे बांधली आहे या इमारतीचे उद्घाटन ४-२-८५ रोजी करण्यात आले इमारतीला ४,१८,५०० खर्च आला मागच्या दप्तर खान्यावर नंतर मजला बांधला त्यात दिवाणखो दोन लाख रुपये खर्च आला मुख्य इमारतीच्या तिसऱ्या मजल्यावर प्राचार्यांचे निवासस्थान आहे त्यामध्ये शंभर माणसे बसतील असा भव्य दिवाणखाना आहे. इमारतीच्या या वर आलेल्या भागाच्या उत्तरेस कै पु शि रेगे प्राचार्य असताना एक साधन गृह जोडण्यात आले त्यामुळे इमारतीच्या शोभेस गालबोट लागले आहे अल्फिन्स्टन् कॉलेजला १८६० मध्ये मुंबई विद्यापीठाची मान्यता मिळाली कॉलेजचे पहिले पदवीधर न्या. महादेव गोविंद रानडे, (सर) रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, बाळ मंगेश वागळे आणि वामन आबाजी मोडक शिवाय दादाभाई नौरोजी, दिनशा-वाच्छा, न्या. का. त्रि तेलग, वि ना मडलिक, होरमसजी दादाभाई, कावसजी एलदजी, बभनजी मास्टर, खबाटा हे सुरुवातीच्या काळातील काही प्रसिद्ध विद्यार्थी अल्फिन्स्टन् कॉलेजचा दर्जा फार मोठा समजला जातो. सुरुवातीच्या काळात युरोपीयन प्राचार्य असत नंतर भारतीय प्राध्यापक प्राचार्य होऊ लागले त्याचा दर्जा मुंबई प्रान्ताच्या शिक्षणाधिकार्याच्या बरोबरीचा असे इंडियन एज्युकेशन सर्व्हिस मधून त्याची निवड होई कित्येकदा अध्यक्ष-अध्यापन प्रेमी ज्येष्ठ प्राध्यापक शिक्षणा-धिकारी म्हणून नेमणूक नाकारित आणि प्राचार्यपदावर राहणे पसत करित अशा रीती अलिकडचे उदाहरण म्हणजे प्राचार्य रॅंग्लर का रा गुजिकर

रिया

विल्सन कॉलेज

इ स १८१३ मध्ये स्कॉटीश मिशनरी सोसायटीला परवानगी मिळाली त्यांनी शैक्षणिक कार्य सुरु केले जॉन विल्सन १८२९ मध्ये हिन्दुस्थानात आले प्रथम ते मराठी, संस्कृत, पर्शियन, गुजराती, हिन्दुस्थानी भाषा शिकले त्यांना हिब्रु आणि ग्रीक भाषा अवगत होत्या या भाषांचे परीक्षक म्हणून १८५७ पासून ते विद्यापीठात काम करू लागले होते 'ध विलफ्' या आपल्या राहात्या घरात त्यांनी 'ध आंब्रोली इंग्लिश स्कूल' २९ मार्च १८३२ रोजी स्थापन केले मार्गरेट विल्सन यानी १८२८ सालीच मुलीची शाळा सुरु केली होती १८३६ साली आंब्रोली शाळेत सात वर्ग सुरु झाले ही शाळा नंतर मुंबई विद्यापीठासमोरील मिलिटरी स्क्वेअर लेन मध्ये नेली तिथेच प्रथम कॉलेजचा वर्ग सुरु झाला. त्यासाठी रे. मरे मिचेल आणि रे. नेस्बिट यांचे सहाय्य घेण्यात आले त्यानंतर इमारतीसाठी निधी गोळा करण्यात आला आणि भुलेश्वर जवळ आज जेथे गोकुळदास तेजपाळ हायस्कूल आहे ती इमारत बांधली या इमारतीच्या दर्शनी ओट्यावर चार सुंदर खांबे होते, म्हणून तिला चार खांबाची शाळा म्हणत या इमारतीची मालकी चर्च ऑफ स्कॉटलंडकडे गेली. त्यावेळी विल्सन 'फ्री चर्च ऑफ स्कॉटलंड' मध्ये सामील झाले होते. त्यामुळे त्याची शाळा मिलिटरी

स्क्वेअर लेन मध्येच राहिली.

विल्सननी गिरगावात पोलीस स्टेशन समोर आंब्रोली हाउस नजीक जागा विकत घेतली आणि १८५५ मध्ये इथे शाळा आणि कॉलेज हालवले शाळेचे नाव 'फ्री जनरल असेम्बलीज् इन्स्टीट्यूट' असे ठेवले होते कॉलेज विभाग १८६१ मध्ये मुंबई विद्यापीठास जोडण्यात आला. विद्यापीठाशी सलग्न झालेले हे पहिले खाजगी कॉलेज कॉलेजचे पहिले पदवीधर महादेव मोरेश्वर कुटे आणि विठ्ठल नारायण पाठक विल्सन पुढे मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरु झाले इ. स. १८६९ मध्ये त्यांच्या स्मरणार्थ २१००० रुपये निधी जमवण्यात आला. या कामात डॉ. भाऊ दाजी आणि डेव्होरससून यांचा पुढाकार होता त्यातूनच 'विल्सन फॉयलॉजिकल व्याख्यान माले'चा उगम झाला. इ. स. १८७२ मध्ये विल्सन भारतात परत आले आणि १८७५ मध्ये ख्रिस्तवासी झाले

मुंबई सरकारने दिलेल्या जागेवर (चौपाटी जवळील) १० मार्च १८८५ रोजी इमारतीचा पायाभरणी समारंभ झाला त्यावेळी कॉलेज आणि शाळा यांना विल्सनचं नाव दिले इमारतीचा आराखडा जॉन अँडम्स यांनी तयार केला होता इमारतीचा उद्घाटन १४ मार्च १८८९ रोजी झाले १९०८ साली इमारत वाढवण्यात आली आली दक्षिण भागात कॉलेजचा हॉल आहे. त्या सभोवती गॅलरी आहे उत्तर बाजूस प्रिन्सिपलचा बंगला होता. तो १९३५ साली कॉलेजच्या वाढीस जागा उपलब्ध करून देण्यासाठी पाडण्यात आला. पुढे हार्वे रोडवर हॉस्टेलची इमारत उभारली त्यापूर्वी हॉस्टेल कॉलेजच्या मागल्या बाजूस होते कॉलेजची इमारत बांधली समुद्राचे पाणी भरतीच्या वेळी आवारापर्यंत येत असे.

विल्सन कॉलेजचा जिमखाना तारापोरवाला अँक्वेरियमिच्या दक्षिणेस रेक्लमेशनवर रेल्वे लाईनच्या पश्चिमेस आहे. त्याचे १९१६ साली उद्घाटन झाले

व्हिक्टोरिया टर्मिनल्स

बोरीबंदर हे जहाजांचे बंदर होते तिथेच मूळचे मुंबादेवीचे मंदिर होते ते कुतुबुद्दीनने पाडून टाकले होते. १३१७ मध्ये ते पुन्हा उभारले परंतु पोर्तुगीजांनी पुन्हा पाडून टाकले देवळाजवळ तलाव होता त्या ठिकाणी पोर्तुगीज अमलात फाशी देण्याची व्यवस्था केली होती म्हणून तलावाला फाशीचा तलाव असे म्हणण्यात येई

बोरीबंदरचे पहिले स्थानक लाकडी इमारतीत होते सध्याची इमारत एफ् डब्ल्यू. स्टीव्हन्स यांनी बांधली आहे त्याचे स्थानिक सहाय्यक रावसाहेब सीताराम खडेराम आणि एम् जनार्दन हे होते. या तीन मजली इमारतीला २७ लाख रुपये खर्च आला इमारतीवरील नक्षी आणि खोदकामावर जे जे स्कूल ऑफ आर्टचे डीन ग्रिफिथ्स यांनी देखरेख केली. बांधकाम १८७८ साली सुरू झाले ते १८८८ मध्ये पूर्ण झाले. १८८७ साली व्हिक्टोरिया राणीची ज्यूबिली झाली त्या निमित्ताने बोरीबंदर स्टेशनला

व्हिक्टोरिया टर्मिनस् असे नाव देण्यात आले

इमारतीचे मुख्य प्रवेशद्वार पश्चिमाभिमुख आहे त्या बाजूच्या कुपणावर वाघ आणि सिंह यांची भव्य शिल्पे आहेत मधल्या चौकातील दर्शनी भागावर वर्तुळाकृती घडणी कोदण आहे त्यात सर जमशेदजी जिजिभाई, लॉर्ड एल्फिन्स्टन्, लॉर्ड रे, माउंट स्ट्यूअर्ट एल्फिन्स्टन्, सर बाटल फ्रियर, नाना शकरशेट यांचे मुखवटे कोरले आहेत बाजूच्या कोपऱ्यात भारतातील निरनिराळ्या जमातीच्या प्रातिनिधिक पुरुषांचे मुखवटे कोरले आहेत वरच्या घुमटाखाली साडेआठ फूट व्यासाचे घड्याळ बसवले आहे घड्याळाखाली साडेसात फूट उंच व्हिक्टोरिया राणीचा पुतळा आहे घुमटाच्या शिरोभागी प्रगतीचा निर्देशक असा साडेसोळा फूट उंचीचा पुतळा आहे

अॅग्री - हॉर्टिकल्चरल सोसायटी

मुंबईमध्ये ११ फेब्रुवारी १८३० रोजी हंगामी गव्हर्नर सर सिडने बेकविथ ह्याच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरून अॅग्री-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टन इंडिया या सोसायटीची स्थापना करण्यात आली वनस्पतीच्या तशोधनासाठी बागेची आवश्यकता होती बागेसाठी सरकारने प्रथम १८३५ मध्ये शिवडी येथे जागा दिली तिच्यात १८३७ आणि १८४० साली वाढ करण्यात आली त्यानंतरच्या पुढील २५ वर्षांत बाग चांगली वाढली ही जागा युरपीयनांच्या दफनासाठी देण्याचे ठरवल्यामुळे बागेला माझगावला जागा देण्यास सरकार कबूल झाले अशा प्रकारे मिळालेल्या ३३ एकर जागेत व्हिक्टोरिया गार्डन आहे १८७३ मध्ये बाग आणि म्युझियम म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनच्या हवाली करण्यात आली

वस्तु संग्रहालयाची कल्पना मुळात लॉर्ड एल्फिन्स्टन् यांची ते मुंबईचे गव्हर्नर होते (१८५३-६०) १८४८ पासून वस्तु तयार करण्यास सुरुवात झाली होती पश्चिम महाराष्ट्रातील विविध उद्योगांची माहिती देणारी अशी कारागिरांची आणि रहिवाश्यांच्या चित्राकृती यात होत्या प्रत्यक्ष म्युझियमची स्थापना १८५५ साली 'गव्हर्नमेंट सेंट्रल म्युझियम' म्हणून झाली या सस्थेचे पहिले सेक्रेटरी आणि क्युरेटर 'धी बॉम्बे टाइम्स'चे संपादक डॉ बुइस्ट होते तयार झालेल्या वस्तु संग्रहालयात किल्ल्यातील सैनिकांच्या बराकीत (भोजनगृह) ठेवण्यात आल्या होत्या शिंगाची ते शिपायांनी उत्तरेत बड केले तेव्हा बंगाल मधील इंग्रज सैनिकांच्या मदत त्याला वेळ हून सैनिकांच्या तुकड्या आल्या. त्या मुंबईत उतरल्या त्यांना राहताक्यात लक्ष्मण म्हणून बराकी खाली करण्याचा हुकुम ब्रिगेडियर जनरल याने म्युझि ते वाळकेश्वर. काम इतक्या घाईने करण्यात आले की अननुभवी मजुरांच्या हातून पुढा वाळकेश्वर झाली ज्या वस्तु शाबूत राहिल्या त्या टाऊन हॉलमध्ये हालवण्याचा कोळ्याना व्यवस्थेत डॉ भाऊ दाजी याचा भाग होता तत्पूर्वी या वस्तू करतात. होते.

त बाधून पुरे केले,

व्हिक्टोरिया गार्डन आणि अल्बर्ट म्युझियम

१८८५ च्या १५ डिसेंबरला जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या अध्यक्षतेखाली नागरिकांची सभा भरवून राणीच्या नावे बाग आणि वस्तु संग्रहालय स्थापन करण्याचे ठरले त्या वेळी डॉ भाऊ दाजी यानी केलेल्या विस्तृत भाषणाचा अहवाल उपलब्ध आहे तात्का-लीक प्रेरणा १९५८ सालातील राणीचा जाहिरनामा (१-११-१८५८) ही होती. नाना शंकर शेट यानी रु ५००० देणगी दिली डॉ भाऊदाजी लाड आणि डॉ बर्डउड हे सयुक्त कार्यवाह होते या समितीने एक लाख रुपये जमवले तितकेच सरकारने अनुदान दिले बाग आणि म्युझियमसाठी एस्प्लनेड आणि परिसर ही धोबीतलावाची जागा लॉर्ड एल्फिन्स्टन् यानी देण्याचे कबूल केले परंतु त्यांच्या निधनानंतर (२९-७-१८६०) तो बेत सिद्धीस गेला नाही या सबधात मुंबई सरकारने सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांना पत्राद्वारे विस्तृत अहवाल पाठवला त्यात एस्प्लनेडच्या जागेचे फायदे नोंदवले आहेत या भागात कॉलेजे आणि विद्यापीठांच्या इमारतींना जागा देता येईल आणि बाग-म्युझियम आणि शैक्षणिक सस्था यांना परस्पर फायदा मिळेल हा एक विचार होता. एस्प्लनेडच्या जागेस दादाभाई नौरोजीनी भाषण करून जोरदार पाठिंबा दिला. एस्प्लनेड ऐवजी सरकारने भायखळ्यावरील मॉट एस्टेट मधील जागा दिली ही जागा शैक्षणिक सस्था पासून आणि मुख्य वस्ती पासून लांब म्हणून गैरसोईची असली तरी जमीन आणि हवा या दृष्टिने बागेला जास्त उपयुक्त होती हा सरकारी अहवाला-तील विचार प्रभावी ठरला

वस्तुसंग्रहालयाचा कोनशिला समारंभ गव्हर्नर फ्रियर यांच्या हस्ते १९ नोव्हेंबर १८५८ रोजी करण्यात आला त्याच वेळी लेडी फ्रियर यांच्या हस्ते बागेचा मुहूर्त केला कोनशिलेखाली एक ताब्याची पेट्टी पुरण्यात आली त्या पेट्टीत योजनेचे कागद, स्थापनादित १५-११-५८ चा अहवाल, त्या दिवसाची वृत्तपत्रे, देणगीदारांची यादी, तत्कालिन नाणी, राणीच्या जाहीरनाम्याची (१-११-५८) प्रत या वस्तु ठेवल्या, पेट्टीच्या झाकणावर आतील बाजूस कोरलेल्या मजकुरात अध्यक्ष जगन्नाथ शंकर शेट, सयुक्त कार्यवाह डॉ भाऊ दाजी आणि जी सी एम् बर्डउड, शेरीफ विल्यम लॉडन् स्थापत्यविशारद विल्यम् ट्रेसी यांची नावे आहेत इमारतीच्या खर्चाचा अंदाज रु पाडून टाकलेला त्यातील निम्मा भाग नागरिकांनी पुरा करायचा अशी कल्पना व्यवस्था केली र बाजारातील उलाढालीमुळे एकलक्ष दहा हजारवर निधी गेला नाही.

बोरीबंदरचे बागेतील झाडे हालवण्यास १८६२ मध्येच सुरुवात झाली होती. स्टीव्हर्न्स याने मध्ये पुरी झाली उद्घाटन गव्हर्नर सीमूर फिट्झिरोल्ड यानी २२ मे आणि एम् जेले तो १८० फूट लांब आणि ८० फूट रुंद दुमजली आहे वास्तुशिल्प इमारतीवरील आहे इग्रजशिल्पकार नोबेल यानी तयार केलेला प्रिन्स अल्बर्ट यांचा यांनी देखरेख केल. प्रथम राणी व्हिक्टोरियाचा पुतळा होता तो नंतर मेयोरोड वर १८८७ साली व्हिक्टो शिवाय एल्फिन्स्टन्चा पुतळा उभा केला आहे

अल्बर्ट म्युझियम मधील वस्तुसंग्रह

राणीच्या बागेतील इमारत तयार झाल्यावर टाउन हॉलमध्ये सुरक्षित ठेवलेल्या गव्हर्नमेंट सेंट्रल म्युझियमच्या वस्तु अल्बर्ट म्युझियम मध्ये आणवल्या या संग्रहात देशातील वेगवेगळ्या जमातीतील स्त्री पुरुषांची वेशभूषा, आभरणे दाखवणारे तसेच, साधुबैरागी, देवदेवता याचे छोटे पुतळे आहेत हत्यारे, रत्ने, आणि सुंदर विणकामाचे नमुने सांडण्यात आले आहेत कोपन्यावरच्या खोलीत मुंबई शहराचे उठावाचे नकाशे आहेत त्यात मूळची सात बेटे आणि उच्च सखल भाग दाखवण्यात आलेले आहेत मुंबईच्या इतिहासाच्या अभ्यासास आवश्यक अशी दुर्मिळ पुस्तके संग्रहित केलेली आहेत म्युझियम मध्ये दुर्मिळ चित्रांचा चांगला संग्रह आहे

बागेचा एकदर विस्तार ५० एकरांचा आहे प्रवेशद्वारावरील नक्षिदार कठडा आणि दरवाजा नाना शंकर शेट आणि प्रेमाभाई हेमाभाई यानी स्वखर्चाने बांधून दिला आहे प्रवेशद्वारावर ६७ फूट उंचीचा घड्याळाचा मनोरा आहे बागेत चांगले प्राणीसंग्रहालय आहे त्यात हत्ती, सिंह, बाघ इत्यादी वन्यपशू आणि पक्षांचा अतर्भाव आहे मुलासाठी हत्ती आणि उटावरच्या सफरीची सोय आहे धारापुरी (एलिफटा) येथील हत्तीचे भव्य शिल्प आणून इथे उभे केले आहे स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर कोटातील परकीयांचे जे पुतळे हालवण्यात आले ते इथे आणून ठेवले आहेत त्याची स्वच्छता नाही मग देखभाल कुठची ? याच संग्रहात मेयोरोड वरून हालवलेला राणी व्हिक्टोरियाचा पुतळा आणून टाकला आहे

वाळकेश्वर मंदिराचा इतिहास

वाळकेश्वर (वाळुका - वाळूचे लिंग) हे नाव मलबार हिलवरील वाळकेश्वराचे मूळ लिंग वाळूचे केले होते त्यावरून पडले आहे स्कंद पुराणातील सह्याद्रि खंडात एक कथा आहे, त्यात परशुरामाने टेकडीवरून बाण मारून गंगा निर्माण केली आणि वाळुकेश्वराची स्थापना केली अशी कथा आहे परशुरामाने समुद्र हटवून अपरातसह सप्तकोकणची निर्मिती केली असा कोकणपट्टीच्या निर्मितीचा इतिहास कोकणभर प्राचीन कालापासून सर्वतोमुखी आहे सीतेच्या शोधार्थ श्रीराम लक्ष्मणासह मुंबईतील पश्चिम किनाऱ्यावरील टेकडीवर येऊन पोहचले दररोज शिवलिंगाची ते पूजा करीत शिवलिंग आणण्यासाठी लक्ष्मणास वाराणशीस पाठवले त्याला वेळ लागला म्हणून श्रीरामाने वाळूचेच लिंग तयार करून पूजा केली इतक्यात लक्ष्मण शिवलिंग घेऊन आला ते स्थापन करून त्यावर देवालय बांधले ते वाळकेश्वर. आज देवळात असलेले शिवलिंग लक्ष्मणाने आणलेले आहे अशी कथा वाळकेश्वर महात्म्यात आली आहे मूळचे वाळूचे लिंग समुद्रात नष्ट झाले ती जागा कोळ्यांना माहीत होती प्रतिवर्षी शिवरात्रीस या जागेवर जाऊन कोळी पूजा करतात.

वाळुकेश्वराचे मंदिर शिलाहार राजानी अकराव्या शतकात बांधून पुरे केले,

त्याचा उल्लेख फायरने १६७२ मध्ये केलेला आहे ते मंदिर मुसलमानांच्या आणि पोर्तुगीचाच्या हल्ल्यात छिन्नविछिन्न झाले. त्या वेळी जवळच समुद्र किनाऱ्यावर एक नैसर्गिक कमान होती (तिला श्रीगुडी असे म्हणत) तिची कोळी पूजा करीत ती जागा सध्याच्या गव्हर्नमेंट हाऊसच्या आवारांत आहे मूळचे वाळूचे शिवलिंग असलेली ती हीच जागा असावी वाळकेश्वरला अफझलखानाच्या वधानंतर शिवाजीने भेट दिली होती असे सांगतात

आज विद्यमान असलेले वाळुकेश्वराचे मंदिर राम कामतीने बांधले आहे सारस्वत लोकानी आजुबाजुस वस्ती केली, धरे बांधली या सर्व परिसरात, वाळुकेश्वरा-शिवाय इतर देवदेवतांची अनेक मदिरे आहेत मदिराजवळ बाणगंगा तलाव आहे. त्याला पाताळ गंगा म्हणतात तशात श्रीरामाने बाणामारुन पाताळातील भोगवती नदीचे पाणी वर आणले तो ह्या बाणगंगेतील झरा असे सांगतात

मदिरातील शिवलिंग स्वयंभू मानले जाते ते वित्तभर उच आहे त्यावर दगडी नागफणा आहे पिंडीवर एरवी पितळेचा नाग बसविलेला असतो शिवलिंगाजवळ पार्वती आणि गजाननाच्या सगमरवरी मूर्ती आहेत पूजेसाठी एक गुजराती ब्राम्हण आणि एका शेणवी ब्राम्हणाची नेमणूक आहे शिवरात्रीला इथे उत्सव असतो आणि मोठी जत्रा भरते मदिराच्या गाभाऱ्यावाहेर शिवलिंगसन्मुख नदी आहे. दारावर अनेक घटा आहेत

वाळकेश्वरचा परित्तर

१७२८ साली वाळुकेश्वर टेकडी किंवा मलबार हिल उजाड होती ती गुरचराई साठी केवळ रु १३० सालिना भाड्याने दिली होती. मलबारातील चाचे लोक इथे येऊन जहाजे लुटीत आणि टेकडीवर लपून बसत म्हणून टेकडीला मलबार हिल हे नाव मिळाले असे म्हणतात. वाळकेश्वर मदिराच्या आसपासची जागा सारस्वतांच्या देवस्थान-विश्वस्ताकडे आहे नंतरच्या काळात टेकडीवर धनिकांनी आणि राजे-रजवाड्यांनी प्रशस्त बगले बांधले मुंबईतील सामान्य नागरिकांचा इथे पूर्वी फारसा राबता नसे श्रीमताच्या वस्तीचे ते ठिकाण होते जत्रेस, सणामाफी आणि सहलीस मुंबईकर आणि वाहेरगावचे लोक इथे प्रेक्षणीय स्थळे पाहाण्यास काय ते येत

गावदेवी . लीलावती देवीचे देऊळ

सोमवशी क्षत्रिय जमातीची गिरगावात १६६१ साली सुमारे दोनशे लोकवस्ती होती त्यांच्यापैकी बाबाजी म्हात्रे यांच्या स्वप्नात देवी लीलावती आली ही सप्रमात्रकापैकी एक आपली मूर्ती वाळकेश्वराच्या डोंगरात आहे ती आणून प्रतिष्ठापना करावी अशी बाबाजीना स्वप्नात येऊन तिने आज्ञा केली अशी दत्तकथा आहे. बाबाजीनी केलेल्या शोधात ही मूर्ती सापडली. त्यानी ती आणून तिची समारंभपूर्वक स्थापना

केली. जवळ वडाचे वृक्षारोपण केले १८०६ साली मूर्तीवर बाळाजी भिकाजी यानी घुम्टी बांधली १८२१ साली कौलारू सभामंडप बांधला मंदिर १८८६ मध्ये नव्याने उभारले तीन वर्षांनी सभामंडपावर छत घातले अलिकडे १९६१ मध्ये नवीन मंदिर काँक्रीट मध्ये बांधले आहे

देवळात लीलावती देवी बरोबरच शितळादेवीची मूर्ती स्थापन केली आहे शितळा-देवी गोस्तनदेवी आणि गोवर-काजण्यानी आजारी असलेल्यांना रोगमुक्त करते अशी समजूत आहे देवळात मार्गशीर्ष पौर्णिमेला जव्हा भरते शिवाय नवरात्र दसरा-दिवाळी हे उत्सवाचे दिवस आहेत नवरात्रांत 'गोंधळ' होतो मंदिराच्या प्रांगणात तीन दीपमाळा आहेत, शेजारी नर्मदेश्वराचे देवालय यादव कृष्ण चौधरी यांनी बांधले आहे त्यात शिवलिंग आहे जवळ पुष्करणी आहे ती घर्माबाई शिवाजी राऊत हीने बांधविली.

गिरगावाच्या वायव्य भागी गावदेवी आहे गिरगाव हे नाव गिरीग्राम वरून आले म्हणतात वाळकेश्वर टेकडीच्या पावथ्याशी हा गिरगावातील गावदेवीचा भाग येतो. देवीच्या स्थापनेनंतर या भागास गावदेवी नाव पडले आणि नाना चौक ते अपेराहाऊत च्या पश्चिमेकडील भाग वेगळा झाला

जुम्मा मशीद

जुम्मा मशीद ही कोंकणी मुसलमानांची त्यांचा मुख्य व्यवसाय खलाशाचा ते प्रथम कोटात, की जेथून समुद्रमार्ग दळणवळण प्रस्थापित झाले होते, तिथे वसती करून होते. टिप्पुसुलतानास मदत केल्याच्या सशयावरून त्यांच्यावर राज्यकर्त्यांची इतराजी झाली आणि त्याची कोटातून हकालपट्टी झाली. ते कोटाबाहेरील काफर्ड (आजच्या फुले) मार्केटच्या उत्तरेस वसती करून राहिले जुम्मा मशीद प्रथम डोंगरी किल्ल्याजवळ होती नंतर ती फुले मार्केट जवळ जे जे स्कूलच्या समोर नेण्यात आली गव्हर्नर हॉर्नबी यांच्या १७७० च्या फतव्यास अनुसरून बोरीबदरचे मुबादेवीचे देऊळ क्रॉस मैदानातील कधीडूल आणि जुम्मा मशीद हलवण्यात आली मशीदीची सध्याची जागा गोवा कालिकत येथील मुसलमान व्यापाऱ्यांच्या मालकीची होती तिथे बांधकाम करून १८०२ मध्ये मशीदीची इमारत तयार करण्यात आली बांधकाम १७७५ मध्येच सुरू झाले होते परंतु जागेच्या मालकी बाबत कज्जेदलाली होऊन ते पुन्हा सुरू व्हायला १७८८ साल उजाडले या कज्जेदलालीत ती जागा कोंकणी मुसलमानांच्या मालकीची आहे असा निर्णय झाला

या मशीदीतील प्रार्थनागृहात ६०० लोक बसतात इमारतीच्या बाजूस दहाफूट खोल तळे आहे बाजूच्या इमारतीत पाठशाळा आहे बाजूच्या शेख मेमण स्ट्रीट भागात मुसलमान वस्ती असल्यामुळे प्रार्थनेच्या वेळी शांतता राखणे सोईचे झाले आहे जागेच्या मूळ मालकाने तळे बुजवण्याची अट घातली होती त्यामुळे तळ्या-वरच बांधकाम करून वर एक मजली इमारत बांधण्यात आली तीही इमारत पूर्ण

करण्यासाठी खाटिक मडळीचे प्रमुख नथु पटेल आणि इब्राहीम पटेल यांनी पुढाकार घेतला इ स १८०२ मध्ये इमारत पुरी झाली इ स १८३७ साली इमारत दुरुस्तीसाठी रु एक लाख महमद अल्ली रोगे यांनी खर्च केले सन १८६४ पासून कोर्ट हुकुमाने मशीदीची व्यवस्था कोकणी मुसलमानाकडे संपूर्ण केली आहे

मशीदीची इमारत भव्य चतुष्कोणी आहे बांधकाम दगडाविटांचे मुख्य भागाच्या सभोवती दुमजली बांधकाम केले आहे त्यावर गच्ची आहे तळमजल्यावर बाहेरच्या बाजूस दुकाने आहेत आवाराच्या आत शिरल्यावर जुना तलाव दिसतो त्याला घाट बांधून पायऱ्या काढल्या आहेत त्या १८९३ साली बांधण्यात आल्या तलावावरील सोळा काळ्या कमानीवर प्रार्थनामंदिर उभारले आहे या कमानी १८७४ मध्ये बांधल्या प्रार्थनामंदिरातील लाकडी खांब्यांच्या रांगेत कपाटे केली असून त्यात धर्मग्रंथ संग्रहित केले आहेत

जुम्मा मशीद सस्थानचे वार्षिक उत्पन्न एक लाखावर असून मुंबईतील सर्व कोकणी मुसलमान तीन वर्षांनी कारभारी मडळाची निवड करतात व्यवस्था नाझर पाहतो मुख्य इमाम ईद आणि दर शुक्रवारी प्रार्थना सांगतो प्रार्थनेची वेळ दुपारी १२ ते १ ही वेळ सोडून प्रार्थना मंदिरात इतर कोणालाही प्रवेश मिळतो आवारात पाठशाळेच्या विद्यार्थ्यांचे वसतीगृह आहे मुख्य इमारतीवर दोन मोठे घुमट आणि खाबावर छोटे घुमट आहेत शिवाय दोन नक्षीदार मिनार आहेत दोन्ही मजल्यांवर अष्टकोनी गच्च्या आहेत

माहीम : मकदुम फकि अल्लीचा दर्गा

माहीमला समुद्रकिनार्यावर हा दर्गा आणि मशीद आहे मकदुम बाबांचे पूर्वज इ स ८६० मध्ये बसाऱ्याहून हिन्दुस्थानात आले इ स. १३६० च्या सुमारास मकदुम बाबांचा जन्म झाला अध्ययन करीत, प्रवास करीत करीत ते माहीमला येऊन पोचले. त्यावेळी इथे मुसलमान राजसत्ता होती त्यांना काजी नेमण्यात आले त्यांनी कुराणावर टीका लिहिली आहे बाबा दररोज रात्री मक्केला जाऊन येई अशी आख्यायिका आहे. १४३१ मध्ये ते पैगबरवासी झाले जजिन्याचे शिद्दी त्यांना मान देत अजूनही दर उरुसाच्या वेळी जजिन्याच्या सस्थानाकडून नजराणा येतो त्यात कबरीवर पाघरण्यासाठी वस्त्रे आणि द्रव्य पाठवले जाते

१४३१ साली मकदुम बाबा निवर्तल्यावर तिथे दर्गा आणि मशीद बांधली कबरीवर पाघरण्यास शिद्दी कितखाबाचातागा पाठवी दर्गाची १६७४ साली वाढ केली १७४८ साली तो नव्याने बांधण्यात आला बांधकाम दगड चुन्याचे आहे साठ चौरस फुटाच्या चबूतऱ्यावर दर्गा बांधला आहे त्याला सगमरवरी पायऱ्या आहेत आवारात अनेक कबरी आहेत पूर्वी समुद्राच्या किनाऱ्यावर झाडीत असलेल्या कबरी या दर्गाच्या आवारात आणल्या आहेत मधील कक्षात पश्चिमबाजूस मकदुमबाबाची आणि

पुर्वेस त्यांच्या आईची कबर आहे दोन्ही कबरी शुभ्र पांढऱ्या दगडांच्या आहेत दर उरुसात कबरीवर जरी काम केलेली हिरवी चादर आच्छादण्यात येत असते तीवर कुराणातील वचने विणलेली असतात कबरीवर कोरीव लाकडी छत आहे ते शुभ्र सगमरवरी खाबावर आधारले आहे सर्वत्र सगमरवरी लादचा बसवल्या आहेत भिन्तींनाही आठफूट उंची पर्यंत अशा लादचा आहेत छताच्या आंतल्या बाजूस मकदुम बाबाचे सपूर्ण नाव आणि जन्म मृत्यु तिथिची अरबी लिपीत नोंद केली आहे

आवारात विहिर आहे ती बिबराजाने बांधली अशी समजूत आहे ओहटीच्या वेळी समुद्रातील लहानलहान खडक पाण्यावर येतात त्यातील एकावर मकदुमे बाबाचा वास असे तिथे आता निशाण लावलेले आढळेल हा भाग पूर्वी समुद्रसपाटीच्या वर असून तिथे वसती असावी

बाबाच्या मृत्युतिथीस धरून दहा दिवस उरुस असतो दोन दिवस तीन रात्री धार्मिक कार्य चालते त्यावेळी सर्व देशातून भाविक दर्शनासाठी येतात पहिल्या दिवशी माहिम पोलीस स्टेशन पासून पोलीसाची मिरवणूक निघते नंतर जजिन्याच्या सिद्दीची मिरवणूक येते रात्री बारावाजता नागरिकांची मिरवणूक निघते उरुसात दहाही दिवस फंकीर जमतात. अन्नछत्र चालू असते आसमतात जत्रा भरते खाद्यपदार्थांची, खेळण्याची आणि अन्य वस्तूची दुकाने लागतात गर्दी इतकी जमते की कॅडेल रोड वाहानास बंद होतो

सेंट टॉमस कथीड्रल आणि सेंट अँड्र्यूज चर्च

किल्ल्याच्या चर्चगेट समोर सेंट टॉमस हे कथीड्रल होते त्याचे १७१८ च्या नाताळात उद्घाटन झाले हे मुंबईतील पहिले चर्च १६६२ साली मुंबई बेट व एजाकडे आल्यावर १६६८ साली गव्हर्नर सर जॉर्ज ऑक्सन्डेन यानी या इमारतीचा आराखडा तयार करवला नंतर जेसेल्ड आगियर आणि सर जॉन चाइल्ड यांच्याकडे निधी गोळा होऊ लागला त्यासाठी मुंबईच्या नागरीकांनी ५००० रुपये गोळा केले होते गव्हर्नर चाइल्ड यानी त्यातील पैसे वापरले होते चार्ल्स बून यानी बाधकाम पुरे करवले नंतर गव्हर्नर ऐल्सबी यांच्या कारकीर्दीत इमारतीची पुर्नबांधणी करण्यात आली. पुन्हा १८६५ साली तिची वाढ करण्यात आली चर्चच्या पश्चिम दरवाजा जवळ सर कावसजी जहागीर यांच्या देणगीतून कारजे बांधण्यात आले चर्चच्या मनोच्यावर चार घड्याळे आहेत आवारात पहिले रेकॉर्ड अधिकारी सर विल्यम सायर्स, पहिले कमांडर इन् चीफ सर रॉबर्ट ऑलिव्हर, नेपोलियनचा पराभव करणारे अँडमिरल मेटलँड, गव्हर्नर जोनाथन डकन, बिशन टॉमस कार इत्यादींची थडगी आहेत

सेंट अँड्र्यूज चर्च १८१८ मध्ये बांधून पुरे झाले अपोलो स्ट्रीट रॅम्पार्ट रौला मिळतो तिथे यलो गेटासमोर ही इमारत आहे १८२३ साली चर्च वर मिनार बांधण्यात आला होता तो १८२६ च्या वादळात पडला नंतरचा मिनार जॉन कॉल्डेकॉट या त्रिवेद्रभ

घेथील ऑब्झरवेटरीत काम करणाऱ्या खगोलशास्त्रज्ञांच्या आराखड्यावरहुकुम बांधला आहे १८२५ साली चर्चमध्ये ऑर्गन बसवण्यात आला रेव्हरड जेम्स क्लो हे १८१५ पासून १८३४ पर्यंत मुंबईचे धर्मगुरु होते

फ्रीचर्चची इमारत वॉडबी रोडवर टाटा पॅलेस पलिकडे मेसॉनिक लॉज जवळ आहे ती १८४८ मध्ये खुली झाली

नोसा सेन्होरा डा ग्लोरिया

१५२९ मध्ये पोर्तुगीजांनी मुस्लिमांपासून माहीम आणि मुंबई जिंकून घेतली त्यावेळी कॅप्टन अँटोनिओ पेसो याला माझगाव आणि वाद्रे बेट आणि खार गाव इनाम मिळाले त्याने माझगांवला १५४८ साली भव्य वाडा बांधला आणि तिथेच ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर उभारले त्याचे नाव 'नोसा सेन्होरा डा ग्लोरिया (अवर लेडी अव्ह ग्लोरी विजय देवता) असे ठेवले इ स १५७१ मध्ये पेसो ख्रिस्तवासी झाला. इस्टेटीची मालकी त्याचा जामात लायनेल डिसोजा याजकडे आली माझगांवचे प्रार्थनामंदिर खाजगी मालकीचे होते ते पाडून त्यावर १५९६ साली चर्च बांधण्यात आले इ स १७५१ मध्ये माझगावची मालमत्ता विश्वनाथ शेणवी तेलंग यानी विकत घेतली त्यानंतर १८१० मध्ये चर्च पुन्हा नव्याने बांधले हे चर्च आणि मूळचा वाडा 'माझगाव मनोर' आज अस्तित्वात नाही १९०८ मध्ये ही सर्व जागा दोन लक्ष रूपये नुकसान भरपाई देऊन ताब्यात घेतली आज मूळच्या चर्चच्या जागेवर फक्त एक क्रॉस आहे लगतच्या रस्त्याला चर्चस्ट्रीट असे नाव आहे

चर्चसाठी भायखळ्याच्या पुलाच्या उत्तरेस रस्त्याच्या पूर्व बाजूस जागा घेण्यात आली आणि १९११ साली गोव्याचे आर्चबिशप 'डॉम' मॅथ्यूज डा लिव्हेरा याच्या हस्ते पायाभरणी करण्यात आली १९१३ साली चर्च जनतेस खुले झाले इमारतीचे स्थापत्य इंग्लिश गॉथिक शैलीचे आहे मनोन्याची उंची १६० फूट आहे मूळ माझगाव मनोर जवळील चर्च मधील 'अवर लेडी ऑफ द ग्लोरी'ची मूर्ती या नवीन इमारतीत बसवण्यात आली माझगाव चर्चला जोडून चालवलेली 'अँटोनिओ डिसोजा' शाळा आता भायखळा चर्च जवळील स्वतंत्र इमारतीत चालू आहे

पारशी स्मशानभूमी आणि अग्याचा

केम्स कॉर्नर पलाय ओवर खालून जो रस्ता पश्चिमेस समुद्राकडे जातो त्याच्या डाव्या बाजूस पारशी स्मशानभूमीकडे जाणाऱ्या रस्त्याचे भव्य प्रवेशद्वार आहे. ह्या स्मशानभूमीला डुगरवाडी म्हणतात याचा जुन्यात जुना उल्लेख डॉ जॉन फायर याच्या १६७३ मधील प्रवास वर्णनात आढळतो या स्मशान भूमीतील टॉवर १६७० साली मोदी नावाच्या पारशाने बांधला आज तिथे सात टॉवर आहेत यांनाच टॉवर ऑफ सायलेंस म्हणतात.

दोराबजी नानाभाई हा मुंबईचा पहिला पारशी रहिवाशी मुंबईत पारश्यांच्या अनेक अग्याच्या आहेत अग्यारीत कायम प्रज्वलीत अग्नी असतो ऋग्वेदात अग्नीचा देवता-त्रयीत समावेश होतो पारशाचा धर्मग्रंथ झेन्द अवेस्तामध्ये अग्नीला अहुर मज्ञदाचा पुत्र मानले आहे त्याला, ईश्वरी प्रतिक म्हणजे 'किब्ला' म्हणतात वाराशे वर्षांमागे पारशी भारतात आश्रयास आले, तेव्हा पवित्र अग्नी बरोबर घेऊन आले तो गुजराथमधील उदवाडा येथे प्रज्वलीत ठेवला आहे दर नमाजच्या सुरुवातीस अग्नीत पूर्व-पश्चिम आणि दक्षिण-उत्तर चदनाच्या काड्या ठेवतात या जळणाऱ्या काड्यांना (आतिश पडशाह) अग्नीचे सिंहासन म्हणतात अग्नी प्रज्वलीत करण्याचे एक विशिष्ट तंत्र असते. तसे ते वैदिक यज्ञकर्मात विस्ताराने वर्णिले आहे आतश बेहराम अग्यारीत सोळा साधनाद्वारे प्रज्वलीत केलेला अग्नी असतो

मुंबईतील पहिली अग्यारी मोदी हिराजी वाच्छा यांनी १६७० साली कोटात बांधली होती ती १८०३ सालच्या आगीत भस्मसात झाली त्यानंतर हुतात्मा चौका-जवळील नानाभाई लेन मध्ये १७२० साली बनाजी अग्यारी उभारलेली गेली

सर्वात जुना 'डोसाभाई सेठ आतश बेहराम' जगन्नाथ शंकर शेट रस्त्यावरील दादीशेट अग्यारी लेनवर फणसवाडी नजिक आहे हा १७८२ साली बांधला प्रिन्सेस स्ट्रीटला नाना शंकर शेट रस्ता काढतो त्याच्या दक्षिण-पश्चिम कोपऱ्यावर वाडिया आतश बेहराम १८३० साली बांधला गेला

चर्नीरोड वरून ठाकुरद्वारला जाताना डाव्या बाजूस कोपऱ्यावर कावसजी बनाजी आतश बेहराम आहे तो १८४५ साली बांधला गेला तो अखिल भारतातील पारशी आतश बेहरामांमध्ये अतिसुंदर समजला जातो.

मुंबईतील वाहतुकीची व्यवस्था आणि विजेचा वापर

मुंबईची वाढ आणि वाढत्या गरजा

मुंबई सोळाव्या शतकापर्यंत सात लहान लहान बेटांची बनलेली होती बेटात फिरायचे तर पायीच एका बेटातून दुसऱ्या बेटात जायचे ते होडीतून बेटातल्या बेटात धनिक घोडे किंवा पालखी वापरीत असावेत अठराव्या शतकात बेटे एकमेकांस जोडण्यात येऊ लागली रस्त्याची स्थिती काही चांगली नव्हती सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात बैलगाड्या उपयोगात होत्या गव्हर्नर, मोठे अधिकारी आणि धनिक इनामदार त्याचाच उपयोग करीत त्यावेळी रस्ते थोडे होते तेही अरुद होते परळ रोड, बीच कॅडी रोडमुद्धा चाळीस फूटांचे होते एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला ते साठ फूट रुंद केले गेल्याची रुंदी वीस फूट ठरवण्यात आली वस्ती वाढत चालली तसे एल्फिन्स्टन् सर्कल-बझार गेट-फोरस रोड रस्ता करण्यात आला अपोलो स्ट्रीट रुंद झाला बेलासीस रोड, एल्फिन्स्टन् रोड पूल-बाबुला टँक रस्ता तयार झाला चर्नी रोड स्टेशन फॉकलड रोडशी रस्त्याने जोडण्यात आले गिरगाव रस्ता रुंद केला

येथील ऑब्झरवेटरीत काम करणाऱ्या खगोलशास्त्रज्ञाच्या आराखड्यावरहुकुम बांधला आहे १८२५ साली चर्चमध्ये ऑर्गन बसवण्यात आला रेव्हरड जेम्स क्लो हे १८१५ पासून १८३४ पर्यंत मुंबईचे धर्मगुरु होते

फ्रीचर्चची इमारत वाडवी रोडवर टाटा पॅलेस पलिकडे मेसॉनिक लॉज जवळ आहे ती १८४८ मध्ये खुली झाली

नोसा सेन्होरा डा ग्लोरिया

१५२९ मध्ये पोर्तुगीजांनी मुस्लिमांपासून माहीम आणि मुंबई जिंकून घेतली त्यावेळी कॅप्टन अँटोनियो पेसो याला माझगाव आणि वांद्रे बेट आणि खार गाव इनाम मिळाले त्याने माझगांवला १५४८ साली भव्य वाडा बांधला आणि तिथेच ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर उभारले त्याचे नाव 'नोसा सेन्होरा डा ग्लोरिया (अवर लेडी अव्ह ग्लोरी विजय देवता) असे ठेवले इ स १५७१ मध्ये पेसो ख्रिस्तवासी झाला. इस्टेटीची मालकी त्याचा जामात लायनेल डिसोजा याजकडे आली माझगावचे प्रार्थनामंदिर खाजगी मालकीचे होते ते पाडून त्यावर १५९६ साली चर्च बांधण्यात आले इ स १७५१ मध्ये माझगावची मालमत्ता विश्वनाथ शेणवी तेलंग यानी विकत घेतली त्यानंतर १८१० मध्ये चर्च पुन्हा नव्याने बांधले हे चर्च आणि मूळचा वाडा 'माझगाव मनोर' आज अस्तित्वात नाही १९०८ मध्ये ही सर्व जागा दोन लक्ष रूपये नुकसान भरपाई देऊन ताब्यात घेतली आज मूळच्या चर्चच्या जागेवर फक्त एक कांस आहे लगतच्या रस्त्याला चर्चस्ट्रीट असे नाव आहे

चर्चसाठी भायखळाच्या पुलाच्या उत्तरेस रस्त्याच्या पूर्व बाजूस जागा घेण्यात आली आणि १९११ साली गोव्याचे आर्चबिशप 'डॉम' मॅथ्यूज डा लिव्हेरा यांच्या हस्ते पायाभरणी करण्यात आली १९१३ साली चर्च जनतेस खुले झाले इमारतीचे स्थापत्य इंग्लिश गॉथिक शैलीचे आहे मनोन्याची उंची १६० फूट आहे मूळ माझगाव मनोर जवळील चर्च मधील 'अवर लेडी ऑफ द ग्लोरी'ची मूर्ती या नवीन इमारतीत बसवण्यात आली माझगाव चर्चला जोडून चालवलेली 'अँटोनियो डिसोजा' शाळा आता भायखळा चर्च जवळील स्वतंत्र इमारतीत चालू आहे

पारशी स्मशानभूमी आणि अग्याच्या

केम्स कॉर्नर फ्लाय ओवर खालून जो रस्ता पश्चिमेस समुद्राकडे जातो त्याच्या डाव्या बाजूस पारशी स्मशानभूमीकडे जाणाऱ्या रस्त्याचे भव्य प्रवेशद्वार आहे. ह्या स्मशानभूमीला डुगरवाडी म्हणतात याचा जुन्यात जुना उल्लेख डॉ जॉन फ्रायर यांच्या १६७३ मधील प्रवास वर्णनात आढळतो या स्मशान भूमीतील टॉवर १६७० साली मोदी नावाच्या पारशाने बांधला आज तिथे सात टॉवर आहेत यांनाच टॉवर ऑफ सायलेंस म्हणतात.

दोराबजी नानाभाई हा मुंबईचा पहिला पारशी रहिवाशी मुंबईत पारश्यांच्या अनेक अग्याच्या आहेत अग्यारीत कायम प्रज्वलीत अग्नी असतो ऋग्वेदात अग्नीचा देवता-त्रयीत समावेश होतो पारशाचा धर्मग्रंथ जेन्द अवेस्तामध्ये अग्नीला अहुर मझदाचा पुत्र मानले आहे त्याला, ईश्वरी प्रतिक म्हणजे 'किळा' म्हणतात बाराशे वर्षांमागे पारशी भारतात आश्रयास आले, तेव्हा पवित्र अग्नी वरोवर घेऊन आले तो गुजराथमधील उदवाडा येथे प्रज्वलीत ठेवला आहे दर नमाजच्या सुरुवातीस अग्नीत पूर्व-पश्चिम आणि दक्षिण-उत्तर चदनाच्या काड्या ठेवतात या जळणाऱ्या काड्यांना (आतिश पडशाह) अग्नीचे सिंहासन म्हणतात अग्नी प्रज्वलीत करण्याचे एक विशिष्ट तंत्र असते तसे ते वैदिक यज्ञकर्मात विस्ताराने वर्णिले आहे आतश बेहराम अग्यारीत सोळा साधनांद्वारे प्रज्वलीत केलेला अग्नी असतो

मुंबईतील पहिली अग्यारी मोदी हिराजी वाच्छा यांनी १६७० साली कोटात बांधली होती ती १८०३ सालच्या आगीत भस्मसात झाली त्यानंतर हुतात्मा चौका-जवळील नानाभाई लेन मध्ये १७२० साली बनाजी अग्यारी उभारलेली गेली

सर्वात जुना 'डोसाभाई सेठ आतश बेहराम' जगन्नाथ शकर शेट रस्त्यावरील दादीशेट अग्यारी लेनवर फणसवाडी नजिक आहे हा १७८२ साली बांधला प्रिन्सेस स्ट्रीटला नाना शकर शेट रस्ता काढतो त्याच्या दक्षिण-पश्चिम कोपऱ्यावर वाडिया आतश बेहराम १८३० साली बांधला गेला

चर्नीरोड वरून ठाकुरद्वारला जाताना डाव्या बाजूस कोपऱ्यावर कावसजी बनाजी आतश बेहराम आहे तो १८४५ साली बांधला गेला तो अखिल भारतातील पारशी आतश बेहरामांमध्ये अतिसुंदर समजला जातो.

मुंबईतील वाहतुकीची व्यवस्था आणि विजेचा वापर

मुंबईची वाढ आणि वाढत्या गरजा

मुंबई सोळाव्या शतकापर्यंत सात लहान लहान बेटांची बनलेली होती बेटात फिरायचे तर पायीच एका बेटातून दुसऱ्या बेटात जायचे ते होडीतून बेटातल्या बेटात धनिक घोडे किंवा पालखी वापरीत असावेत अठराव्या शतकात बेटे एकमेकांस जोडण्यात येऊ लागली रस्त्याची स्थिती काही चांगली नव्हती सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात बैलगाड्या उपयोगात होत्या गव्हर्नर, मोठे अधिकारी आणि धनिक इनामदार त्यांचाच उपयोग करीत त्यावेळी रस्ते थोडे होते तेही अरुद होते परळ रोड, बीच कॅडी रोडसुद्धा चाळीस फूटाचे होते एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला ते साठ फूट रुद केले गेल्याची रुदी वीस फूट ठरवण्यात आली वस्ती वाढत चालली तसे एल्फिन्स्टन् सर्कल-ब्रझार गेट-फोरस रोड रस्ता करण्यात आला अपोलो स्ट्रीट रुद झाला बेलासीस रोड, एल्फिन्स्टन् रोड पूल-बाबुला टँक रस्ता तयार झाला चर्नी रोड स्टेशन फॉकलड रोडशी रस्त्याने जोडण्यात आले गिरगाव रस्ता रुद केला

परळ वरळीशी जोडणारा रस्ता तयार झाला त्याचे नाव फर्ग्युसन रोड ठेवण्यात आले जेकब सर्कल किंवा सात रस्त्याची मांडणी केली त्यावेळी हे रस्ते खडीचेच होते डोंबरी रस्ते नंतर आले रस्ते चापून चोपून पक्के करण्यासाठी दगडी रूळ होते वाफेचे रूळ प्रथम १८६९ मध्ये उपयोगात आले सुरुवातीस रस्त्यावर दिवे नसत गॅसलाइटचा १८३३ मध्ये अर्सेसर करसेटजी यांनी प्रथम आपल्या वाड्यात उपयोग केला १८४३ पासून रस्त्यांवर घासलेटचे दिवे लावण्यास सुरुवात झाली होती गॅसलाइटचे दिवे रस्त्यावर प्रथम १८८६ मध्ये दिसले ते प्रथम एस्लनेड रोड (आजचा महात्मा गांधी रस्ता) चर्चगेट आणि भेंडी बाजार येथे उभारण्यात आले या दिव्याची अप्रूपता त्यावेळी इतकी होती की सायकाळी ते पेटवत चाललेल्या माणसामागे हा चमत्कार पाहण्यास बघे जमत उत्साही धनिकांनी सुबक नक्षीदार दिवे रस्त्यावर लावण्यास देणगी दाखल दिले होते मुंबईतील पहिली कापड गिरणी १८५० मध्ये स्थापन झाली तोपर्यंत व्यापार, आयात-निर्यात हे प्रमुख व्यवसाय होते बदरापर्यंत आणि बदरापासून ऋालाची ने-आण बैलगाड्यांनीच होई कोटात कचेऱ्यातून काम करणारी मडळी प्रथम कोटाच्या जवळपास वस्ती करून होती व्यापारी, धनिक याची निवासस्थानेही तिथेच होती पुढे कोटाबाहेरील धनिकाना कोटात जागा देण्यास सुरुवात झाली तिथे त्यांनी बगले बांधले शक्य ते धनिक नव्याने उपयोगात येऊ लागलेल्या मलबार हिल-वर घरे बांधू लागले युरपियनाची वस्ती भायखळा माझगाव भागात होती मध्यम-वर्गीय गावात, म्हणजे गिरगाव, काळबादेवी, माडवी, भेंडीबाजार, भुलेश्वर खेत-वाडी, गावदेवी, ताडदेव या भागात, छोट्या घरात किंवा चाळीत राहायला जाऊ लागले घोवीतलावपासून कोटापर्यंत, कॉफर्ड मार्केट-बोरीबदरपासून मरीन लाइन्स पर्यंत, मैदान होते पश्चिम बाजूने ते कुलाब्यापर्यंत पसरले होते कोटात काम करणारी मध्यमवर्गीय आणि शरीब मडळी तेव्हा गावातून पायी मैदानामार्गे कामाच्या ठिकाणी जात आणि येत मलबार हिलवर राहणारे आणि तुरळक गावात राहणारे धनिक सुखवस्तू, गाडीघोड्याचा, पालखीचा उपयोग करत

रेकले, शिग्राम आणि पालखी

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस बंद बैलगाडी-रेकला, बंद घोडागाडी-शिग्राम आणि पालखी हीच वाहतुकीची साधने होती पूर्वीच्या घोडागाडीचे पुढे व्हिक्टोरियात रूपांतर झाले ती प्रथम १८८२ मध्ये मुंबईत अवतरली १८७० मध्ये सुएझ कालवा वाहतुकीस खुला झाल्यावर आणि नियमित टपाल आणि माल याची आयात निर्यात वाढू लागल्यावर मुंबईची वाढ क्षपाट्याने होऊ लागली १८६४ साली मुंबईची लोकसंख्या आठ लाखांवर आली होती व्हिक्टोरिया आणि रेकला ही मध्यमवर्गीयांची वाहने होती पालखी आणि एक दोन घोड्यांच्या शिग्राम बग्या ही श्रीमानांची वहाने. व्हिक्टोरियाचा दर मैलास फक्त चार आणे आणि रेकल्याचे तीन आणे असे

उघड्या बॅलगाड्या मालाची वहातुक करत बंद बॅलगाड्या भागे पडत होत्या बॅलगाड्यावरील हौद्यात चार माणसे बसत तो हौदा दोन चाकांवर दळमळत असे व्हिक्टोरियाला चार चाके प्रसंगी त्यात आठ दहा माणसेही बसू शकत पण वाढत्या लोकसंख्येला सार्वजनिक वाहन व्यवस्थेची गरज भासू लागली होती

आगगाडीची कल्पना आणि प्रयत्न

आगगाडी इंग्लंडमध्ये १८३२ मध्येच सुरू झाली होती आपल्याकडे आगगाडी सुरू करण्याचा विचार दहा वर्षांनंतर १८४३ मध्ये सुरू झाला आणि ग्रेट ईस्टर्न रेल्वे कंपनी स्थापन करण्यात आली त्यात प्रमुख एतद्देशीय होते ते नाना शंकर शेट आणि सर जमशेटजी जिजीभाई १३ जुलै १८४४ रोजी या योजनेचा एक अर्ज सरकारकडे पाठवला त्यावर नाना शंकर शेट आणि सर जमशेटजी जिजीभाई यांनी सहाय्य केव्या होत्या कंपनीच्या चालकांची सभा १९ एप्रिल १८४५ रोजी कर्नल जव्हिस यांच्या अध्यक्षतेखाली टाउन हॉलमध्ये भरली होती त्या सभेत 'दि इंग्लंड रेल्वे असो-शिएशन' स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला त्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली तीत जे पी. विलोघवी (अध्यक्ष), याशिवाय नाना शंकर शेट, फामजी कावसजी यांचा समावेश होता

भारतात असा हा प्रयत्न चालू असतानाच लंडन येथे जून १८४५ मध्ये 'ग्रेट इंडियन पेनिन्स्युला रेल्वे' ही कंपनी स्थापन करण्यात आली तिने मि चापमन यांना पाहाणी करण्यासाठी मुंबईस पाठवले कंपनी सरकारने जुलै १८४८ मध्ये ३५ मैल लांबीची रेल्वे बांधण्याची परवानगी कंपनीस दिली. त्याच्या खर्चाचा अंदाज पाच लक्ष पाउंड होता कंपनीचे पाच पाउंडांचे तीस हजार शेअर्स तत्काळ सपले कंपनीचे एकदर भांडवल पन्नास लक्ष होते या काळात अमेरिकेत रेल्वे सुरू होऊन एकदर ५७४० मैल लोहमार्ग १८४७ पूर्वीच सिद्ध झाला होता या योजनेचा सूतोवाच मुंबईत झाला, परंतु कंपनी सरकारातील आणि इंग्लंडमधील चाणाक्ष बनिथानी नव्या कंपनीची सूत्रे आपल्याकडेच ठेवली कंपनीचे भांडवल दहालाख पाऊंड केले कंपनीची कचेरी नाना शंकरजींच्या वाड्यातच ठेवली (१८५०)

आगगाडीचा पहिला प्रवास

लोहमार्ग टाकण्याची सुरुवात ३१ ऑक्टोबर १८५० रोजी शीव येथे नामदार जे पी विलोघवी यांच्या हस्ते करण्यात आली प्रत्यक्षात १६ एप्रिल १८५३ रोजी दुपारी साडेतीन वाजता अठरा डबे असलेली तीन इंजिनांची आगगाडी ५०० माणसे घेऊन बोरोबदरहून निघाली ती ५७ मिनिटांनी ठाण्यास पोचली गाडीत गव्हर्नरा-बरोबर नाना शंकर शेट आणि अनेक निवडक मंडळी होती गाडी सुटताना तोफाची सरबत्ती देण्यात आली बँडवादन झाले वाफेवर चालणारी गाडी ही एक देवताच

आहे अशा भावनेने लोक नमस्कार करत वाटेवर उभे होते !

या आगगाडीच्या सुरुवातीने मुंबईत प्रथमच सार्वजनिक बळणवळण व्यवस्था सुरू झाली. बॉम्बे बरोडा अँड सेंट्रल इंडिया (बि बि सी आय्), आजची वेस्टर्न रेल्वे, १८५५ साली सुरू झाली जी आय् पी चा मुख्य मार्ग मुंबई शहरात बोरीबदर पासून दादर-ठाणे-कल्याणपर्यंत आणि त्याची बदर शाखा (हार्बर ब्राच) बोरीबदरपासून शिवडी मार्गे वान्द्रापर्यंत वहातुक करते बि बि सी आय् रेल्वे चर्चगेट स्टेशनपासून दादर-वान्द्रा मार्गे वसई-विरार पर्यंत वहातुक करते हा मार्ग पूर्वी चर्चगेट पुढे कुलाब्या-पर्यंत जाई

द्रामगाड्यांची सुरुवात

शहराची जशी वाढ होत गेली तसे आतील भागात सार्वजनिक वाहातुक व्यवस्थेची गरज वाढू लागली शिग्राम, व्हिक्टोरिया, ती गरज भागवू शकत नव्हत्या सार्वजनिक घोडागाड्या सुरू करण्याचा उपक्रम १८९९ मध्ये विचारात घेतला जात होता असे बॉम्बे कुरिअर अकातील जाहिरातीवरून समजते त्यात 'हॉर्स कोच'चा उल्लेख आहे तो कोच 'फोर्ट' पासून शिवडी पर्यंत ये-जा करणारा होता त्यामुळे विशेषतः भायखळा आणि परळ मधील रहिवाश्यांची सोय होणार होती द्राम गाड्याची कल्पना १८७१ मध्ये पुढे आली लंडन शहरात घोड्याच्या द्रामगाड्या १८७० मध्येच सुरू झाल्या होत्या बॉम्बे द्रामवे कंपनीची स्थापना १८७३ मध्ये झाली आणि 'बॉम्बे द्रामवेज् अँक्ट' १८७४ मध्ये करण्यात आला ही द्राम गाडी प्रथम दोन मार्गांवर सुरू झाली कुलाबा - कॉर्फंड मार्केट - पायधुणी आणि बोरीबदर - काळवादेवी - पायधुणी. दिनांक ९ मे १८७४ रोजी या द्रामगाड्या प्रथमच रस्त्यावर धाऊ लागल्या त्यावेळी कुलाब्यापासून पायधुणीपर्यंतच्या प्रवासास तीन आणे आकार होता कडकटर आकार वसूल करी पण तिकिटे नव्हती. नंतर तीन चार महिन्यांनी तिकिटे सुरू करण्यात आली उत्पन्न वाढू लागले त्यामुळे आकार कमी करणे शक्य झाले तो हळू हळू कमी कमी करत करत १८९९ मध्ये एक आण्याइतका उतरवण्यात आला द्राम सुरू झाल्यामुळे रेकला आणि शिग्राम चालकाना आपल्या व्यवसायास धोका निर्माण झाला असे वाटू लागले त्यांच्या असतोषातून द्रामच्या रुळाच्या खाचात बारीक खडी आणि माती टाकण्याचा उद्योग जन्म पावला एरवीही आगगाडी सारखे द्रामचे स्वागत झाले नाही कंपनीच्या चालकानी सुरुवातीस मोफत प्रवासही घडवला चागल्या सुबुद्ध नागरिकांच्या मनातही द्रामवहातुकीविषयी किंत्तू होता १८८४ साली प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या शिशुबोध या लहानशा पुस्तकात दादोबा पाडुरग म्हणतात

... अमेरिकेतील बॉस्टन शहरात थोडे पैकेवाले जमून त्यांनी सक्तीने पैका काढून या मुंबई शहरात द्राम म्हणोन लोखंडी काबी वरून फिरणाऱ्या भाडुली गाड्या फिरवण्याचा धंदा काढिला आहे आणि त्यामुळे एथील भाडोली गाड्या फारच

कमी होऊन नित्य शेकडों रुपय ते अमेरिकेत हाल्लीं आपल्या डोळ्यांवर झापट आणून मिळवित्तात मला तर त्या त्रामच्या गाड्या पाहिल्या म्हणजे असे मनात आणल्यावाचून कदापि राहवत नाही की या लोकांकडून रुप्या ताब्याचा खुर्दा गोळा करण्याकरिता आपल्या देशात धूर्त अमेरिकन लोकांनी जाणों हे मोठे पावडेच हातात घेतले आहे काय ? मुंबईच्या लोकांनी तरी, जसे कलकत्ता, मद्रास, एथिल लोकांनी या त्राम गाड्यांतून न फिरण्याचा निश्चय केला तसा यांणीहि करायचा होता तसें न करितां हे लोक आपल्या हातून आपल्या देशास दरिद्र आणित आहेत असा अनर्थ मी आता पाहत आहे

ट्रामगाड्या सुरुवातीस घोडे ओढीत त्यांना फार कष्ट पडत त्यामुळे ते लवकर निकामी होत यावरून गधेकाम करणाऱ्यास ट्रामचा घोडा असे संबोधण्यात येऊ लागले

बी. इ. एस् टी. ची स्थापना

१९०५ साली स्थापन झालेल्या 'धी बॉम्बे इलेक्ट्रिक सप्लाय अँड ट्रामवेज कंपनी'ने जुनी ट्राम कंपनी विकत घेतली जुनी कंपनी सुरु झाली त्या दिवशी (९ मे १९७४) फक्त ४५१ प्रवाशांनी प्रवास केला होता वसूली फक्त रु ८५ झाली होती एकतीस वर्षांनंतर शेवटच्या दिवशी (६ ऑगस्ट १९०५) ७१, ९४७ प्रवासांनी ट्रामचा उपयोग केला आणि रु ४२६० आकार भरला म्युझियम ते ससूनडॉक, वाडीबदर, लालबाग, जेकब सर्कल, ऑपरा हाऊस, कार्नेकबदर ते धोबीतलाव, जे जे हॉस्पिटल ते ग्रॅटरोड अशा सात मार्गांवर ट्राम वहातुक तेव्हा होत होती

जुन्या कंपनीने १८९९ मध्येच ट्रामगाड्या विजेवर चालवण्याची परवानगी मागितली होती प्रत्यक्षात ती १९०७ पर्यंत मिळाली नाही ७ मे १९०७ रोजी विजेची ट्रामगाडी सुरु झाली तेव्हा श्री वल्लभदास ठाकरसी म्युनिसिपालिटीचे चेअरमन होते आणि शेपर्ड कमिशनर होते उद्घाटनाला उपस्थित असलेल्या लोकात सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर, सर हरिकिसनदास, नरोत्तम दास, श्री इब्राहिम रहिम तुल्ला यांचा समावेश होता (सुरुवातीस विजेच्या ट्रामगाडीचा प्रवास म्युनिसिपल ऑफिस (बोरीबदर) ते क्रॉफर्ड मार्केट इतकाच होता नंतर चार मार्गांवर त्याच दिवशी विजेची ट्राम गाडी ये-जा करू लागली दुसऱ्या दिवशी विजेच्या ट्राम गाड्या व्यवस्थित सुरु झाल्या परंतु पहिल्याच दिवशी भालचणकर नावाचा एक प्रवासी धावत्या गाडीतून पडला आणि त्याचा पाय रूळावर तुटला त्यावेळी ट्राम गाड्यांमध्ये अपरक्लास आणि लोअर क्लास अशी विभागणी होती १९१० पासून ट्राममध्ये उभ्यांची व्यवस्था होती, पण १९१४ मध्ये म्युनिसिपालिटीने त्यावर बंदी आणली दुसऱ्या ट्राम १९२० मध्ये सुरु झाली

ट्रामने प्रवास करणे गरिबाना शक्य होते आकार एक आणा होता म्युझियम-पासून दादर पर्यंतचा प्रवास फक्त दीड आण्यात होई दादर ते माटुगा ट्राम नंतर सुरु

झाली त्यावेळी माटुग्याच्या भागात वस्ती नसे पार्शी कॉलनी नुकतीच उभारण्यात आली होती व्हि जे टी आय हे तंत्रविज्ञानाचे विद्यालय सुरू झाले होते त्यावेळी दादर माटुगा प्रवास घोष्याचा समजला जाई ट्राममध्ये सध्याकाळी तीसचाळीस माणसेच असत ट्रामगाडी ३१ मार्च १९६४ मध्ये बंद झाली लंडन शहरातील ट्राम गाड्या त्यापूर्वी १२ वर्षे बंद झाल्या होत्या तिथे शेवटच्या दिवशी होवर्न ते आल्डविच् (भारत सरकारची दूतावास कचेरी) पर्यंतची ट्राम शेवटच्या प्रवासास निघाली तेव्हा रुळांवर पेन्सची नाणी टाकून ती चेपलेली नाणी हस्तगत करण्यासाठी उत्साही नागरिकांची झुबड उडाली होती मुंबईत असे घडल्याचे वाचनात नाही पण शेवटची ट्राम पाहण्यास अलोट गर्दी लोटली होती असे स्मरते

शेवटची ट्राम आणि बसगाड्यांची सुरुवात

ट्रामगाड्या बंद झाल्यातरी १९२६ साली सुरू झालेल्या बसगाड्या अजून चालू आहेत आणि आज मुंबईतील नागरिकांचे तेच एक त्वरित प्रवासाचे साधन आहे १९१९ मध्ये दादर ते किंग्ज सर्कल (महेश्वरी उद्यान) ट्रॉलीबस् म्हणजे विजेच्या तारांवर चालणाऱ्या बसगाड्या सुरू करण्याची कल्पना पुढे आली होती १९२३ पासूनच मोटर बस की ट्रॉली बस यावर चर्चा सुरू झाली होती ती १३ वर्षे चालूच होती १९२६ मध्ये मोटर बस चालू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला प्रथम प्रयोग म्हणून कुलाब्याचे अफगाण चर्च ते कॉफर्ड मार्केट, दादर ते किंग्ज सर्कल, ऑपरा हाउस ते लालबाग अशा तीन मार्गांवर बस सुरू झाली दिनांक २५ जुलै १९२६ रोजी बस सेवा सुरू झाली तेव्हा २४ बस गाड्या होत्या

ट्राम गाड्या सुरू झाल्या तेव्हा झाला तसा विरोध बस गाड्यांनाही झाला बस सुरू होण्यापूर्वी टॅक्सी सेवा सुरू झाली होती त्याचा बसला विरोध होता पोलिस कमिशनरने टॅक्सी ड्रायव्हरच्या विरोधास जुमानले नाही टॅक्सीतून प्रवास करणारा वर्ग बसमधून प्रवास करणाराच्या वर्गाहून भिन्न आहे त्यामुळे यात स्पर्धेचा प्रश्न नाही असा त्याचा युक्तिवाद होता सुरुवातीला बस प्रवासाचा आकार दोन आण्यापासून सहा आण्यापर्यंत होता मुलांना निम्मा आकार लावण्याची प्रथा १९२८ मध्ये सुरू झाली १९२८ पासून १९३० पर्यंत बसमध्ये पोस्टाची पेठी ठेवलेली असे! बस प्रवासाच्या पहिल्या वर्षी सहा लाख प्रवाशांनी लाभ घेतला तर पुढल्यावर्षी ही संख्या ३८ लाखावर गेली सुरुवातीस २४ मोटर बस होत्या पुढल्या वर्षी त्यात पचवीसाची भर पडली

सुरुवातीला बस प्रवासाची व्यदस्था दक्षिण भागापुरतीच मर्यादित होती १९३४ मध्ये ती माटुग्यापर्यंत वाढवण्यात आली नाताळाच्या सुटीत सर्व दिवसाचे तिकिट देण्याची व्यवस्था १९३५ मध्ये सुरू झाली पुढे ती बंद करण्यात आली (१९३९) दुमजली बसगाड्या १९३७ मध्ये सुरू झाल्या एकमजली बसमध्ये ३६ प्रवाशांची

सोय असे तर दुमजली बसमध्ये ५८ प्रवाशाची सोय होती दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात विनाछप्पर दुमजली बसगाड्या वापरात आल्या उन्हाळ्याने त्रासलेल्या प्रवाशांनी त्याचे स्वागत केले मोजक्या थाव्यावर उभ्या राहणाऱ्या (लिमिटेड स्टॉप) बसची सुरुवात १९४० साली झाली ती कुलाबा ते माहीम मार्गावर.

ट्रॉली बसची सुरुवात

१९३७ मध्ये ट्राम आणि बसगाड्याऐवजी सर्वत्र ट्रॉली बस सुरू करावी असा प्रस्ताव म्युनिसिपालटीमध्ये श्री एस् आर् प्रसन्न यांनी मांडला परंतु तो बस कंपनीने स्वीकारला नाही नंतर गवालिया टँक ते माझगाव ट्रॉली बस सुरू झाली परंतु ती फार दिवस चालली नाही १९४७ मध्ये बस गाड्याची संख्या २४२ पर्यंत गेली होती तेव्हा मुंबई कॉर्पोरेशनने कंपनी ताब्यात घेतली

मुंबईत वीजेचे आगमन

मुंबईत प्रथम क्रॉफर्ड मार्केट मध्ये १८८२ साली वीजेचे दिवे लावण्यात आले १८८३ मध्ये मुंबई म्युनिसिपालटीने इस्टर्न इलेक्ट्रिक लाइट अँड पावर कंपनीशी करार केला त्यानुसार क्रॉफर्ड मार्केट आणि काही रस्त्यावर विजेचे दिवे लावण्यात आले पुढच्याच वर्षी कंपनीचे दिवाळे वाजले आणि परत गॅस लाईट सुरू झाले १८९४ साली म्युनिसिपालटीने स्वतःचा जनरेटर सुरू करण्याचा निर्णय घेतला आणि विजेचे दिवे सुरू झाले परंतु १९०६ साली यत्र सामग्रीच्या नासधुसीमुळे दिवे बंद पडले क्रॉफर्ड मार्केट मध्ये गॅस लाइन पुन्हा सुरू झाली परंतु म्युनिसिपालटीमध्ये मात्र त्या वेळी अस्तित्वात आलेल्या बॉम्बे इलेक्ट्रिक सप्लाय आणि ट्रामवेज कंपनी कडून वीज घेऊन विजेचे दिवे चालू ठेवले ही कंपनी इंग्लंड मधील ब्रिटीश इलेक्ट्रिक ट्रक्शन कंपनीने सुरू केली (१९०५) त्याच वर्षी कंपनीने वाडीवदर येथे वीज उत्पादन केन्द्र स्थापन केले त्या केन्द्राची क्षमता ४३०० कि वाॅ होती दुसरे माझगावचे केन्द्र १९७२ मध्ये सुरू करण्यात आले टाटाचे वीज उत्पादन केन्द्र १९११ मध्ये स्थापन झाले बी इ एस् टी ला संरक्षण देण्यासाठी पाच लाख युनिट्सवरील वीज वापरणाऱ्यांनाच टाटाची वीज मिळावी, असे नमूद करण्यात आले पुढे बी इ एस् टी लाच टाटा कडून वीज घ्यावी लागली बी इ एस् टी चे वीजकेन्द्र कसाऱ्याला होते ते पावसाळी पाण्यावर अवलंबून असे ते बंद झाल्यावर बी.इ एस् टी टाटाकडून १९२५ पासून वीज घ्यायला लागली १९३० नंतर कारखाने, रस्ते आणि घरातील विजेच्या वापरा-शिवाय वीजेची घरगुती उपकरणे प्रचारात येऊ लागली आणि विजेचा वापर वाढत चालला त्यापूर्वीच १९२६ पासून बी इ एस् टी कंपनीने वीजेच्या उपकरणाचा प्रसार करण्यासाठी इलेक्ट्रिक हाउस मध्ये एक शो रूम उघडली होती त्यात इस्क्र्या, ब्लोअर, रेफ्रिजरेटर इत्यादीचा प्रचार करण्यात येई

रस्त्यांवरील विजेचे दिवे

१९२१ साली रस्त्यावरील दिव्यासाठी म्युनिसिपालटीने बी इ एस् टी कडून वीज घेण्याचा प्रस्ताव केला यानुसार १९२३ मध्ये ४७ ठिकाणी वीजेचे दिवे लावण्यात आले १९०५ साली वीजेचे उत्पादन दीड लक्ष किलो वॅट होते ते चाळीस वर्षांत ६० लक्ष किलो वॅट झाले. सुरुवातीस वीजेचा दर दिव्यांसाठी एका आण्टा युनिट ते तीन आण्टे युनिट आणि कारखान्यास आठ आण्टे ते दीड आण्टा असा होता. नंतर तो साडेचार आण्टे ते दोन आण्टे असा उतरवण्यात आला

१९१३ मध्ये इस्त्री वगैरे वीज उपकरणासाठी लागणाऱ्या वीजेचा दर एक आण्ट्याने उतरवण्यात आला त्याच सुमारास अलेक्झांड्रा, कॉरोनेशन, एडवर्ड आणि गेईटी ही सिनेमा थिएटरे सुरू झाली त्यांना वीज लागे ती स्वतःचा जनरेटर लावल्याने बी इ एस् टी पेक्षा कमी दराने मिळेल असे दिसून आले त्यामुळे कंपनीने आपला दर तीन आण्ट्यावर उतरवला लग्नादी स्वागत समारंभात लागणाऱ्या वीजेचा दरही उतरवला मुंबई सरकारने १९३८ मध्ये वीजेच्या दरांचा विचार करण्यासाठी समिती नेमली तिच्या शिफारसीनुसार पुढील वर्षापासून दिव्यासाठी दोन आण्टे आणि इतर कामास अर्धा आण्टा असा दर ठरवण्यात आला शिवाय दरमहा मिटर भाडे म्हणून चार आण्टे

वीजेच्या वापरावर १९३२ पासून कर आकारण्यात येऊ लागला सुरुवातीस तो तात्पुरताच होता पण पुढे कायम झाला सुरुवातीस युनिट मागे अर्धा आण्टा कर असे, तो वाढत वाढत १९३९ मध्ये सवा आण्टा झाला त्याचे तात्कालिक कारण दाखवदीमुळे होणारा तोंटा भरून काढणे हे होते परंतु इतर अनेक करांप्रमाणे हाही कर कायम राहिला.

बेस्टची स्थापना आणि म्युनिसिपालटीशी करार

बी इ एस्.टी ने 'बाँम्बे ट्राम मुंबई' कडून वाहातूक व्यवस्था विकत घेतली हे सांगितले १९०१ पासूनच मुंबई नगरपालिकेने ही कंपनी ताब्यात घेण्याचा इरादा व्यक्त केला होता १९०५ मध्ये एका कराराअन्वये बी इ एस् टी ला इलेक्ट्रिक ट्राम चालवण्याचा आणि शहरास वीज पुरवठा करण्याचा मक्ता देण्यात आला त्यावेळी बी इ एस् टी ने ट्राम कंपनीची मालमत्ता ९८,५०,००० ला विकत घेतली त्यात घोड्याच्या ट्राम, घोडे, बैलगाड्या, बैल, इमारती इत्यादीचा समावेश होता त्याच वेळी नवीन ट्राम मार्ग सुरू करण्यात आला आणि वीजेचा दर युनिट मागे सहा आण्टे ठरला शिवाय म्युनिसिपालटीची वाहातूक कंपनीने कमी दराने करावयाची होती म्युनिसिपालटीला ४२,५६ किंवा ६३ वर्षांनी ताब्यात घेण्याचा अधिकार राहिला बी इ एस् टी. कंपनी इंग्लंडमध्ये स्थापन झाली होती तीत भारतीयांनी पैसे गुंतवले होते कंपनीची कचेरी मुंबईस हालवण्याबाबत त्यांचा आग्रह असे पहिल्या महायुद्धाच्या काळात आयकराचे दर वाढले भारतीय भागधारकांना दुबार कर भरावा लागे त्यामुळे या मागणीस आणखीच

जोर चढला. सर डेव्हिड ससून यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय शेअर होल्डर्सची सभा भरून बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्सचे लंडन ऑफिस बंद करावे, असा निर्णय घेण्यात आला त्याला ब्रिटीश भागधारकांनी समती दिली आणि १ एप्रिल १९१६ पासून कंपनीचा कारभार मुंबईहूनच चालावा असा निर्णय घेण्यात आला कंपनीचे बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्स नियुक्त करण्याचे अधिकार सर डेव्हिड ससून, सर शापूरजी भरुचा, सर इब्राहिम रहिमतुल्ला आणि मि जी एस् वॉर्डलॉ यांना देण्यात आले याचा प्रत्यक्ष अमल मात्र १९२० मध्ये झाला मुंबईत स्थापन झालेल्या कंपनीचे भाडवल तीन कोटी नव्वद लक्ष होते ही नवीन व्यवस्था १९४७ पर्यंत अमलात होती १९४७ सालच्या दुसऱ्या ऑर्डिनन्स प्रमाणे बी इ एस् टी च्या व्यवस्थेसाठी समिती नेमण्यात आली ७ ऑगस्ट रोजी कंपनी म्युनिसिपालटीच्या ताब्यात आली

बेस्टची मुख्य कचेरी आणि व्यवस्थापन

बेस्टच्या मुख्य कचेरीसाठी इमारतीची जरूरी होती त्यासाठी इलेक्ट्रिक हाउस जवळील जागा म्युनिसिपालटीकडून १ लक्ष ४४ हजाराला विकत घेतली मेसर्स एफ् मेकिंग्ट कडून आराखडे करून घेतले जी जी लाझारस् आणि के एम् खारेघाट या कंपनीच्या इजीनियरांच्या देखरेखीखाली इमारत बांधण्यात आली. संपूर्ण वातानुकुलीत अशी ही मुंबईतील पहिलीच इमारत १९३६ मध्ये इमारतीत बेस्टच्या कचेऱ्या हालवण्यात आल्या तेव्हा कंपनीची व्यवस्था ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हातात होती पहिले जनरल मॅनेजर होते एफ् सी. रेमिन्टन (१८८७-१९२२), दुसरे सी एन. मोबर्ली (१९२२-३५) आणि शेवटचे ब्रिटिश जनरल मॅनेजर होते ए एस् ट्रालिफ (१९३५-१९४५) कंपनी म्युनिसिपालटीने घेतल्यानंतर जनरल मॅनेजरच्या पदावर आय् सी एस् अधिकाऱ्याची नेमणूक होऊ लागली. आजचे जनरल मॅनेजर श्री केरकर त्यांच्या पूर्वीचे जनरल मॅनेजर आय् ए एस् मघाले होते

बी इ.एस्.टी ला किती रक्कम द्यावी याबद्दल बरीच घासाघीस होऊन किंमत ठरवण्यासाठी शेवटी सर जॉन केनडी यांचा लवाद नेमण्यात आला त्यानुसार कंपनीची किंमत ९ कोटी ८६ लक्ष ५८ हजार ठरवण्यात आली कंपनी म्युनिसिपालटीने ताब्यात घेतली (१९४७) तेव्हा फक्त १६७ बस गाड्या होत्या त्याची १९७२ मध्ये १२१५ पर्यंत वाढ झाली १९४७ मध्ये दर दिवसाची आवक २२ हजार होती ती १९७२ मध्ये चार लक्ष ५० हजार झाली त्याचप्रमाणे प्रवाशांच्या संख्येत दोन लाखांपासून पचवीस लाखांपर्यंत वाढ झाली

इ स १९६७ पासून ट्रॅक्टरबस सुरू झाली अशा दीडशे बसगाड्या आहेत बसच जिन बिघडले तर दुसरा ट्रॅक्टर लावता येतो त्यामुळे या बसगाड्या नित्य वापरात राहतात ११ जून १९६२ साली गवालिया टँक ते माझगाव या मार्गावर ट्राली बसीस सुरू झाल्या परंतु त्याचे आयुष्य फक्त दहा वर्षांचे ठरले ट्राम गाड्या रस्त्यामधून

टाकलेल्या रुळावरून चालत त्या रुळांपासून हालू शकत नसत मधला अर्धा रस्ता त्यामुळे इतर वहातुकीस मोकळा नसे ट्रॉली वतीस ट्राम गाड्याप्रमाणे वरील विजेच्या तारातून वाहणाऱ्या वीज प्रवाहातून चालत तरी खाली त्यांना रुळातून जाणाऱ्या लोखंडी चाकाऐवजी रबरी टायर असत त्यामुळे त्या रस्त्याच्या बाजूस उभ्या राहू शकत आणि इतर वहातुकीतून रस्ता काढून पुढे जाऊ शकत

आज मोटर बसिस दररोज अडीच लक्ष मैल धावतात आणि पचवीस लक्ष प्रवाशांची नेआण करतात

मुंबईची नगरव्यवस्था - स्थानिक स्वराज्य

जे पी. च्या सस्थेचा उगम

मुंबई महानगरपालिकेच्या कामाचा उगम १७९२ मध्ये झाला त्या वर्षी तिसऱ्या जॉर्जने तेहतिसाव्या स्टॅच्यूट अन्वये 'जस्टिस ऑफ द पीस' नेमण्याचा अधिकार बंगालच्या गव्हर्नर जनरलला दिला आणि आजच्या घटकेला वादविषय झालेली जेपीची सस्था अस्तित्वात आली त्यांच्याकडे सोपवलेल्या कामात झाडुवाले नेमून रस्ते स्वच्छ ठेवणे आणि त्याची दुरुस्ती करणे या कामाचा समावेश होता या कामास जो पैसा लागेल तो उभा करण्यासाठी घरावर कर आकारण्याचा त्यांना अधिकार देण्यात आला कराची कमाल मर्यादा ठरवून देण्यात आली ती वर्षाच्या किंमतीचा (उत्पन्नाचा) विसावा हिस्सा होती करचुकव्याची मालमत्ता जप्त करण्याचीही व्यवस्था कायद्यात केली होती शिवाय दारू विक्रीचे परवाने देऊन फी वसुली करण्याची सोयही केली

नगरव्यवस्था जे पी.कडे

नंतर वीस वर्षांनी कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्याचे कामही या सन्मान्य न्यायाधिकार्यांकडे सोपवले रस्त्यांवरील आक्रमण आणि दळणवळणास अडथळा, हे गुन्हे ठरव्यात आले त्यांना शिक्षा सांगितली जन्माची नोंद करण्याचे कामही या न्यायाधिकार्यांच्या कक्षेत आले या सर्व कामास लागणारा पैसा केवळ घरांवरील कर आणि दारूचे परवाने यातून उभा करणे शक्य नव्हते इ. स. १८२७ मध्ये उत्पन्नाच्या बाबीत दुकाने, गाळे, गाड्या घोडे इत्यादींवर कर लादण्यात आला त्यात सगीताचा समावेश होता ही करमणूक कराची सुरुवात वाढत्या खर्चाची आणि उत्पन्नाची तोडमिळवणी करण्याच्या प्रश्नावर वादग माजे अशाच प्रकरणात स्वतंत्र बाण्याचे नागरीक आणि कार्याध्यक्ष मि. ब्रूस यांनी त्यागपत्र दिले त्याचा इष्ट परिणाम झाला १८३६ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटने जेपीच्या सघटनेचे अधिकारक्षेत्र निश्चित करून दिले ही गोष्ट स्थानिक शासन अधिकार्यांना आवडली नाही १८४५ पूर्वी दोन जेपी आणि एक सन्मान्य नागरीक याचे साधारण गुन्ह्यात न्यायदान करणारे खडपीठ होते

ते नगराधिकारी म्हणून काम करत यावर्षी म्युनिसिपल कॉन्झर्व्हन्सी बोर्ड स्थापन करण्यात आले त्यांना नगरपालिकेच्या वसुलावर आणि खर्चावर पूर्ण अधिकार दिला हे बोर्ड सात जेपीचे होते ज्येष्ठ न्यायाधिकारी कार्याध्यक्ष असे कलेक्टर, दोन पोलिस-मॅजिस्ट्रेट, दोन युरपियन आणि तीन एतद्देशीय असे काउन्सिलचे सदस्य असत एतद्देशीय जेपींची निवड जे पी आणि शासन करीत बोर्डाची निवड तीन वर्षांकरता असे काउन्सिलच्या कामावर सर्व जेपीची देखरेख असे अशा प्रकारे स्थानिक स्वराज्याचा उगम झाला या नगरव्यवस्थेचे उत्पन्न १९४५ मध्ये फक्त ४५००० रुपये होते ते १९०० मध्ये साडेपाच लाख एवढे वाढले १८५० पासून तबाखूवर आणि मालमत्तेवर कर लादण्याचा अधिकार देण्यात आला पोर्तुगीजांच्या काळात इनाम दिलेल्या जमिनीवरची कर आकारणी करण्यासाठी पाच आयुक्तांची नियुक्ती करण्यात आण आणि आजच्या महानगरपालिकेतील असेसरच्या खात्याचा प्रारंभ झाला

पहिल्या म्युनिसिपल कमिशनरची नेमणूक

वाढत्या मुबईस ही नगरव्यवस्था पुरी पडली नाही बोर्डाच्या कारभाराविरुद्ध चळवळ सुरू झाली त्याचा परिणाम म्हणून १८५८ मध्ये तीन म्युनिसिपल कमिशनरची नेमणूक करण्यात आली त्यावेळी अस्वच्छता इतकी वाढली होती की दरवर्षी तीन चार हजार लोक मृत्युमुखी पडत १८६४ मध्ये तर ४५८८ लोक मरण पावले शुद्ध पाण्याचा पुरवठा आणि साडपाण्याचा निचरा करण्याची आवश्यकता होती ही कामे नवीन कमिशनरने हातात घेतली पूर्णवेळ कमिशनरना सालिना दहाहजार पगार होता अर्ध-वेळ देऊ शकणाऱ्यांना सालिना चार हजार रुपये मिळत जेपीच्या देखरेखीचा अधिकार ठरवून दिला दोनशे पर्यंत पगारदाराची ते नेमणूक करू शकत त्यावरचे पगारदार नेमण्यास शासनाची मजुरी लागे या बोर्डाच्या कारकीर्दीत विहार तलावाची योजना पक्की झाली लोखंडी नळ टाकून विहारचे पाणी मुबईत आणण्याची कार्यवाही कोनबेअर या इंजीनियरकडे सोपवण्यात आली त्याने हे काम १८६५ साली पुरे केले सर बर्टल प्रियर यांच्या प्रेरणेने डॉ लीथने सर्व शहराच्या स्वच्छतेची सर्वांगीण पहाणी करून अहवाल सादर केला

म्युनिसिपलटिच्या १८६५ चा कायदा आणि कॉफर्डची नेमणूक

१ जुलै १८६५ ला बोर्डाचे अस्तित्व संपुष्टात आले १८६५ चा दुसरा कायदेकानू पास झाला त्या अन्वये ऑर्थर कॉफर्ड यांची मुख्य कार्याधिकारी म्हणून नेमणूक झाली ह्या कर्तबगार कमिशनरने नवीन मुबईचा पाया घातला त्याच्या दूरदर्शित्वाच्या खुणा आजही दिसून येतात अधिकारातिक्रमण, बेसुमार खर्च, मनमाने वर्तन इत्यादी आरोपांचा तो धनी झाला त्यावेळच्या तक्रारी, चळवळ, कॉफर्डची चौकशी ह्या गोष्टी कॉफर्ड प्रकरण म्हणून मुबईच्या इतिहासात नोंदल्या गेल्या आहेत, हे खरे असले

तरी काँफर्डच्या कामगिरीचे, मुंबईच्या निष्काम सेवेचे सार्वकालीन महत्त्व मुळीच कमी होत नाही

१८६५ चा नगरपालिका कायदा तयार करण्याच्या कामात वॉल्टर कॅसेल या 'पील कॅरेनेल अँड कंपनी'च्या अध्यक्षानी महत्त्वाचा वाटा उचलला होता कॅसेल हा स्कॉचमन मुंबईतील परदेशी व्यापाऱ्यात प्रमुख होता बॉम्बे चेबरच्या कार्यात तो भाग घेत असे उत्तम कापसाच्या लागवडीत तो रस घेत असे या काळात नवीन मुंबईची रचना होत होती किल्ल्याच्या भिन्ती आणि बुरूज पाडण्यात येऊन वाढत्या वस्तीसाठी जागा मोकळी करण्याचे काम सुरू झाले होते डॉकयार्ड पासून सेंट जॉर्ज हॉस्पिटल पर्यंत हा किल्ला पसरला होता बी बी सि आय् रेल्वेला कुलाब्यापर्यंत रूळ टाकायचे होते त्यासाठी समुद्र किनाऱ्यालगत जागा पाहिजे होती त्यातून वॅकवे रेक्लमेशनचा जन्म झाला मायकेल स्कॉटने या कल्पनेचा पाठपुरावा केला रिटची स्टेनार्ट आणि कंपनी ही त्याची कंपनी भरभराटीत होती

१८६४ मध्ये कापसाच्या मागणीत आणि भावात फार वाढ झाली होती परंतु पुढच्याच वर्षी सौदेवाजीत भाव एकदम उतरले आणि सर्वत्र आर्थिक अवकळा आली त्यात कंपनीचे ऐशियाटिक बँकिंग कंपनीत असलेले नव्वद लक्ष रुपये धोक्यात आले कोटात आम्ब्रेडकर पुतळ्याच्या दक्षिणेस असलेल्या बुडहाउस रस्त्यापासून तो चौपाटी पर्यंतचा भाग या योजनेत येतो वेस्टर्न रेल्वेचे चर्निरोड पासून चर्चगेट - कुलाब्या पर्यंतचे लोह मार्ग, क्वीन्स रोड, एरॉस सिनेमा, मन्नालय हा सर्व भाग त्या पूर्वी पाण्याखाली होता मायकेल स्कॉटच्या चिकाटीमुळे सुमारे एक कोट रुपये खर्चून हा भाग भरून काढला

दक्षिण मुंबईची पुनर्रचना

कोटाच्या भिन्ती पाडून पश्चिमेकडील मैदान धरबांधणीस उपलब्ध करून मिळाले. म्युझियम पासून काँफर्ड मार्केट-धोबी तलाव पर्यंतचा भाग मोकळा झाला एलिफन्स्टन् कॉलेज पासून कॅपिटॉल सिनेमापर्यंतच्या जमिनीचे प्लॉट विक्रीस काढण्यात आले ही नवी मुंबई फ्रियर टाउन म्हणून संबोधण्यात येणार होती परंतु आजतागायत तिचे 'कोट' हे नावच वापरात आहे या भागातील जागा त्या वेळेच्या बाजारभाव ध्यानी घेता भरमसाट भावाने विकल्या गेल्या चौरस यार्डस रु ७५ ते १४५ पर्यंत विकत घेणाऱ्यांनी विसाराची रक्कम भरली होती परंतु १८६५ च्या आर्थिक सकटात या भावी मालकाचे दिवाळे वाजले आणि विसाऱ्याची रक्कम सरकारजप्त झाली

पहिली नगरपालिका

अशा काळात म्युनिसिपल अँक्ट अमलात आला 'नगर स्वच्छता आणि सुधारणा' हा प्रमुख उद्देश होता जे पी हेच नगर व्यवस्थेचे राखणदार होते त्यावेळी त्यांची सख्या शंभर असावी त्याच्यात युरोपियन आणि देशी व्यापारी उद्योगपती मालदार धनिक

आणि विद्वान याचा सभावेश असे यापैकी बहुतेक करदार असत परंतु ते सर्व काँक्रेटने त्यांचे प्रतिनिधी असतच असे नाही करदात्यांचा तेव्हा असा आग्रहही नसे जेपीचीं सस्थे हीच नगरपालिका तीन कमिशनरच्या ताब्यात असलेली सर्व मालमत्ता, खजिना आणि अधिकार या सस्थेकडे कायदेशीरपणे सुपूर्द करण्यात आले त्याच प्रमाणे नगरपालिकेस जे देणे होते त्याचे उत्तरदायित्व सुद्धा या मडळीवर लादण्यात आले त्यासाठी जेपीना कायद्यात ट्रस्टीचा दर्जा देण्यात आला होता दर तीन महिन्यांनी या मडळीची बैठक व्हावयाची कोरम फक्त सात जणांचा होता ! अध्यक्षांची नेमणूक शासनाने करावयाची होती पहिले अध्यक्ष एल एच् लिट्ल्टन् होते त्यावेळी ते अँडव्होकेट जनरल आणि विधिखात्याचे अवर सचिव होते

या पहिल्या नगरपालिकेमध्ये दूरदर्शी सदस्य होते त्यात जगन्नाथ शकरशेट यांची गणना होते गव्हर्नर वर्टल फ्रियर आणि कमांडर इन् चीफ सर विल्यम सॅण्डहर्स्ट यांचे महानगरपालिकेला मार्गदर्शन होते सार्वजनिक आरोग्य, इजीनियरिंग आणि अर्थ या खात्यांच्या प्रमुखांची निवड शासनाने करावची होती कमिशनरची नेमणूक शासन करी आजतागायत कमिशनरची नेमणूक शासनच करते जे पी च्या सभेत उपस्थित सभासदांच्या दोन तृतीयांश मताने ठराव केल्यास कमिशनरला निवृत्त करता येत असे कंट्रोलर ऑफ म्युनिसिपल अकाउंटची नेमणूक शासन करी

पूर्वीची तीन कमिशनरची योजना आणि नगर व्यवस्था

या कायद्याच्या पूर्वीची शहरव्यवस्था तीन कमिशनरच्या हातात होती असे वर सांगितले आहे तत्पूर्वीची व्यवस्था ही अव्यवस्थाच होती परिस्थिती शोचनीय होती. काँट्रॅक्टरच्या हातात शहराचे भवितव्य असे सोनखत वाहून नेणारे हलालखोर स्वयमन्य होते ते घाण कचरा कोठेही टाकून देत त्यांना बोलण्याची सोय नव्हती शहर पोलीस खातेही तेव्हा नगरपालिकेकडेच होते मुंबई नगर पालिकेच्या उत्पन्नात वाढ होत होती १८४६ आणि १८५२ मधील आयव्ययाचे आकडे इथे पाहू

उत्पन्न	१८४६	१८५२
खाजगी इमारतीवरील कर	१,३३,०००	१,७२,०००
सरकारी इमारती वरील कर	१३,०००	१३,०००
मार्केट फी	३०,०००	६४,०००
वाहानावरील कर	५०,०००	८०,०००
दारूवरील कर	४९,०००	३५,०००
दंड	६,०००	५,५००
न्यायाधिशानी लादलेला दंड	२४,०००	१८,०००
	<u>३,०५,०००</u>	<u>३,८७,५००</u>

तरी ३	१८४६	१८५२
कर्मालीस	४५,०००	५३,०००
एस्टॅब्लिशमेंट	१३,०००	२३,०००
एड्यु इजीनियर खाते	१४,०००	१५,०००
सफाई	१४,०००	१३,०००
बांधकाम	२,८१,०००	२,२७,०००
	<u>३,६७,०००</u>	<u>३,३१,०००</u>

१८५२ सालाचे आयव्ययाचे आकडे पाहता उत्पन्ना पेक्षा खर्च कमी त्यातही सुमारे ७० टक्के खर्च भाडवली कामावर आणि सफाईच्या खर्चात घट ! त्यामुळे गलिच्छपणा वाढला नाही तरच नवल

१८६५ पूर्वीची नगर व्यवस्था

त्या काळी स्वच्छता खाते, सर्वेक्षण किंवा इजीनियर, आरोग्य अधिकारी खाती, मार्केट, कत्तलखाने, रस्ते झाडणे आणि काँट्रॅक्टर जनरल यांचे बनलेले होते पैकी शेवटचा घटकच फार प्रभावी होता १८६५ मध्ये लोकवस्ती ७८,४०० होती ११,९१९ एकर जागेत २९,६५३ करयोग्य इस्टेटी होत्या मृत्यूसख्या फार होती वाढत होती १८६४ च्या पहिल्या सहामाहीत ६४३४ मृत्यूची नोंद झाली तर पुढील वर्षाच्या पहिल्या सहामाहीत ही सख्या १२२८४ वर गेली ! याचे प्रमुख कारण साडपाण्याच्या निचऱ्याची निकृष्ट व्यवस्था, हलालखोरांचा निष्काळजीपणा आणि आळस कितीएक नागरिक कचऱ्याच्या ढिगावर झोपत असे नोंदण्यात आले आहे १८६५ पूर्वीच्या दिवाबत्तीबद्दल लिहिताना दिनशा वाच्छांनी रसत्यावरील प्रकाश व्यवस्थेचे 'दृश्य अंधार' (visible darkness) असे वर्णन केले आहे पार्शी लोक, इतर घरदाज आपल्या ओसरीवर कदील (atta) लावीत तोच प्रकाश ! ऑक्टोबर १८६५ पर्यंत गॅसच्या बऱ्या नव्हत्या फाणस होते त्यात घालायचे तेल काँट्रॅक्टरच्या घरी जात असावे ते गोरज मुहुर्तावर थोडे मिणमिणत आणि अनत-त्वात विलीन होत रेल्वे मार्गावर पूल नव्हते फाटके होती.

नव्या कमिशनरची नेमणूक आणि अधिकार

नवीन कायद्यामध्ये कमिशनरला केन्द्रस्थानी धरून रचना केली होती त्याला सर्व अधिकार होते शहर सुधारणा, स्वच्छता, वाहातुकीची व्यवस्था, रस्ते दुरुस्ती, देखभाल, मार्केट व्यवस्था आणि करवसुली वार्षिक अदाजपत्रक जे पी. मडळाकडून मान्य करून घ्यायचे असे अर्थात कार्यवाहीत कमिशनरला अनन्त्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले अशा जागी योग्य अधिकाऱ्यांची निवड करणे अवश्य होते सर बर्टल फ्रियर यांनी

त्यासाठी आर्थर कॉफर्ड या उत्साही कर्तबगार सनदी नोकराची नियुक्ती केली कॉफर्डने धडाक्याने कामास सुरुवात केली डॉ लीथ यांनी शहर स्वच्छते सबंधीचा अहवाल सादर केला होता डॉ ह्यूवटे यांची आरोग्याधिकारी म्हणून अर्धवेळ नेमणूक झाली होती त्याच्या सहकार्याने कॉफर्डने कार्यक्षम असे आरोग्य खाते निर्माण केले शहरातील कचरा वाहून नेण्यासाठी जी आय् पी (आजची सेंट्रल) रेल्वेशी करार केला त्या प्रमाणे शहरातील कचरा कुल्याला वाहून न्यायचा होता शहरातील कचरा गोळा करून एकत्र जमवण्यासाठी बैलगाड्याची योजना केली बैलांसाठी गोठे बांधले जमवलेला कचरा रेलगाडीत भरेपर्यंत साठवण्याची चिचबदर स्टेशन जवळ व्यवस्था केली

सार्वजनिक सुताऱ्या सडास बांधून घेतले मुंबईतील मार्केटची व्यवस्था अगदी असमाधानकारक होती. सर्वत्र घाण कचरा करण्यात ही मार्केट मोठाच हातभार लावत खाटिकखाने कुठे नसावेत याचा नियम नव्हता ते सर्वत्र पसरले होते कॉफर्डने शहरातून खाटिकखाने हालवून ते माहिम खाडी पलिकडे वांद्र्यास एकत्र केले अद्यथावत् मार्केट उभारण्याची योजना केली त्यातून आजचे फुले मार्केट जन्म पावले त्याचे वर्णन पूर्वी केलेच आहे. या मार्केटवर झालेल्या भांडवल खर्चावर ६।१ टक्के उत्पन्न होत असे त्यामुळे भांडवली खर्च समर्थनीयच नव्हे तर उपकारक ठरावा रस्ते धुण्याचे काम दरमहा रु २०,००० देवून काँट्रॅक्टरला दिले होते रस्ते दुरुस्तीचे कामही काँट्रॅक्टरला दिले होते परंतु प्रत्यक्षात काम होत नसे

कॉफर्डच्या कारकीर्दीत गॅसचे दिवे प्रथम ७ ऑक्टोबर १८६५ रोजी मुंबईच्या रस्त्यावर पेटले त्या दिवशी १३३ बत्त्या लागल्या रेल्वे मार्गावर पुल नव्हते हे मार्गे सांगितले आहे लेव्हल क्रॉसिंग होती माझगांव आणि भायखळा येथे मार्ग अत्यंत अवघड होता कॉफर्डच्या कारकीर्दीत कार्नेकबदर, मसजिद आणि एलिफन्स्टन् बदर येथे पुल बांधण्यात आले

सांडपाणी समुद्रात सोडून देण्यासाठी विचार झाला प्रारंभी कुलाब्याला हे सांडपाणी सोडून द्यायचा विचार पुढे आला होता परंतु शेवटी वरळी येथेच हे पाणी सोडून देण्याचा विचार ठरला

कॉफर्डचा एकहाती कारभार

वरीलप्रमाणे शहरव्यवस्थेची कामे करताना द्रव्य सहाय्य आवश्यक होते. हा सर्व पैसा करवसुलीतूनच यायचा होता कॉफर्डने करचुकव्यावर जप्ती वॉरटे काढली. रस्त्यांची कामे, मार्केट बांधणे, गलिच्छ वस्ती निर्मूलन, खाटिकखाने हालवणे, यासाठी पैसा खर्च करणे इतकेच नव्हे तर भुयारी गटाराना लागणाऱ्या विटा तयार करण्यासाठी पनवेलला कारखाना उभारणे ही आणि अशी कामे कॉफर्डने हातात घेतली

करवसुली करायची तर वाईटपणा घेणे आलेच सुखासुखी कोण पैसे काढील. प्रसंगी गरीब लोक पैसे देतात परंतु धनिक पैसे देणे असेल ते न देणे हाही एक पैसे कमाव-

वण्याचा मार्ग समजतात. क्रॉफर्डने आपल्याकडे सुपूर्द केलेल्या अधिकारानुसार डिस्ट्रेस वॉरंटे काढली. सहाजिकच घरमालकांनी ओरडा सुरू केला, त्यांना पाठीशी घालणारे जे पी ही निघाले त्यांनी म्युनिसिपालटीच्या त्रैमासिक सभेत आवाज उठवला. सहाजिकच क्रॉफर्ड विरुद्ध वातावरण तयार होऊ लागले. वृत्तपत्रांनी रस घ्यायला सुरुवात केली.

शहर सुधारणा करायची तर भाडवली खर्च करणे आवश्यक ठरते. या भाडवली खर्चाची तोंडमिळवणी प्रतिवर्षी वसूल करण्यात येणाऱ्या करातून करणे अशक्य तसे करण्यात येत होते, तेव्हा शहर सफाई होत नव्हती. मृत्यूसंख्या फुगत होती हे आपण वर पाहिले. क्रॉफर्डने अदाजपत्रकाकडे लक्ष न देता आवश्यक भाडवली खर्च केला. अदाजपत्रकात मान्य झालेल्या रकमेपेक्षा जास्त रक्कम खर्च केली. त्यामुळे वार्षिक आयव्ययपत्रकात तूट येऊ लागली. सुरुवातीस ८ लाख तूट असे वाटले तिथे तुटीचा आकडा १९ लाखांवर गेला.

क्रॉफर्डने अशा प्रकारे खर्च केला की खजिना रिकामा झाला. हॅमिल्टन मॅक्सवेल, जे पी (विल्यम निकोल आणि कंपनी) यांनी नगर पालिकेचे दिवाळे वाजले. असा शोरा माडला. टाइम्सचे संपादक मार्टिन वुड यांनी एक लेख लिहून आठ लाख तूट (की जी पुढे १९ लाख झाली) कशी भरून काढायची या प्रश्नावर एक लेख लिहिला. त्यात अर्थसमितीने केलेल्या टीकेचेच पडसाद दिसून येतात.

जे.पी. सस्या जागृत झाली

ज्या जेपीच्या सस्थेने गभीरपणे शहर व्यवस्थेचा कधीच विचार केला नव्हता त्यांनी टीकेला सुरुवात होताच त्यात हिरीरीने भाग घेतला. मार्टिन वुड बरोबर अनेक जेपी त्यात सामील झाले. नवरोसजी फर्डुनजी, विश्वनाथ नारायण मडलिक, सोराबजी शापूरजी बेगाली, हे त्या वेळी करदात्यांच्या बाजूने भाडत होते. घरमालकांचे प्रतिनिधी मंगळदास नथुभाई, बैरामजी जिजीभाई हेही या टीकेत सामील झाले. महानगरपालिकाच्या व्यवस्थेचा पूर्ण अभ्यास केलेले फेरोजशहा मेहता यांनी ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या मुंबई ब्रांच समोर एक पेपर वाचला (१८७१) त्यात मूलग्राही विचार होते.

या सर्व टीकेचा प्रभाव १८७२ च्या म्युनिसिपल अॅक्टवर पडला असे दिसते. त्यावेळी नगरपालिकेला २१ ते २५ लाखांवर कर वसूल करायचा होता, अशी समजूत होती परंतु प्रत्यक्षात फक्त ११ लाख वसूलीच बाकी होती. १८६८ मध्ये नोटिसी आणि वॉरंटे काढण्यात आली ती अशी होती.

	नोटिसी	वॉरंटे
१) घरावरील कर	३३६५	६५३
२) पोलिस, दिवाबत्ती आणि हलालखोर	८८४०	३६२७

३) पाणीपट्टी	१६०२	२९७
४) वाहन कर	४५१	१९५
	<u>१४५५६</u>	<u>४७९७</u>

१८७९ साली वसूल होणारी रक्कम फक्त रु ३२६४२ इतकीच होती यावरून नगरपालिकेची वसूलीव्यवस्था क्रॉफर्डच्या कारकीर्दीत कार्यक्षम होती, असे म्हटले पाहिजे

त्यावेळच्या सर्वसाधारण टीकेवरून असे दिसते की जे पी संस्थेकडे १८६५ च्या कायद्या अन्वये जी जबाबदारी सोपवली होती ती तिने पार पडली नाही कायद्याप्रमाणे आपल्यावर असलेल्या जबाबदारीची जे पी मडळाला कल्पनाच आली नसावी, किंवा त्याच्या पैकी काहीना त्याची कल्पना असली तरी त्यांनी त्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले असावे

क्रॉफर्डने जे पी मडळाला न विचारता अनेक गोष्टी केल्या असे मानले तरी जे पी मडळाची जबाबदारी संपत नाही सुमारे १०० जे पी पैकी फक्त सात जणांचा कोरम पुरेसा होता प्रत्यक्षात २०-२५ जे पी उपस्थित राहत असावे यावरून एक गोष्ट शिकली पाहिजे की अशा फार मोठ्या मडळाकडे कोणती ही जबाबदारी सोपवताना पूर्ण विचार करून प्रत्यक्ष कार्याचे नियम केले पाहिजेत सर्वच स्वयंभू फक्त टीका करण्याचे अधिकारी. जबाबदारी घ्यायला नको कार्यवाही करणाऱ्यांच्या अडचणीची कल्पना नाही, अशी स्थिती होते

त्याकाळी नगरपालिकेला योग्य अशी कचेरीची जागा नव्हती जे पी मडळाच्या सभा टाउन हॉलच्या दरबार दिवाणखान्यात होत, क्रॉफर्डने नगरपालिकेसाठी आज आर्मी नेव्ही स्टोअरची इमारत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एल्फिन्स्टन् कॉलेज जवळील इमारतीत जागा भाड्याने घेतली ही इमारत जे पी ए एच् वाडिया याच्या मालकीची भाडे मासिक रु २८२५ ठरले त्यावर जोरदार टिका झाली परंतु या बाबत काही कार्यवाही करण्यास आपण असमर्थ आहोत असे मत जे पी नी व्यक्त केले। १८६५ च्या कायद्यात दुरुस्ती केल्यानंतरच परिस्थिती सुधारण्याची शक्यता आहे, असे मत त्यांनी नोंदवले

वर आणि

ग करायचे

क्रॉफर्डच्या कारकिर्दीवरील टीका आणि उपाय

दरम्यान सरकारने म्युनिसिपल अॅक्टमध्ये बदल करण्यासाठी बिल लोकमत अजमावण्यासाठी आवाहन केले. टीका काराना आता घट मिळाला. टीकेचा जोर वाढत चालला तेव्हा सर्व प्रश्नांचा विचार व मडळाची खास सभा बोलवावी अशा सूचना यायला लागू वर्षी (१८५४)

वण्याचा मार्ग समजतात. काँग्रेसने आपल्याकडे सुपूर्द केलेल्या अधिकारानुसार डिस्ट्रेस वॉरंटे काढली. सहाजिकच घरमालकांनी ओरडा सुरू केला, त्यांना पाठीशी घालणारे जे पी ही निघाले त्यांनी म्युनिसिपालटीच्या त्रैमासिक सभेत आवाज उठवला. सहाजिकच काँग्रेस विरुद्ध वातावरण तयार होऊ लागले. वृत्तपत्रांनी रस घ्यायला सुरुवात केली.

शहर सुधारणा करायची तर भाडवली खर्च करणे आवश्यक ठरते. या भाडवली खर्चाची तोंडमिळवणी प्रतिवर्षी वसूल करण्यात येणाऱ्या करतून करणे अशक्य तसे करण्यात येत होते, तेव्हा शहर सफाई होत नव्हती. मृत्यूसख्या फुगत होती हे आपण वर पाहिले. काँग्रेसने अदाजपत्रकाकडे लक्ष न देता आवश्यक भाडवली खर्च केला. अदाजपत्रकात मान्य झालेल्या रकमेपेक्षा जास्त रक्कम खर्च केली. त्यामुळे वार्षिक आयव्ययपत्रकात तूट येऊ लागली. सुरुवातीस ८ लाख तूट असे वाटले तिथे तुटीचा आकडा १९ लाखांवर गेला.

काँग्रेसने अशा प्रकारे खर्च केला की खजिना रिकामा झाला. हॅमिल्टन मॅक्सवेल, जे पी (विल्यम निकोल आणि कपनी) यानी नगर पालिकेचे दिवाळे वाजले. असा शेरा माडला. टाइम्सचे संपादक मार्टिन् वुड यानी एक लेख लिहून आठ लाख तूट (की जी पुढे १९ लाख झाली) कशी भरून काढायची या प्रश्नावर एक लेख लिहिला. त्यात अर्थसमितीने केलेल्या टीकेचेच पडसाद दिसून येतात.

जे.पी. सस्था जागृत झाली

ज्या जेपीच्या सस्थेने गभीरपणे शहर व्यवस्थेचा कधीच विचार केला नव्हता त्यांनी टीकेला सुरुवात होताच त्यात हिरीरीने भाग घेतला. मार्टिन वुड बरोबर अनेक जेपी त्यांत सामील झाले. नवरोसजी फर्डुनजी, विश्वनाथ नारायण मडलिक, सोराबजी शापूरजी बेगाली, हे त्या वेळी करदात्यांच्या बाजूने भांडत होते. घरमालकांचे प्रतिनिधी मंगळदास नथुभाई, बैरामजी जिजीभाई हेही या टीकेत सामील झाले. महानगरपालिकाच्या व्यवस्थेचा पूर्ण अभ्यास केलेले फेरोजशहा मेहता यानी ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या मुंबई ब्रांच समोर एक पेपर वाचला (१८७१) त्यात मूलग्राही विचार होते.

या सर्व टीकेचा प्रभाव १८७२ च्या म्युनिसिपल अॅक्टवर पडला असे दिसते. त्यावेळी नगरपालिकेला २१ ते २५ लाखांवर कर वसूल करायचा होता, अशी समजूत होती. परंतु प्रत्यक्षात फक्त ११ लाख वसूलीच बाकी होती. १८६८ मध्ये नोटिसी आणि वॉरंटे काढण्यात आली ती अशी होती.

	नोटिसी	वॉरंटे
१) घरावरील कर	३३६५	६५३
२) पोलिस, दिवाबत्ती आणि हलालखोर	८८४०	३६२७

३) पाणीपट्टी	१६०२	२९७
४) वाहन कर	४५१	१९५
	<u>१४५५६</u>	<u>४७९७</u>

१८७९ साली वसूल होणारी रक्कम फक्त रु ३२६४२ इतकीच होती यावरून नगरपालिकेची वसूलीव्यवस्था काँफर्डच्या कारकीर्दीत कार्यक्षम होती, असे म्हटले पाहिजे

त्यावेळच्या सर्वसाधारण टीकेवरून असे दिसते की जे पी सस्थेकडे १८६५ च्या कायद्या अन्वये जी जबाबदारी सोपवली होती ती तिने पार पडली नाही कायद्याप्रमाणे आपल्यावर असलेल्या जबाबदारीची जे पी मडळाला कल्पनाच आली नसावी, किंवा त्याच्या पैकी काहीना त्याची कल्पना असली तरी त्यांनी त्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले असावे

काँफर्डने जे पी. मडळाला न विचारता अनेक गोष्टी केल्या असे मानले तरी जे पी मडळाची जबाबदारी संपत नाही सुमारे १०० जे पी पैकी फक्त सात जणांचा कोरम पुरेसा होता प्रत्यक्षात २०-२५ जे पी उपस्थित राहत असावे यावरून एक गोष्ट शिकली पाहिजे की अशा फार मोठ्या मडळाकडे कोणती ही जबाबदारी सोपवताना पूर्ण विचार करून प्रत्यक्ष कार्याचे नियम केले पाहिजेत सर्वच स्वयंभू फक्त टीका करण्याचे अधिकारी. जबाबदारी घ्यायला नको कार्यवाही करणाऱ्यांच्या अडचणीची कल्पना नाही, अशी स्थिती होते.

त्याकाळी नगरपालिकेला योग्य अशी कचेरीची जागा नव्हती जे पी मडळाच्या सभा टाउन हॉलच्या दरबार दिवाणखान्यात होत, काँफर्डने नगरपालिकेसाठी आज आर्मी नेव्ही स्टोअरची इमारत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एल्फिन्स्टन् कॉलेज जवळील इमारतीत जागा भाड्याने घेतली ही इमारत जे पी ए एच् वाडिया यांच्या मालकीची भाडे मासिक रु २८२५ ठरले त्यावर जोरदार टीका झाली परंतु या बाबत काही कार्यवाही करण्यास आपण असमर्थ आहोत असे मत जे पींनी व्यक्त केले! १८६५ च्या कायद्यात दुरुस्ती केल्यानंतरच परिस्थिती सुधारण्याची शक्यता आहे, असे मत त्यांनी नोंदवले

काँफर्डच्या कारकिर्दीवरील टीका आणि उपाय

दरम्यान सरकारने म्युनिसिपल अॅक्टमध्ये बदल करण्यासाठी बिल जाताने सूर्यवंशी प्रभू लोकमत अजमावण्यासाठी आवाहन केले. टीका काराना आता घेऊ नये ही आगरी यांची सात, मिळाला. टीकेचा जोर वाढत चालला तेव्हा सर्व प्रश्नांचा विचार घेऊन बाधली आणि आपली मडळाची खास सभा बोलवावी अशा सूचना यायला लागू वंडी स्थापन केली

राजवाडा आणि घेऊन घेतल्या सर्वांची सोप

यांच्या अध्यक्षतेखाली जेपीची सभा दि ३०-६-१८७१ रोजी बोलावण्यात आली टाउन हॉलच्या दरबार हॉल मध्ये ही सभा झाली तीन चार वेळा स्थगित झाली कारण अनेकाना बोलायचे होते हॉल तुडुब भरला म्हणून मुख्य सभागृहात तिचे स्थलांतर झाले आता अनेक जे पी जागृत झाले होते

नागरीकांचा राग, खरे म्हणजे घरमालकांचा राग, करांवर होता त्यावेळी घर-कर ६ टक्के, पोलीसकर २ टक्के, दिवाबत्तीकर २ टक्के, पाणीपट्टी ५ टक्के आणि हलालखोर कर ३ टक्के होता म्हणजे एकूण १८ टक्के हा कर जाचक आहे असे घर मालकांचे म्हणणे फोर्ब्सने उचलून धरले क्राॅफर्ड भरमसाट खर्च करतो त्यासाठी जे पी मडळांची पूर्व समती घेत नाही कित्येक भारी रकमेची कवाटे दिली जातात ती मडळापुढे आणीत नाही याला आळा घातला तर कर कमी करणे शक्य होईल, अशी सर्वसाधारण समजूत झाली होती तिचा फायदा घेऊन फोर्ब्सने आपल्या ठरावात टाउन काउन्सिलची कल्पना पुढे मांडली त्याचे १६ सदस्य असावेत त्यातील ६ सरकारने नेमावे, ६ जे पी मडळाने निवडावे आणि चार घरमालकांनी आणि दरमहा रु २५ वर भाडे देणाऱ्या भाडेकरूंनी निवडावे अशी व्यवस्था केली होती या टाउन काउन्सिलकडे १८६५ कायद्याअन्वये कमिशनरला दिलेले अधिकार सुपूर्द करावे, म्हणजे कमिशनरच्या कामावर अकुश राहिल अशी कल्पना काउन्सिलला कार्यवाह नेमून एक्झिक्यूटीव्ह बनायचे होते फायनान्स् कंट्रोलर कमिशनरवर अकुश ठेऊ शकलेला नव्हता म्हणून त्याची नेमणूक त्याचप्रमाणे आरोग्याधिकारी आणि एक्झिक्यूटिव्ह इंजीनियर यांच्या नेमणुकी टाउन काउन्सिलने करायच्या, पण जे पी मडळांची मजुरी घ्यायची, अशी योजना अतर्भूत केली होती जरूर पडली तरच या नेमणुका करायच्या होत्या कारण काटकसर म्हणजे ही महत्त्वाची कामे अधिकाऱ्या-शिवाय करता येतील असा भावडा विश्वास घरमालकांना सहानुभूती दाखवताना कोर्टात नादारी साठी ६०० अर्ज नोंदवण्यात आल्याचा त्यांनी उल्लेख केला परंतु यातील बहुसंख्य अर्जांचा म्युनिसिपल कराशी काही संबंध नव्हता कमिशनरने सहा वर्षात दोन कोटी बारा लाख खर्च केले त्यात ३२ लाख कर्ज काढले ते समाविष्ट आहे असेही त्यांनी सांगितले टाउन ड्यूटी रद्द करावी अशी त्यांनी मागणी केली

फोर्ब्स कामगिरी

नगरपालि या पाठीराख्यात जमशेटजी जिजिभाई, सोराबजी शापुरजी, विश्वनाथ परतु प्रत्यक्ष गलिक, महादेव गोविंद रानडे, डॉ आत्माराम पांडुरंग, नाना मोरोबा अशी वॉरंटे काढण्यार विरोधकात नारायण वासुदेव दाभोलकर, शकरशेट, दोसाजी कामजी

- उन्सिलची कल्पना त्यांनी उचलून धरली तरी त्या समितीला एक्झिक्यूटिव्ह इंजीनियर होता. या कपनीचेच पुढे पोर्ट ट्रस्ट मध्ये रूपांतर झाले टाउन
- १) घरा
  - २) पोलीस

म्सचे माजी सपादक राँबर्ट नाइट, कमिशनर काँफर्डच्या बाजूने उभे ठाकले त्यांनी तयार करून आणलेले भाषण वाचायला विरोध झाला तेव्हा ते बोलले पण तयार भाषणाच्या प्रती वाटण्यात आल्या आजही हे छापील भाषण नगरपालिकेच्या दोला अवस्थेतील परिस्थिती समजाऊन घेण्यास अत्यंत उपयुक्त आहे ते पुन्हा छापून उपलब्ध झाले पाहिजे राँबर्ट नाइट म्हणाले की फोर्ब्सला काँफर्डला काढून टाकायचे आहे

a commissioner to whom the community owes a debt of gratitude for his services that it can never repay The man has his faults, but he is a man in the commissioner you have a blood horse in your Municipal carriage and therefore you must have a skillful driver I would not take him on a paltry worrying ground and tease him about brickfields or steam rollers Fellows who do not keep one eye open upon the steam roller, while they close both upon the Markets and the other improvements

फेरोजशाहा मेहतांच्या कारकीर्दीचा उगम आणि कामगिरी

फेरोजशाहा मेहता मुंबई नगरपालिकेत पुढे फार लक्ष घालू लागले त्यावेळी (१८७१) ते तरुण, थोड्याच काळापूर्वी युरप मधून परतले होते परंतु त्याचे निदान अचूक होते तहहयात जे पैसे ना हा कारभार झेपणार नाही, त्यांची निवड करदात्यांनी केली पाहिजे आणि त्यातून निवडलेल्या टाऊन काउन्सिलचा कमिशनरने सल्ला घेतला पाहिजे असे मत त्यांनी मांडले याच तत्वावर पुढे १९७२ चा तिसरा कायदा आधारण्यात आला असे दिसून येईल फेरोजशाहा मेहतानी नगरव्यवस्था एतद्देशियांकडे सोपवण्यास विरोध असणाऱ्यांना असे उत्तर दिले की हा देश पचायत राज्याच्या बाबतीत हजारो वर्षे पुढे आहे हॅमिल्टन मॅक्सवेल यांनी (निकोल आणि कंपनी) बँकप्ट या एकाच शब्दाने नगरपालिकेच्या आर्थिक स्थितीचे वर्णन केले आणि कमिशनरला अकुश लावण्याची आवश्यकता प्रतिपादली बॅरिस्टर जॉन कॅनन त्यावेळी चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट होते त्यांनी सरकारी खात्यातून असलेल्या आर्थिक नियमनाची; कमिशनरला दिलेल्या निरकुश अधिकाराशी, तुलना करून मॅक्सवेलला पाठिंबा दिला.

चार दिवस चाललेल्या या मॅरथॉन सभेमध्ये अनेक फर्डे वक्ते बोलले, पण काँफर्डच्या बाजूने बोलणारे एक दोनच निघाले सभेचा नूर विरुद्धच होता बाहेर नागरिकांनी बॉर्ड लावून मोर्चा आणला. असख्य लोक दर रोज टाऊन हॉलच्या पायऱ्यांवर आणि पुढील मैदानात जमा होत अशा वेळी काँफर्डने आपले समर्थनाचे भाषण करायचे ठरवले

काँफर्ड प्रकरण आणि काँफर्डचे समर्थन

आर्थर ट्रव्हस् काँफर्ड १८३५ मध्ये जन्मला वयाच्या १९ व्या वर्षी (१८५४)

त्याने मुंबई मुलकी खात्यात नोकरी धरली तिसाव्या वर्षी त्याला कमिशनर नेमण्यात आले त्यापूर्वी त्याने जिल्ह्यातून रेव्हिन्यू खात्यात कामे केली होती धडाडीचा अधिकारी आणि गरीबाचा कैवारी म्हणून नाव मिळवले होते तो मराठीच नव्हे तर मराठीच्या बोलीही उत्तम बोलू शके उचीपुरी रुबाबदार देह्यष्टी लाभलेला हा अधिकारी आता आरोग्याच्या पिंजऱ्यात सापडला होता आरोप करणाऱ्याविषयी राग मनात धुमसत होता. त्याला त्याने वाट करून दिली आणि मग बऱ्याच कृत्यांचे तो समर्थनही करू शकला हलालखोरांनी नागरिकाची कोंडी केली होती सडास तेच वाटून घेतपण काम मात्र करत नसत नगरपालिकेने आपले हलालखोर आणले तेव्हा त्यांनी सप केला दोनचार दिवस सडास सफाई झालीच नाही त्यासाठी स्वस्थ वसून रोगराईस वाट मोकळी करून द्यायची का जरूरत जास्त खर्च करूनही स्वच्छता काम चालू ठेवायचे? असा त्याचा सवाल होता. हलालखोर वाढवावेत असे १८६४ सालीच जे पी मडळात चर्चिले गेले होते, याचा त्याने उल्लेख केला १८६५ च्या कायद्यात हलालखोर खर्च देणे वैकल्पिक होते, म्हणून काही घरमालक तो भरत नसत त्यांचे सडास घाण ठेवायचे की तो सक्तीने वसूल करायचा? कायद्यातील पळवाटीचा फायदा घेऊ न देण्यास, शहर स्वच्छतेची जबाबदारी पार पाडण्याचे बंधन हे बिनतोड कारण त्याने दिले हलालखोर खर्चाची वसूली कमी झाल्यामुळे म्युनिसिपलटीचे सात लाख नुकसान झाले कारण त्याला कायद्याचा आधार नव्हता या आरोपाचे वर्णन क्रॉफर्डने कमरेखाली हल्ला असे केले त्याचे उत्तर नाकावर ठोसा मारूनच दिले पाहिजे असा त्याने आत्मविश्वासाने पवित्रा घेतला

करवाढी बद्दल बोलताना तर क्रॉफर्डने सोराबजी शापुरजी बगाली यांची दाडीच घेतली फोर्ब्सच्या ठरावास बळकटी आणण्यासाठी यानीच प्रामुख्याने भाग घेतला होता, अशी माहिती पुरवली उत्तरात क्रॉफर्डने सहा टक्क्यावरून सात टक्के घरपट्टी न्यावी ही सूचना मुळात सोराबजीनीच जे पी मडळात केली होती त्या अन्वये ती वाढवण्यात आली, हे त्याने ठणकाऊन जाहीर केले डिस्ट्रेस वॉरंटे घेऊन नागरिकावर बेलीफ सोडले, यास त्याचे उत्तर होते की चौदा हजार घरमालकाकडून पट्टी वसूल करण्याऐवजी दीड लाख भाडेकरू कडून तो वसूल करण्याची व्यवस्था १८६५ च्या कायद्यात केली हेच चुकले मग १८००० वॉरंटे काढण्याशिवाय कमिशनरला कसे गप्प बसता येईल? या सवालाला उत्तर नव्हते भरमसाट खर्चाच्या आरोपास उत्तर देताना क्रॉफर्डने दाखवून दिले की १८६५ मध्ये झालेल्या ४५ लाख खर्चावरून तो १८७० मध्ये २६ लाखांवर आणला आहे! आणि तरी नागरिकांच्या सोयीत प्रशसनीय वाढ झाली आहे

क्रॉफर्डवरील कार्यवाही

मार्टिन बुड या टाइम्सच्या संपादकाने चवथ्या दिवशी भाषण केले. त्यात त्याने

उपसूचना माडली १८६५ च्या कायद्याच्या अमलबजावणीची आणि गेल्या सहा वर्षांतील म्युनिसिपालटीच्या कारभाराची संपूर्ण चौकशी शासनाने करावी त्यासाठी कमिशन नेमावे ही उपसूचना ८१ विरुद्ध ४३ मतांनी पास झाली लोकांची चळवळ आणि वृत्तपत्रातील टीका चालूच होती शासनाने तीन लोकांची एक समिती नेमली सुरतेचे कलेक्टर थिओडोर होप, असिस्टंट अकाउंटंट जनरल डॉ विलन आणि सोराबजी शापुरजी बगाली ऑक्टोबर १८७१ मध्ये समितीने अहवाल दिला की पंधरा लाख रुपये कर्ज दिल्याने म्युनिसिपालटीच्या आयव्ययाची तोंडमिळवणी होईल पण दरम्यान १९६९ मध्ये क्रॉफर्डने मार्केटवर ६॥ लाख आणखी खर्च केले होते दोन लाख रुपये वसूल होतील पण मार्केटवर परत आणखी २॥ लाख खर्च झाला त्यामुळे तूट आणखी सात लाखाने वाढली या अहवालाच्या त्रिसिद्धीनंतर टाइम्स मध्ये वूड नी आणखी हल्ला चढवला क्रॉफर्डची बाजू स्टार ऑफ इंडियाचे संपादक नाईट मांडत होते पुण्याच्या गव्हनमेंट हाउस वर १५ लाख खर्च केल्यामुळे मुंबई सरकार आर्थिक अडचणीत होतेच आणि हिन्दुस्थान सरकारच्या रोषास पात्र झाले होते फिट्-झिराल्ड तेव्हा गव्हर्नर होते त्यांनी क्रॉफर्डला दूर करून मुंबईच्या कलेक्टरकडे म्युनिसिपालटीचा कारभार सोपवला परिणामत क्रॉफर्डला अपमान सोसून गप्प बसावे आगले वूड च्या सूचनेप्रमाणे नि पक्षपाती मडळाने क्रॉफर्डच्या कारभाराची चौकशी असती तर कदाचित् क्रॉफर्डच्या कामाचे आणि दोषांचे योग्य मूल्यमापन झाले असे वाटते जे पी मडळासारख्या अवाढव्य आणि अप्रातिनिधिक सस्थेवर ज्या कायद्याअन्वये नगरव्यवस्था सोपवली ही शासनाची चूक झाली नंतर १८६८ पासून सुरू झालेल्या टीकेची, जे पी मडळाने पत्र व्यवहारात प्रगट केलेल्या क्रॉफर्डवर अकुश ठेवण्याबाबत असमर्थतेची योग्य वेळी दखल घेतली नाही ही दुसरी चूक

क्रॉफर्डबद्दल फेरोजशहांचे उद्गार

क्रॉफर्डच्या कामगिरीचे योग्य मूल्यमापन झाले असते असे म्हणण्याला भक्कम आधार म्हणजे नगरपालिकाच्या कामाचा पूर्ण अभ्यास केलेल्या फेराजशहांचे भाषण जे पी मडळाच्या सभेत मेहतांचे भाषण झाले, तेव्हाच या तरुण 'कॉर्पोरेटर'च्या अभ्यासू वृत्ती आणि निपक्षपाती विचारसरणी याची साक्ष पटली होती मेहतांचे भाषण दिनांक २९ नोव्हेंबर १८७१ रोजी फामजी कावसजी हॉलमध्ये झाले ईस्ट इंडियन असोसिएशनच्या मुंबई शाखे करता हा निबध मेहतानी लिहिला होता क्रॉफर्डच्या कामगिरी बद्दल ते म्हणतात

The wonderful transformation of the Bombay of 1865 into the Bombay of 1871 deserves in the main to be emphatically proclaimed Mr Crawford was its saviour and benefactor He might

have been guilty of great faults, committed great errors and defied all restraints, forms and formulae what so ever But on these conditions only could the work have been accomplished, and their memory must in justice be lost in the general successful results It is exactly like the case of the general who, in the desperate hour of the battle, defies his strict orders, relies upon his own judgement, and gains the victory, Death, the just punishment of his insubordination, if he had failed, a grateful act of indemnity the reward of his successful intrepidity

It is one thing, even in ordinary times, to ascertain the costs of works before they are finished, and another to criticize by the light of past experience

Mr Crawford has steered the city safely through a supreme municipal crises, namely, the strike of the original halalkore monopolists Are we to forget in our day of safety and prosperity, that he has in so short a time driven disease and death from our doors where they were constant visitors before ? Are we to forget, that if he has touched our pockets too closely, he has put us in a position to enjoy what we have left, in comfort and safety. Nay, that in the case of the poorer classes, by improving their chances of health and vigour, he has removed the continual drain which sickness and want of health cast indirectly upon their pockets, and actually supplied them with the means of fighting more vigorously for their livelihood

यावर वेगळे भाष्य करण्याची जरूरी नाही मुंबई महानगरपालिकेच्या आजच्या समस्यांबाबतही कर्तबगार कमिशनर काय करू शकतो, आणि अशा दोन तीन कमी-शनरनी काय करून दाखवले किंवा ते करू शकले असते हे उदाहरण देऊन दाखवता येईल

लोकमान्य टिळक आणि क्रॉफर्ड प्रकरण, दुसरे

न चि केळकर यांनी आपल्या टिळक चरित्रात क्रॉफर्ड माहेबाचे वर्णन केले आहे त्यातील उतारे देऊन हे क्रॉफर्ड प्रकरण पुरे करू याचा सदर्थ असा की क्रॉफर्ड, नंतर मध्य विभागाचे रेव्हन्यू कमिशनर झाले त्यांच्या तेथील कारकीर्दीवर लाचलुचपती बाबत टीका झाली. तेव्हा क्रॉफर्डना त्यात अडकवून सपवायचे असा कट त्यावेळच्या सेक्रेटरीएट मध्ये शिजला लाचलुचपत झाली हे सिद्ध करायला कबुलीजबाबाची आवश्यकता होती लाच मामलेदारानी, बदलीसाठी, नोकरीतील बदतीसाठी, दली असली पाहिजे त्यांच्याकडून हे जबाब घेण्यात आले त्यांना माफीचे आभीष दाखवले

त्या कबुलीजबाबाचा फायदा घेऊन हणमतराव यांच्यावर खटला झाला आणि क्राॅफर्ड यास वडतर्फे केले ते वेश पालटून मुबईस पळाले पुढे सिलोनला जायचा बेत होता, पण पकडले गेले खटल्याऐवजी कमिशन नेमले, त्यात लाचलुचपत सिद्ध झाली नाही कर्ज घेतल्याचा आरोप होता त्यामुळे त्यांना नोकरीतून कमी केले कबुलीजबाब दिलेल्या मामलेदारास माफी मिळावी म्हणून लो टिळकानी प्रयत्न चालवले होते- त्यात ते अशत यशस्वी झाले चरित्रकार केळकर लिहितात

क्राॅफर्ड साहेब हे एक अस्सल इंग्रज सिव्हिलियन होते ते मोठे बुद्धिमान असत पण बुद्धिमान मनुष्याच्या अंगी असणारा आळसही त्यांच्या अंगी पूर्णपणे वसत होता महिना महिनाभर ख्यालीखुशालीत रहावे, व काम तुबले म्हणजे एखाद्या रात्री अवशांच्या प्रहरी टेबलावर एका बाजूस शेलक्या प्रकरणाचा डोंगर रचावा, दुसरे बाजूस दारूच्या बाटल्या व सिगरेटच्या पेट्या ठेवून द्याव्या, व उजाडे पर्यंत ती प्रकरणे ती दारू व त्या विड्या सपवून सूर्योदयाच्या वेळी साहेबानी पाधरुणात शिरून ऐन माध्यानीची मध्यरात्र करावी असा त्याचा प्रघात असे—ते लिहिणारे मोठे फर्डे असत त्याचा स्वभाव अत्यंत खर्चिक असून ते ज्या जिल्ह्यात असतील त्या जिल्ह्यातील सुखावलेल्या सर्व युरोपियन स्त्री पुरुषांचा अड्डा त्यांच्या बगल्यांत काय- मचा पडलेला असे या स्त्री वर्गाला जिच्या तिच्या लायकी प्रमाणे मोत्यांच्या हारा- पर्यंत ही क्राॅफर्ड साहेबाकडून देणग्या मिळत लाचलुचपतीची खोड साहेब मजकुरांना अगदी पहिल्या पासूनच होती या लाचापैकी कांही ते कर्ज म्हणून घेत व कांही देणगी म्हणून स्वीकारित त्याचा स्वभाव खरोखरच दिलदार व सरदारी असून, त्यांनी ज्याचा लाच घेतला त्यांचीच काय पण ज्याचा न घेतला त्यांचीही कामे करून दिली नेटिव्ह लोकांत मिळून मिसळून वागण्याची त्याची हातोटी काही विशेषच होती नेटिव्ह लोकाशी इतक्या खेळीमेळीने वागणारा दुसरा कोणी सिव्हिलियन झाला नाही ही गोष्ट अगदी निश्चित होय

१९७२ च्या सुधारित म्युनिसिपल कायद्याचा मसुदा

१८६५च्या म्युनिसिपल कायद्याचा पूर्ण अनुभव घेतल्यानंतर आणि लोकमताचा क्षोभ अनुभवल्यावर मुबई सरकारने नवीन म्युनिसिपल बिल २४ मार्च १८७२ रोजी नव्याने लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत मांडले त्याचे 'कमित कमी प्रतिनिधित्व आणि जास्तीत जास्त अकुश' असे वर्णन करण्यात आले होते असेब्लीत बिल सादर करताना जॉर्ज टकर यानी त्याचे पितृत्व आपल्याकडे नाही, ते तयार करताना अनेक हात लागले आहेत आणि एकाहून जास्त डोक्यांना शीण पडला आहे, असे सांगितले परस्पर विरुद्ध मतांचा त्यात समन्वय करायचा प्रयत्न होता ही पद्धत अयोग्य आहे असे स्पष्ट मत त्यावेळचे अॅडव्होकेट जनरल मि व्हाइट यानी व्यक्त केले होते ज्या करदात्याचा प्रत्यक्ष सबंध नगर व्यवस्थेशी येतो त्यांना अत्यल्प प्रतिनिधित्व तर शासनाला अनिर्बंध

अधिकार देण्याच्या या उपक्रमाला त्यांचा विरोध होता या बिला अन्वये जे पीं ची नेमणुक सरकार करी त्यातूनच निवडायच्या एकदर ८० सदस्यांपैकी ३२ जे पीं ची नेमणुक शासन करणार, कर दात्याचे ८ प्रतिनिधी जेपीमधून शासनच नेमणार ४० सदस्य, जेपीनी निवडायचे त्यातील ८ करदाते असावेत आण टाउन काउन्सिलच्या अध्यक्षंसह ६ सदस्याची नेमणूकही शासनच करणार असा एकतर्फी प्रकार होता

पहिल्या वाचनानंतर करदात्यांना प्रतिनिधित्व नाही आणि सदस्याची फार मोठी (८०) सख्या यावर विरुद्ध प्रत प्रदर्शित होत होते दुसऱ्या वाचना पर्यंत त्यांत महत्त्वाचा बदल करण्यात आला. सदस्यांची सख्या ६४ वर आणली यापैकी निम्मे सदस्य करदात्यांनी निवडायचे, जे पीं नी १६ निवडायचे आणि १६ सरकारने नियुक्त करायचे अशी सुधारणा झाली आरोग्याधिकारी आणि एक्झिक्यूटिव्ह इंजीनियरची नेमणूक सदस्यांनी करायची पण शासनाची समती घ्यायची सिलेक्ट कमिटीकडून बिल आले त्यात ३०४ कलमे होती। बरेच अधिकार शासनाकडे राखून ठेवलेले होते आणि कमिशनरची नेमणूक शासनाकडे, एक्झिक्यूटिव्ह अधिकार कमिशनरकडेच ठेवले विलांत टाउन ड्यूटीचा समावेश होता आणि सरकारी इमारती करमुक्त ठेवण्यात आल्या होत्या

नव्या कायद्यावरील जे.पी. मडळाची चर्चा

पोलीसांवरील खर्च नगरपालिका करी, परतु पोलीस खाते शासनाने आपल्या ताब्यात घेतले होते शासन फक्त एक लाख रुपये मदत देत असे ही गोष्ट करदात्यांना मान्य होण्यासारखी नव्हती सर मंगळदासाने बिलाच्या कलम ४० आणि ४१ वर जोरदार टीका केली त्यात अशी सोय होती की शासनाकडे कॉर्पोरेशनच्या निर्णयाबाबत तक्रार आली तर चौकशी करून शासन कॉर्पोरेशनला दोषी ठरवू शकेल सर मंगळदासाने असे जाहीर केले की हे कलम जर कायद्यात राहिले तर कोणी स्वाभिमानी माणूस कॉर्पोरेशनवर काम करणार नाही हे कलम नंतर रद्द झाले कमिशनर आणि कॉर्पोरेशन मध्ये मतभेद झाला आणि कॉर्पोरेशनने ४० सदस्यांच्या मताने ठराव पास केला तर शासन कमिशनरला परत बोलवू शकेल, अशी दुरुस्ती मान्य झाली. घरपट्टी कमीतकमी चार आणि जास्तीत जास्त सात टक्के ठरली तोही घर मालकांनी घायची पोलिस आणि दिवाबत्ती कर मात्र भाडेकरूवर आकारावा असे ठरले त्याची आकारणी तीन आणि दोन टक्के मान्य झाली.

घरपट्टी आणि इतर कर अशी टीका

टाउन ड्यूटी वसूल करण्याची सोय म्युनिसिपल कायद्यात होती त्याला जबर विरोध होता मुंबई बदरातून बऱ्याच मोठ्या प्रमाणत कापसाची नेआण होई त्यामुळे हा कर व्यापान्यांना जाचक वाटे तो आणि धान्य कर रद्द व्हावा यासाठी त्यांच्या प्रतिनिधिनी इच इच लढा दिला वस्तुतः यात नागरिकांचा फायदा होता असे नकृत

दर्शनी वाटले तरी म्युनिसिपालटी च्या खर्चाच्या तोड मिळवणीस त्याची आवश्यकता होती त्याविना इतर कर वाढवावे लागले असते शासनाच्या विरोधामुळे ह्या चळवळीचा परिणाम झाला नाही पाणीपट्टीचा दर ठरवून देणे कठीण होते कारण वाढत्या लोकवस्तीस पाण्याची गरज होती आणि पाणी पुरवठ्याची मोठी कामे हाती घेणे आवश्यक होते म्हणून पाणीपट्टी ठरवण्याचा अधिकार म्युनिसिपालटीला देणे आवश्यक होते या प्रमाणे नवा म्युनिसिपल कायदा १८७२ मध्ये अमलात आला तेव्हा उत्पन्न ३० लाख पन्नास हजार तर खर्च ३१ लाख होता त्यावेळी घरपट्टी बसवण्यात येणाऱ्या भालमत्ताची सख्या २२ हजार असून करपात्र किंमत एक कोटी वीस लक्ष होती खर्चाच्या प्रमुख बाबी आरोग्य ७ ६१ लाख बांधकाम, घाणपाणी निचरा व्यवस्था धरून, ७ ९० लाख, पोलिस ३ ८८ लाख व्याज १ ७६ लाख, तर प्राथमिक शिक्षण फक्त ९ हजार! विहार तलाव सोडून इतर भाडवली कामावर खर्च झालेले ४५ लाख देणे होते म्युनिसिपालटीचा आजचा खर्च पाहता हा खर्च विहिरीतील पाण्याचा एक थेंब वाटावा

स्थानिक स्वराज्याचा दुसरा हप्ता • १८८८ चा कायदा

देशातील स्थानिकस्वराज्यव्यवस्था सुधारणे आवश्यक आहे, असे केन्द्र शासनाचे मत बनत चालले होते त्याबाबत १८ मे १८८२ चा ठराव करून प्रान्तांना सूचना देण्यात आल्या १८७२ च्या कायद्याने मुंबई नागरिकांचे समाधान झाले नव्हते, इतकेच नव्हे तर त्या बाबत अनेक गाऱ्याणी होती ती पुढे माडून कॉर्पोरेशनने मुंबई सरकार-मागे लकडा लावला व्हाँडसरॉथ लॉर्ड रिपन यांचे मत केन्द्र शासनाच्या ठरावात व्यक्त झाले होते कॉर्पोरेशनने ठराव करून पाठवला त्याला केन्द्र सरकारने उचित जबाबही दिला परंतु केन्द्रशासनाच्या ठरावाची अमलबजावणी करण्यात मुंबई शासनाने खळखळ चालवली

कॉर्पोरेशनने या बाबत शिफारशीचा खर्डा तयार करण्यासाठी समिती नेमली त्यात वि ना मडलिक, का वि तेलग, फिरोजशा मेहता, बद्रुद्दिन जय्यबजी, सयानी, खोटे इत्यादी सदस्य होते ऑगस्ट १८८३ मध्ये समितीचा अहवाल आला समितीने ६४ ऐवजी ७२ सदस्य सख्या सुचवली त्याची विगत अशी

करदात्यानी निवडून दिलेले	३६
जे पीं नी निवडून दिलेले	२४
विश्वविद्यालयाचे फेलो	२
चेंबर ऑफ कॉमर्सचे प्रतिनिधी	२
शासनाने नियुक्त केलेले	८

करदात्यांचे प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार युनिव्हर्सिटीचांचे प्रॅज्युएट, बॅरिस्टर, अॅडव्होकेट, हायकोर्टांचे वकील यांना असावा सदस्यांची वॉर्डवार विभागणी असावी चेअरमनची निवड टाउन काउन्सिलने करावी कमिशनरची नेमणूक शासनाने करावी रु. ३००० वरची कत्ताटे स्वीकारण्यात टाउन काउंसिलची समती आवश्यक अशी व्यवस्था होती हा कॉर्पोरेशन कायदा कमिशनर चार्ल्स ऑलिव्हर यांनी तयार केला होता सप्टेंबर १८८४ पर्यंत त्यावर चर्चा चालू होती

कॉर्पोरेशनने तयार केलेली योजना शासनाकडे पाठवण्यात आली शासनाने दुसऱ्ही विधेयक तयार केले त्याच्या प्रती कॉर्पोरेशन कडे ऑक्टोबर १८८५ मध्ये आल्या त्यात मुंबई शासनाने कॉर्पोरेशनचा अधिकार सीमित केला आहे असे आढळून आले १० ऑक्टोबर १८८४ मध्ये केलेल्या सूचनानाच कॉर्पोरेशन थोड्याफार फरकाने चिकटून राहिले

तयार झालेले म्युनिसिपल बिल अखेरीस एप्रिल १८८७ मध्ये गॅझेट मध्ये प्रसिद्ध झाले कॉर्पोरेशनने सर्वच सदस्याची समिती बिलाचा विचार करण्यासाठी नेमली समितीचा अहवाल २५ ऑक्टोबर १८८७ रोजी शासनास पाठवण्यात आला लेजिस्लेटिव्ह काउन्सिल पुण्यास १६ जुलै १८८७ रोजी भरून त्यात बिलाचे पहिले वाचन लॉर्ड रे गव्हर्नर यांच्या हस्ते झाले होते त्यावेळी का वि तेलग आणि फेरोजशा मेहता हे काउन्सिलचे सदस्य होते. बिलाची एकदर ५२८ कलमे होती या बिलात कमिशनरला कॉर्पोरेशनचा सदस्य बनवला होता कोणत्याही प्रस्तावावर किंवा सदस्याच्या भाषणावर त्याला लगेच उत्तर देण्याचा अधिकार होता इमर्जन्सी म्हणून कॉर्पोरेशनला आधी विश्वासात न घेता खर्च करायची मुभा होती कोणत्याही विषयास चर्चेत प्राधान्य देण्याबाबत कमिशनरची मागणी अध्यक्षाने बध्नकारक होती

पहिल्या वाचनाच्या वेळीच तेलगानी त्यावर जोरदार टीका केली जाँडट स्कूल बोर्डाच्या तरतुदीबाबत आणि निर्बंधाबाबत तेलग म्हणाले

I do not think the Government grant-in-aid rules to be the *ne plus ultra* of educational wisdom why we should-nevertheless entirely bound by the rules made by Government

कमिशनर-कॉर्पोरेशन सबधाबद्दल त्यांचे उद्गार वेदवाक्य समजायला हवेत
a strong executive responsible to the Corporation and an enlightened Corporation watchful over its executive.

तेलगानंतर चदावरकर बोलले नवीन कायदा १८७२ च्या कायद्यावर सुधारणा आहे असे सरकारी प्रवक्त्यांचे म्हणणे होते त्याबाबत त्यांनी विचारले

where lay the germs of the progress referred to? . what was euphemiously characterised as progress was simply retrogression

सिलेक्ट कमिटी कडून आल्यावर बिलाचे दुसरे वाचन ७ मार्च १८८८ रोजी सुरू झाले टीका झालेल्या गोष्टी बिलातून काढून टाकल्या नव्हत्या त्यामुळे पूर्वीचाच

भाषणे पुन्हा झाली त्यात फेरोजशाहा मेहतांनी प्रमुख भाग घेतला सिलेक्ट कमिटीत मेहता अल्पमतात होते तेलग महाबळेश्वरास झालेल्या बैठकीना उपस्थित राहू शकले नव्हते मेहता १८८५ - ८६ मध्ये कॉर्पोरेशनचे चेअरमन होते म्युनिसिपालटीच्या कामाचा त्याचा अनुभव दांडगा होता म्हणूनच ते अधिकार वाणीने म्हणू शकले की

real local self-government did not consist in the *direct* exercise of executive powers by the Corporation, by themselves or by committees

कंट्रोलर ऑफ अकाउंट्सची जागा चर्चेला आली असता त्याची नेमणूक कॉर्पोरेशनच्या अखत्यारीत असावी असा तेलग आणि मेहता यांनी युक्तिवाद केला परंतु शासनाचे प्रतिनिधी ती कमिशनरच्या अखत्यारात रहावी असे घट्ट धरून बसले त्यांचे बहुमत होते त्या पदाचे नाव चीफ अकाउंटंट असे ठेवण्यात आले

नव्या म्युनिसिपल कायद्याच्या चर्चेत नागरिकांच्या बाजूने तेलग, मेहता आणि मि अँडम हे भाग घेत होते तरी काही मुद्यांवर त्यांचा मतभेद होत होता, तिथे ते आपली परस्पर विरुद्ध मते स्पष्टपणे मांडत होते असे दिसून येते कारण प्रत्येकाचे अनुभव-क्षेत्र वेगळे होते आणि आपल्या मताशी ते प्रामाणिक होते त्याचप्रमाणे त्या त्या वेळचे अँडव्हॉकेट जनरल, प्रसंगी शासनाच्या विरुद्ध मते व्यक्त करत होते कित्येकदा सरकार पक्षाला अडचणीत टाकत होते या सर्वांना मुंबईच्या नागरिकांसाठी स्थानिक स्वराज्या करिता लढाई दिली आहे

सपादकीय निवेदनामध्ये म्हटल्याप्रमाणे टी.पा.एवजी एकच दीर्घ प्रस्तावना लिहायचे ठरवले त्यामुळे तिच्यात थोडा तुटकपणा अपरिहार्य झाला. ज्या प्रमुख मुद्द्याचा परामर्ष खुद्द पुस्तकात सविस्तरपणे आलेला नाही त्याची माहिती प्रस्तावनेत दिली आहे नगरव्यवस्थेची माहिती आवश्यक म्हणून दिली. बीज आणि वाहतूक व्यवस्था याची माहिती अध्ययावत देण्याचा प्रयत्न केला आहे मुंबईत १८६५ च्या सुमारास शेअर मार्केट गडगडून जो आर्थिक पेच निर्माण झाला त्याचेही विवेचन करायचे होते परंतु विस्तारभयास्तव तो विचार रद्द करावा लागला तसेच आरोग्य-व्यवस्थेवर थोडे लिहायला पाहिजे होते. तेही ह्याच कारणासाठी राहिले अध्ययावत् मुंबई शहराचे वर्णन हा तर एक स्वतंत्र ग्रथाचा विषय आहे तोही कधीतरी पुरा करायचा आहे

बापूराव नाईक

GOVERNMENT OF BOMBAY.

BRIEF AN ACCOUNT

OF

EVENTS BOTH PAST AND PRESENT

WITH MAPS.

BY

BALKRISHNA BAPU ACHARYA

AND

MOROPANANTH SHINGNE.

Revised by *Dr. P. P. ...* PUBLISHED BY

JANARDAN MAHADEO GURJAR,

100, ... BOMBAY.

BOMBAY:

मुंबईचा वृत्तांत.

प्राचीन आणि अर्वाचीन वर्णनात्मक

नकाशांसह

हे पुस्तक

बालकृष्ण बापू आचार्य

व

मोरो विनायक शिंगणे

ह्यांनीं केले

ते

जनार्दन महादेव गुर्जर,

बुकसेलर आणि पब्लिशर, रामवाडी, मुंबई

ह्यांनीं

मुंबईत,

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

शके १८१०, सन १८८९.

हे पुस्तक इ. स. १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें रजिस्टर
करून प्रकाशकानें सर्व हक्क आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत दोन रुपये.

रा. रा. नीलकंठ महादेव मोगरे,

जस्टिस ऑफ् धि पीस,

सुपरिंटेंडन्ट,

रेव्हिन्यु, फिन्यान्शअल आणि जनरल डिपार्टमेंट्स

निसबत सरकार मुंबई,

ह्यांस

त्यांचें सौजन्य, त्यांच्या अंतःकरणाची प्रेमळता, त्यांच्या स्वभावाची
सरळता व त्यांची विद्यावृद्धीच्या कार्मी आस्था

इत्यादि

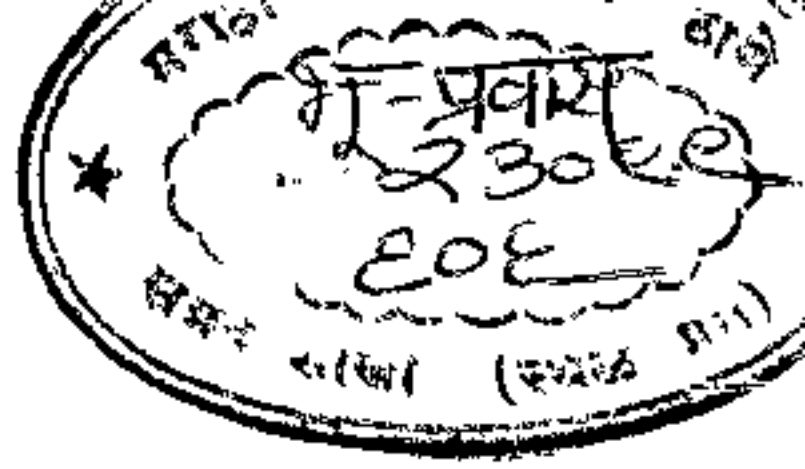
सद्गुण पाहून

पूज्यभावपूर्वक

हें पुस्तक

समर्पण केलें आहे.

पुस्तककर्ते.

प्रस्तावना.

आमच्या ह्या भरतभूमीवर फार प्राचीनकाळापासून अनेक विषयावर मोठमोठ्या विद्वानांनी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद होय. व ही आह्मा आर्यजनांस सर्वथैव अभिमान मानण्यासारखी आहे ह्यांतही काहीं संशय नाही. पण त्यांत धर्मसंबंधी बाबतींवरच बहुत ग्रंथ झाले. परंतु, ज्यांमध्ये कोणत्याही देशाचा किंवा प्रांताचा इतिहास नमूद केला आहे अशीं पुस्तके असल्यास फारच थोडीं असतील. नाहीं ह्मणण्यास भारतादि महा प्रचंड ग्रंथ आहेत खरे; परंतु, त्यास इतिहास ही सजा देतां येईल कीं नाहीं, ह्याविषयीं अजून बराच मतभेद आहे. फार प्राचीनकाळाची गोष्ट घटकाभर बाजूला ठेविली तरी मधल्या काळांतही असले ग्रंथ झालेले उपलब्ध नाहीत; हे ह्मणणे धाडसाचें होईल असें आह्मांस तरी निदान वाटत नाही. हा काळ टाकूनही अंमळ पुढें आलें तरी देखील ऐतिहासिक ग्रंथासंबंधीं अशीच शोचनीय स्थिति पाहण्यांत येते. आमचे आधुनिक विद्वान आजमितीला जीं देशभाषांतून अनेक विषयांवर पुस्तके काढीत आहेत, त्यांकडे पाहिलें तरी देखील त्यांनींही ऐतिहासिक ग्रंथलेखनाच्या कामीं बरेंच दुर्लक्ष केले आहे असेंच दिसून येईल. अलीकडे मात्र काहीं काहीं विद्वानांनीं आपलें मन ह्या बाबतींत घातलेलें पाहण्यांत येतें. तेव्हां आतां अशी उमेद बाळगण्यास हरकत नाही कीं, अल्पकाळांतच ह्या अगदीं टाकून दिलेल्या—पण अति उपयोगाच्या व अति महत्त्वाच्या—विषयाकडे बहुताचें लक्ष लागेल; कारण आज तशीं सुचिन्हें दिसत आहेत. असो.

हिंदुस्थानात अनेक सुप्रसिद्ध अशीं शहरे आहेत, परंतु, त्यांत मुंबईसारखें अल्पकाळांत प्रसिद्धीस आलेलें व वैभवास चढलेलें दुसरें शहर कोठें नसेल असें लढले असतां काहीं वावगे होईल असें आह्मांस वाटत नाही. तेव्हां अशा ह्या अजब, अफाट व दाट वस्तीच्या शहराचा वृत्तांत लिहिणे ह्मणजे अंमळ धाडसाचेंच काम क-

रणें आहे, असें कोणीही कबूल करील. हेंच काम जर एकाद्या जाड्या विद्वानानें हातीं घेतलें असतें तर, तें झालें आहे त्यापेक्षांही शतपटीनें अधिक चांगलें झालें असतें ह्यांत संशय नाही.

आता, कोणताही इतिहास लिहिणें आहे तर तो लिहिणारा-पार्शीं अनेक साधनें असावीं लागतात. एक तर, ज्या देशाचा किंवा प्रांताचा इतिहास लिहावयाचा, त्याची पूर्ण माहिती ग्रंथकारास असली पाहिजे; तेथील अनेक वयोवृद्ध व अनुभवशीर अशा गृहस्थांचा त्याच्याशीं परिचय असला पाहिजे, व त्यानें त्या कार्मीं साधनीभूत अशा अनेक ग्रंथांचें अवलोकन केलें पाहिजे. इत्यादि साधनांपैकीं आत्मापार्शीं एकही पुरें साधन नसतां आर्मीं हें धाडसाचें— आणि त्यांत मुंबईसारख्या वैभवशाली शहराचा वृत्तांत लिहिण्याचें— काम हातीं कां घेतलें असा प्रश्न साहजिक उत्पन्न होईल. होय. प्रश्न अगदीं बरोबर आहे. आर्मींही पूर्ण जाणत आहों कीं, हें काम आमच्या शक्तीपलीकडे आहे हें खचित. तरी पण, यथाशक्ति प्रयत्न करून जी अल्पस्वल्प माहिती मिळविली ती तशीच दाबून न ठेवितां लोकांपुढें आणावी, बरीवाईट कशी काय असेल ती त्यांचे ते पाहून घेतील; आणि आमचे दोष आह्मांस दाखवितील व तेणें- करून दुसऱ्या कोणत्याही कामास हात घालण्यास आह्मास उमेद देण्यास ते कारणीभूत होतील; एवढाच काय तो इतकें धाडस करण्याचा आमचा मुख्य उद्देश. येथें असाही प्रश्न उद्भवण्याचा संभव आहे कीं, असल्या ग्रंथाचा उपयोग कोणता ? तर, त्याचें उत्तर इतकेंच कीं, जर पुराणादि ग्रंथ आपल्या पूर्वजांनीं लिहून ठेविले नसतें तर, मागल्या काळात कोणकोणत्या गोष्टी घडून गेल्या ह्याचें अनुमान करण्यास आज आपणांपार्शीं कांहींच साधन राहिलें नसतें. आपल्या देशावर पूर्वी ज्या परकीयांनीं अनेक स्वायत्त्या ~~जे-...~~ खास धुळीस मिळविलें, अनेक वीरपुरुष होऊन गेले, अनेक साधु-संतानीं ह्या देशास आपल्या अस्तित्वानें पूत केलें, इत्यादि गोष्टी जर इतिहास नसतें तर आपणास समजल्या असल्या काय ? ह्याच उद्देश मनांत आणून ह्या मुंबईसारख्या आपल्या देशाच्या एका ल-

हानशा भागाची प्राचीन व अर्वाचीन माहिती, आह्मांस मिळाली तेवढी देऊन अंतशः तरी देशसेवा करावी असें बहुत दिवस आमच्या मनांत होतें, त्याप्रमाणें ह्या ग्रथांत जें जें मुंबईत पाहण्यालायक व ह्या पुस्तकांत नमूद करण्याजोगें आमच्या समजाप्रमाणें दिसलें, तें तें थोडक्यात वाचकांपुढें ठेवण्याचा यत्न केला आहे. बाकी, ह्या पुस्तकांत नमूद केल्या नाहींत अशा असंख्य गोष्टी मुंबईत पाहण्यांत येतील त्या सर्वांचा उल्लेख करणें अशक्य होय. तरी पण, ज्याच्या ज्यांच्या हातीं हें पुस्तक जाईल त्यांस तें अंशतः तरी मार्गोपदेशक होईल असा यत्न केला आहे.

पण इतकें करूनही आमच्या गरीबीमुळें ग्रथ छापून बाहेर पडतो कसा ? ह्याची मोठी काळजी पडली. ह्या विचिंतनेत काहीं दिवस गेल्यावर, आमचे मित्र रा. रा. नारायण विठ्ठल वैद्य पुरंदरे पुण-ताम्बेकर ह्यांच्या मार्फत रा. रा. जनार्दन महादेव गुर्जर ह्यांचा व आमचा परिचय होऊन, रा. गुर्जरांनीं हें काम हातीं घेऊन आह्मांस प्रोत्साहन दिलें, त्याबद्दल आह्मीं त्यांचे फार फार आभारी आहोंत. तसेंच, रा. रा. नारायणरावजींनीं आह्मांस कित्येक स्थळीं उपयुक्त अशी माहिती दिली, त्याबद्दलही त्यांचे आह्मावर बहुत उपकार झाले आहेत.

हा ग्रथ लिहितेवेळीं ज्या ज्या आमच्या मित्रांनीं पुस्तकद्वारा आह्मांस मदत केली त्याचेही आभार मानल्यावाचून आमच्यानें राहवत नाही. त्यांचीं नावें येणेंप्रमाणेंः—

रा. रा. गणपतराव कृष्ण तिवरेकर; विनायक महादेव जावळे; रामचंद्र राधोबा धराधर; हरिश्चंद्र नारायणजी; निळकंठ दामोदर पाठारे; पुरुषोत्तम कृष्ण आचार्य; केशव नीळकंठ मोगरे; परशुराम नारायण वैद्य; केशव वासुदेव सांवखेडकर; जनार्दन महादेव जावळे; काशीनाथ रघुनाथजी; नारायण चिमणाजी दिवाडकर; दत्तात्रय दामोदर पाणंधीकर व बाबूराव जनार्दन.

तसेंच हा ग्रथ लिहिताना ज्या पुस्तकांचीं आह्मीं मदत घेतली त्यांतील ठळक ठळक पुस्तकांचीं नावें येणेंप्रमाणेंः—

म्याक्लिन्स गार्ड टु बॉंबे; बुक ऑफ् बॉंबे; राजुंड अबौट बॉंबे; इंडिया इन १८८० (सर रिचर्ड टेंपलकृत); मुंबईचे वर्णन; सेन्सस रिपोर्ट १८८१; कॉक्स हिस्टरी ऑफ् धि बॉंबे प्रेसिडेन्सी, अकॉंट ऑफ् बॉंबे; धि टाईम्स ऑफ् इंडिया क्यालंडर व डायरेक्टरी; मुंबईनो बहार (भाग १ ला); मूर्स ओरिएण्टल प्रयागूमैट्स; धि मंथली मिसलेनी ऑफ् वेस्टर्न इंडिया; नेरन्स कॉकण; धि सिलेक्शन फ्रॉम स्टेट पेपर्स; धि बॉंबे गझेटिअर्स-ठाणें व कुलाबा; उत्तर कॉकणातील प्राचीन गंगातीरस्थ शुक्ल यजुर्वेदीय ब्राह्मण ह्याची खरी माहिती; जर्नल ऑफ् आ रेसिडन्स इन इंडिया; विवाह्यान; धि इंडियन रेलवे ट्राव्हेल्स गार्ड; इंग्लंडचा प्रवास; विचारसाधन; बाबे आडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट १८८६-८७; इंग्रजी व मराठी वर्तमान पत्रें व मासिक पुस्तकें वगैरे वगैरे.

येणेंप्रमाणें ग्रंथाच्या साह्यानें हा अल्प प्रयत्न आह्मीं आमच्या इतिहासप्रिय व रसिक देशबांधवांपुढें सादर केला आहे. ह्यांत जे प्रमाद घडले असतील किंवा, जीं अशुद्धें राहिलीं असतील, त्याजबद्दल आह्मास ते क्षमा करून हंसक्षीरन्यायानें दोष असतील ते टाकून गुणाचें ग्रहण करतील अशी आशा आहे.

मुंबई,
फेब्रुवारी १८८९. }

पुस्तककर्ते.

अनुक्रमणिका.

भाग पहिला.

प्राचीन माहिती.

अक्षांश, रेखांश वगैरे.	१
क्षेत्रफळ, लांबी, रुंदी वगैरे.	१
मुंबईच्या नांवासंबंधी लोकांचे तर्क.	२
कोंकणची प्राचीन माहिती.	३
मुंबईची पूर्वीची स्थिति.... ..	५
पूर्वीच्या मुंबईचे निरनिराळे भाग.	६
हवा पाण्याच्या संबधानें मुंबईची निकृष्टावस्था.	८
वरळीचा बांध.	९
इ. स. १६६२ तील मुंबईची स्थिति.	१२
मुंबईसंबंधी कूकसाहेबाचें ह्मणणें.	१२
इ. स. १७६० तील माजगाव येथील वस्ती.	१३
कबालाहिलविषयी डाक्टर फ्रायरसाहेबाचें ह्मणणें.	१४
मुंबईहून ठाणें उठविण्याविषयी इंग्रजांचे विचार व त्यावेळचे त्तिचें उत्पन्न.	१५
मुंबईतील वस्ती वाढविण्याचा प्रयत्न.	१६
मुंबईविषयी नेबूरसाहेबाचें ह्मणणें.	१६
इ. स. १७०० मधली मुंबईतील स्थलवाहनें.	१६
मुंबईसंबंधानें डाक्टर फ्रायर, आयव्ही, नेबूर, फार्ब्स वगैरे साहेबांचे लेख.	१७
वसई व साष्टी वगैरे बेटें इंग्रजांस मिळालीं.	१८
इ. स. १७६५ तील मुंबई.	१८
मुंबईसंबंधी पार्सेन्ससाहेबाचें ह्मणणें.	१८
मुंबईसंबंधी प्रयांकलीन साहेबाचें ह्मणणें.	१९
शिवचा पूल.	१९

मुंबईविषयी म्याकिटाशसाहेबांचें ह्मणणें.	...	...	...	१९
पोर्तुगिजांनीं बांधलेला किल्ला.	...	...	...	१९
जमिनीची किंमत.	...	...	...	२०
मुंबईतील मूळ जाती.	...	...	...	२१
निरनिराळ्या लोकाचें मुंबईस येणें.	...	...	...	२२
इ. स. १५२९ तील मुंबई.	...	...	...	२३
वसईचे भाग.	...	...	...	२४
इ. स. १५१४ तील व्यापाराची स्थिति.	...	...	...	२५
सर मायकेल बेम्ब्राप साहेबांचें मुंबईसबधीं ह्मणणें.	...	...	...	२५
ठाण्याच्या राज्याचे भाग.	...	...	...	२५
मुंबई भाड्यानें दिली.	...	...	...	२५
मुंबईचा किल्ला.	...	...	...	२५
इ. स. १७४१-४२ सालातील मुंबईची व्यवस्था.	...	...	...	२६
मुंबईतील निरनिराळ्या ठिकाणाची व निरनिराळ्या वेळची वस्ती.	...	...	...	३०
वस्तीचें मान.	...	...	...	३१
सरकारानें वेळोवेळीं लोकांपासून घेतलेली जमीन.	...	...	...	३१
गुलामाचा व्यापार.	...	...	...	३२
कापाच्या मैदानातील वस्ती मोडली.	...	...	...	३२
कर वगैरे.	...	...	...	३२
मुंबईचे निरनिराळे भाग व तेथील उत्पन्न.	...	...	...	३२
उत्पन्नाच्या बाबी.	...	...	...	३३
कंपनी सरकारचे कायदे.	...	...	...	३५
मुंबईच्या व्यापाराची शोचनीय स्थिति.	...	...	...	३६
मुंबईचें संरक्षण, वाख्याचा उद्भव व व्यापार.	...	...	...	३६
वाखा.	...	...	...	३७
तुफान.	...	...	...	३८
अग्निप्रलय.	...	...	...	३८
दुष्काल.	...	...	...	३८
वादळ.	...	...	...	३८
मुंबईची हल्लींची रचना.	...	...	...	३९

भाग दुसरा.
इतिहास.

मुंबईवर निरनिराळ्या राजांचे अमल.	...	...	४३
भोगळी राजे.	...	...	४६
मुंबईस मुसलमानांचे ठाणे.	...	...	४६
बाहामनी राजे.	...	...	४७
पोर्तुगिजांची चेंबलास वस्तार.	...	...	४७
पोर्तुगिजांचा मोड.	...	...	४७
ननोडाकुन्हाची मुंबईवर चाल.	...	...	४८
मुंबईवर वसईची सत्ता.	...	...	४९
पोर्तुगिजांनीं इंग्रजांस मुंबई आदण दिल्याचा सनदपत्र.	...	...	५०
मुंबईबरोबर इंग्रजास मिळालेले इतर हक्क.	...	...	५२
मुंबई स्वाधीन करून घेण्यास अर्ल ऑफ् मालबरोचे येणे.	...	...	५३
मुंबई इंग्रजांच्या स्वाधीन झाली.	...	...	५४
डच लोकांचे प्राबल्य.	...	...	५५
पोर्तुगिजांनीं बसविलेली जकात.	...	...	५५
मुंबई बेट इस्टइंडिया कंपनीचे स्वाधीन केले.	...	...	५६
कंपनीसरकारचे ठाणे सुरतेहून मुंबईस आले.	...	...	५७
मराठ्यांचा मुंबईवर डोळा.	...	...	५८
शिवाचा मुंबईवर डोळा.	...	...	५८
इ. स. १६७३-७४ तील इंग्रजसरकारची भयप्रद स्थिति.	...	...	५९
मान्युअल डि साल्डाना ह्याची मुंबईवर चाल.	...	...	५९
हंफ्रिकुबरोबर पोर्तुगिजांचा तहनामा.	...	...	६०
डच लोकांचे मुंबईवर येणे.	...	...	६१
मराठ्यांचा मोड.	...	...	६१
इंग्रजांनीं आपले ठाणे मुंबईस केले.	...	...	६३
शिवाची मुंबईवर चाल.	...	...	६४
भोगळाबरोबर झालेला तहनामा.	...	...	६५
इंग्रजास भोगळापासून व्यापार करण्याची मोकळीक.	...	...	६६
शिवांची मुंबईवर पुनः चाल.	...	...	६७

कान्होजी आग्ने	...	...	...	...	६८
शहर वाढविण्याचे विचार.	...	...	...	...	६९
मुसलमान लोकांचा दगा.	...	...	...	...	७०
इ. स. १८५७ सालचे वड.	...	...	...	...	७०
मुसलमान लोकांचा दुसरा दगा.	...	...	...	...	७१

भाग तिसरा.

लोकसंख्या.

वस्तीचे मान.	...	...	...	...	७२
निरनिराळ्या ठिकाणची वस्ती.	...	...	...	...	७३
इ. स. १७३९ तील इंग्रजांची वस्ती....	...	...	...	...	७४
इ. स. १८००-१० तील पेढ्या.	...	...	...	...	७४
मुंबईतील वेळोवेळची लोकसंख्या.	...	...	...	...	७४
मुंबईतील घराची मोजदाद.	...	...	...	...	७५
कलकत्ता व मुंबई येथील लोकसंख्येची तुलना.	...	...	...	...	७६
धंदेवाल्यांची दुकाने.	...	...	...	...	७६
बहिरे, मुके वगैरे अपांगलोकाची संख्या.	...	...	...	...	७६
निरनिराळ्या धर्माचे लोक.	...	...	...	...	७७
हिंदूतील जातिदर्शक कोष्टक.	...	...	...	...	७७
मुसलमानांतील जातिदर्शक कोष्टक.	...	...	...	...	८०
पारशातील जातिदर्शक कोष्टक.	...	...	...	...	८१
ख्रिस्तीलोकातील जातिदर्शक कोष्टक....	...	...	...	...	८१

भाग चौथा.

व्यापार.

फार प्राचीन काळापासून बाह्य देशाबरोबर मुंबईचा व्यापार.	...	...	...	...	८२
मुंबई इंग्रजांच्या स्वाधीन झाल्यापासून व्यापाराची भरभराट.	...	...	...	...	८४
कंपनीसरकारच्या हातून व्यापार रोला.	...	...	...	...	८५
व्यापार करण्याची सर्वांत मोकळीक.	...	...	...	...	८५
व्यापारसंबंधी रायलेसाहेबांचे हणणे.	...	...	...	...	८५

इ. स. १८६१-६६ पर्यंतचा व्यापार.	८६
इ. स. १८८१-८२ चे अमदानी व खानगीचे अ कडे.	८६
शेरवाजार व व्याकाची स्थापना.	८६
दरमाणशी कपड्याचा खप.	८९
व्यापारसंबंधी क्यासलरींग साहेबाचें ह्मणणें.	९०
अफू.	९१
गहू.	९१
मोत्ये.	९२
मुबईस एकदर माल घेतो तो.	९२
मुबईहून एकदर माल जातो तो.	९२

भाग पांचवा.

सरकार आणि उत्पन्न.

हिंदुस्थानचे विभाग.	९४
मुबईसरकारच्या हाताखालचा प्रांत.	९४
मुबईइलाख्याची मर्यादा.	९४
मुबईइलाख्यातील जमीन.	९४
एतद्देशीय सस्थानें.	९५
स्वतंत्र सस्थानें.	९५
गव्हर्नर.	९५
सनदी नोकर.	९६
सनदी नोकराचे वर्ग.	९६
सनदी नोकराचा व्यापारात हात.	९९
दाक्टर वगैरे.	१००
पूर्वीच्या गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नरांचा पगार.	१००
मुबईसरकार.	१००
मुबईचे गव्हर्नर.	१०२
कौन्सिलचें काम.	१०९
कायदे करणारी मडळी.	१०९
सरकारचीं निरनिराळीं खातीं.	१०२

वेन्य.	...	...	...	...	...	११३
आरमार.	...	...	...	...	...	११४
उद्योग.	...	...	...	...	...	११४
उत्पन्नच्या बाबी.	...	...	...	...	...	११६
कोर्टे.	...	...	...	...	...	११७
मुंबईतील प्राचीन शिक्षापद्धति.	...	...	...	...	...	१२१
कालेंपाणी.	...	...	...	...	...	१२२
शेरिफ.	...	...	...	...	...	१२२
स्मालकाज कोर्टे.	...	...	...	...	...	१२१
म्याजिस्ट्रेटचे कोर्टे.	...	...	...	...	...	१२३
जस्टिस ऑफ् दि पीस.	...	...	...	...	...	१२४
पालास.	...	...	...	...	...	१२४
तुरुंग.	...	...	...	...	...	१२७
कारेनर.	...	...	...	...	...	१२९
म्युनिसिपालिटी.	...	...	...	...	...	१३०
कारपोरेशन.	...	...	...	...	...	१३०
टौन कौन्सिल.	...	...	...	...	...	१३१
म्युनिसिपालिटीचे काम.	...	...	...	...	...	१३१
म्युनिसिपालिटीचे उत्पन्न आणि खर्च.	...	...	...	...	...	१३२
पोर्ट ट्रस्ट.	...	...	...	...	...	१३४
चेम्बर ऑफ कॉमर्स.	...	...	...	...	...	१३४
धि स्पेशायटी फॉर धि प्रिव्हेशन ऑफ् म्युएल्टी टु आनिमल्स.	...	...	...	...	...	१३५
धि बॉवे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन.	...	...	...	...	...	१३५

भाग सहावा.

शहराचे वर्णन.

शहराचा साधारण देखावा.	...	...	...	...	१३६
मुंबईतील जमीन आणि तेथील उत्पन्न.	...	...	...	...	१४३
मुंबईतील रस्ते.	...	...	...	...	१४४
शहरातील दिवे.	...	...	...	...	१४५

शौचकूप.	१४३
भाडोत्री व घरगुती गाड्या.	१४६
पालख्या.	१४९
भंदेवाले-लोक.	१५०
भागबोट.	१५४
सकाळ संध्याकाळची रस्त्यावरील शोभा.	१५७
ठकबाजी.	१५९
रिंग ड्रापर्स.	१५९
पावसाचा सट्टा.	१६०
धुतारू, ठकबाज, जुगारी वगैरे	१६३
मुंबई पाहण्याकरतां देशोदेशच्या लोकांचे येणे	१६४
ज्युबिली.	१६५
फथान्सी बाजार.	१६८
घरेंदारे.	१६९
पोषाख, दागिने वगैरे.	१७१
लोकाची रीतभात, धर्म, लोकाचार वगैरे-	१७६
लोकमत.	१७९
लग्नकार्ये.	१८१
स्त्रीस्वातंत्र्य.	१८३
भोजनप्रकार.	१८४
धर्माची अनास्था.	१८५
विद्याव्यासंग.	१८७
देशसुधारणेच्छा.	१८८
व्यापाराची हालचाल.	१८९
महर्गता.	१९२
सरकारचे कर.	१९४
घरदारवाले....	१९५
मुंबई शहरांतील निरानिराळी जमीन.	१९५
शर्यती, पैजा वगैरे.	१९७
हवापाणी.	१९८

पाणी, तळीं, विहिरी वगैरे.	...	...	...	१९९
भाषा.	...	...	...	२०४
विद्याखातें.	...	...	...	२०६
व्हिक्टोरिया आणि आल्बर्ट म्यूझियम व बाग (राणीचा-बाग)				२०८
स्विमिंग बाथ	...	...	...	२१२
बमनजी हॉरमसजी कारजें:	...	...	...	२१३
फ्रियर फौंटन.	...	...	...	२१४
गिरण्या, कारखाने वगैरे.	...	...	...	२१४
ग्यासचा कारखाना.	...	...	...	२१९
आगगाडी.	...	...	...	२१९
ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वे.	...	...	...	२२१
बाँबे बरोडा आणि सेंट्रल इंडिया रेल्वे.	...	...	...	२२२
विमान.	...	...	...	२२२
टपाल	...	...	...	२२४
पत्रें.	...	...	...	२२५
पोस्टकार्ड.	...	...	...	२२६
वर्तमानपत्रें व पुस्तकें.	...	...	...	२२६
बगी पार्सलें.	...	...	...	२२६
नोंदलेलीं (रजिस्टर्ड) पत्रें.	...	...	...	२२६
विमा उत्तरविलेलीं पत्रें.	...	...	...	२२६
मनीआर्डर.	...	...	...	२२७
व्ह्याल्यूपेण्डल प्राकीट.	...	...	...	२२७
टेलीग्राफ.	...	...	...	२२७
समुद्रांतील तारायंत्र.	...	...	...	२२८
टेलीफोन.	...	...	...	२२९
केनेडी लैट हाँस.	...	...	...	२३०
कुलाबची दांडी.	...	...	...	२३०
ग्रान्त लैट हाँस.	...	...	...	२३१
पांजरापोळ.	...	...	...	२३१
नवें पांजरापोळ.	...	...	...	२३३

मुंबईतील मार्किटें.	...	...	...	...	२३४
क्राफर्ड मार्किट.	...	...	...	...	२३७
नळबाजार.	...	...	...	...	२४०
भुलेश्वर बाजार.	...	...	...	...	२४१
आदमजी पीरभाई मार्किट.	...	...	...	...	२४१
पेडर मार्किट.	...	...	...	...	२४१
कॉटन ग्रीन.	...	..	...	...	२४२
क्लब्स.	...	...	...	...	२४३
हॉटेले, खाणावळी, भटारखाने भोजनगृहे वगैरे...	...	...	...	...	२४४
सणवार वगैरे.	...	...	...	...	२४९
जत्रा.	...	...	...	...	२५६
देवी काढणें.	...	...	...	...	२५८
नाणें.	..	...	...	...	२६०
राणीचा पुतळा.	...	...	...	...	२६३
युवराज प्रिन्स ऑफ वेल्स याचा पुतळा.	...	...	...	...	२६४
सर रिचर्ड टेंपलचा पुतळा.	...	...	...	...	२६५
ट्रामवे कंपनीचे तबेले.	...	...	...	...	२६५
धि बाँबे ब्यांच ऑफ धि रॉयल एग्जिक्यूटिव्ह सोसाएटीची लायब्ररी.	...	...	...	...	२६७
नेटिव जनरल लायब्ररी.	...	...	...	...	२६८
गव्हर्नमेंट सेंट्रल बुक डिपो.	...	...	...	...	२६८
वर्तमानपत्रें.	...	...	...	...	२६८
वेधशाळा.	...	...	...	...	२७०
ल्युनायटिक असाएलम.	...	...	...	...	२७३
घारापुरी.	...	...	...	...	२७४
बदरें.	...	...	...	...	२७८
आयस्टर रॉक आणि बंदराचें सरक्षण.	...	...	...	...	२८२
डॉकयार्ड व डॉक्स.	...	...	...	...	२८४
प्रिन्सेस डॉक.	...	...	...	...	२८६
व्हिक्टोरिया डॉक.	...	...	...	...	२८७

मसन डॉक	...	...	...	...	२८७
हॉग आयलड थैथील हैडार्मिक लिफ्ट डॉक.	...	...	...	...	२८८
मोर्टारदर रिक्लेमेशन.	...	...	...	...	२८८
एलफिन्स्टन इस्टेट्स	...	...	...	...	२८९
मोनापूर.	...	...	...	...	२८९
टॉवर ऑफ् सायलेन्स.	...	...	...	...	२९३
पाहण्यालायक स्थळें व इमारती.	...	...	...	...	२९४

भाग सातवा

प्रसिद्ध इमारती वगैरे.

✓ टॉन हॉल.	..	..	...	...	२९६
कमाल.	...	...	...	...	२९९
कस्टम होम.	...	...	...	...	३०३
समन विल्डरमणि एलफिन्स्टन सर्कल	..	..	...	...	३०४
नवें सेक्रेटरी ऑफिस.	...	...	...	...	३०५
जुने सेक्रेटरी ऑफिस.	...	...	...	...	३०६
युनिव्हर्सिटी मिनेट हॉल.	...	...	...	...	३०७
युनिव्हर्सिटी लायब्ररी व राजस्वाई टॉवर.	...	...	...	...	३०८
हायकोट	..	...	...	...	३१०
पब्लिक वर्क ऑफिस.	...	...	...	...	३११
जनरल पोस्ट ऑफिस.	...	...	...	...	३१३
टेलीग्राफ ऑफिस	...	...	...	...	३१४
एस्पेनेड हॉटेल.	...	...	...	...	३१५
याच ऊंच.	...	...	...	...	३१५
फ्रामची कावसजी इन्स्टिट्यूट.	...	...	...	...	३१६
जिमखाना.	...	...	...	...	३१७
सेल्स होम.	...	...	...	...	३१८
व्हिक्टोरिया टर्मिनस.	...	...	...	...	३१८
गेईटी थिएटर.	...	...	...	...	३२०
धि स्टीम फ्याक्टरी.	...	...	...	...	३२१

धि पेस्तनजी हॉर्मसजी कामा हॉस्पिटल.	...	...	३२२
गोकुळदास तेजपाळ हॉस्पिटल.	...	...	३२३
सर कात्रसजी जहांगीर अप्थालमिक हॉस्पिटल.	...	...	३२३
युरोपिअन जनरल हॉस्पिटल.	...	...	३२४
सर जमशेटजी जीजीभाई हॉस्पिटल.	...	...	३२४
गव्हर्मेंट हौस-मलबार पाईट.	...	...	३२६
गव्हर्मेंट हौस-परळ.	...	...	३२६
एल्फिन्स्टन कॉलेज.	...	...	३२७
ग्रांट मेडिकल कॉलेज.	...	...	३२८
धि गव्हर्मेंट व्हेटेरिनरी कॉलेज व हॉस्पिटल.	...	...	३२९
सेंट शेव्हीअर कॉलेज व स्कूल.	..	...	३३०
एल्फिन्स्टन हायस्कूल.	...	...	३३०
जॉन कानन हायस्कूल.	...	...	३३२
राबर्ट मनी इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३३
सर जमशेटजी जीजीभाई स्कूल ऑफ आर्ट.	...	...	३३३
धि क्याथीड्रल हायस्कूल.	...	...	३३४
फ्री जनरल असेंब्लीज इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३४
जनरल असेंब्लीज इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३५
एज्युकेशन सोसाएटीची शाळा.	...	...	३३५
सेंट मेरी इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३६
सर जमशेटजी जीजीभाई पारशी बेनिव्होलेंट इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३६
धि फ्रिअर फ्लेचर स्कूल.	...	..	३३६
आलेक्झांड्रा नेटीव गर्ल्स इंग्लिश इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३७
गव्हर्मेंट लॉ स्कूल.	...	..	३३८
उद्योग शाळा.	...	...	३३९
डेव्हिड ससून मेक्यानिक इन्स्टिट्यूशन.	...	...	३३९
देवालयें.	...	...	३३९
वालुकेश्वर.	...	...	३४१
महालक्ष्मी.	...	...	३४७
बाबुलनाथ.	...	...	३५१

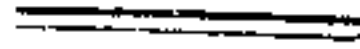
गांवदेवीचें देवालय.	...	..	...	...	२५१
माधवनाग.	...	...	...	..	२५२
कृष्णनाग.	...	...	...	...	२५३
ठाकुरद्वार.	...	...	...	...	२५४
भुलेश्वर.	...	...	...	...	२५५
हाटकेश्वर.	...	...	...	...	२५६
मुवादेवी.	...	..	...	...	२५७
रामवाडांत श्रीरामचंद्राचें देऊळ.	...	...	...	...	२५८
सुदरनाग.	...	...	...	...	२५९
काळवादेवी.	...	..	...	...	२६०
सावारण देवालय.	...	...	..	..	२६१
घोडपदेव.	...	...	...	...	२६२
कान्होवा.	...	...	...	...	२६३
डेरे.	...	...	...	...	२६४
रावळ.	...	...	.	...	२६५
आर्यसमाज.	..	...	..	.	२६६
प्रार्थनासमाज.	...	...	..	..	२६७
क्याथिडूल.	...	...	..	...	२६८
सेंट अडव्यूज कर्क.	...	...	...	.	२६९
सेंट जॉन चर्च	...	...	..	..	२७०
होली ट्रिनिटी चर्च.	...	...	..	..	२७१
खाइस्ट चर्च.	...	...	...	.	२७२
संट पिटर्स चर्च.	...	...	...	..	२७३
मशिदा.	...	...	...	..	२७४
जुमा मशिद.	...	...	...	...	२७५
सातताड मशिद.	...	...	...	..	२७६
जकारिया मशिद.	...	...	..	..	२७७
हानी इस्माइल हबीबची मशिद.	...	...	...	..	२७८
मागळ मशिद.	...	...	.	.	२७९
महालाल मशिद.	...	...	.	.	२८०

फायर टेम्पल्स.	...	...	...	...	३७५
सिनेगॉग.	...	...	...	...	३७६

परिशिष्ट.

यूनिव्हर्सिटी एन्डोमेंटस्...	...	...	...	...	१-८
विमान (बलून).	...	...	...	...	९
कालेजिस.	...	...	...	...	१०
हायस्कूल्स.	...	...	...	...	१०
स्कूल्स.	...	...	...	...	१०
कन्या शाळा .	...	...	...	...	११
मुख्य व प्रसिद्ध रस्त्यांची नावे.	...	...	...	...	११
भाड्याच्या गाड्या उभ्या रहाण्याची ठिकाणे	...	...	...	...	१३
परराज्यातील प्रतिनिधि (कौन्सिलर्स.)	...	...	...	...	१३
पूल.	...	...	...	...	१४
प्रसिद्ध नेटिव कंपन्या.	...	...	...	...	१४
प्रसिद्ध युरोपिअन कंपन्या.	...	...	...	...	१५
ब्यांका.	...	...	...	...	१५
असोशिएशन.	...	...	...	...	१६
मर्केटाइल असोशिएशन्स.	...	...	...	...	१६
मंडळ्या व सभा.	...	...	...	...	१७
बेनिव्होलेंट इन्स्टिट्यूशन्स.	...	...	...	...	१७
स्पनिंग आणि विटिंग कंपन्या.	...	...	...	...	१८
फ्लोअर आणि ऑइल्मिल्स कंपन्या....	...	...	...	...	२०
किरकोळ कंपन्या वगैरे.	...	...	...	...	२०
पोस्ट ऑफिसें.	...	...	...	...	२१
टेलिग्राफ ऑफिसें.	...	...	...	...	२१
केमिस्ट आणि ड्रगिस्ट.	...	...	...	...	२१
डेंटिस्ट (दंतवैद्य).	...	...	...	...	२२
हौस एजंट्स....	...	...	...	...	२२
फोटोग्राफर्स.	...	...	...	...	२२

बुफ मेल्स.	२२
पुरनकालधे.	२३
वर्तमानपत्रें आणि मासिकपुस्तके.	२४
हॉटेल्स (खाणावळी), ...	२७
क्लब्स.	२७
हॉस्पिटल्स.	२८
डिस्पेन्सऱ्या.	२८
वेळादर्शक कोष्टक	२८
मुबईतील जन्म.	३०
छापखाने	३२

मुंबईचा वृत्तांत.

भाग पहिला.

मुंबईची प्राचीन माहिती.

मुंबई हें शहर पूर्वी फार लहान बेट असून अगदी अग्रसिद्ध असें एक स्थळ होतें, परंतु, तेंच सुदैवेंकरून आपल्या दयाळु इंग्रज सरका-
रच्या अमलाखालीं आल्या दिवसापासून त्याची उत्तरोत्तर भरभराटी होत
चालली आहे, एवढेंच केवळ नाहीं; तर, तें आज मोठें नामांकित शहर
होऊन व्यापाराचें मुख्य स्थान, विद्येचें माहेरघर, आणि पश्चिम हिंदु-
स्थानची राजधानी बनून गेलें आहे. अशा ह्या लहानच पण टुमदार,
भरगच्च, चमत्कारिक, अजब आणि हिंदुस्थानांतील इंग्रजांच्या राज्यां-
तील मुख्य शहराची अलौकिक रचना, त्यातील घरेंदारे, तेथील लोकां-
च्या रीतिभाति, व्यापारउदीम, तेथील रमणीय स्थळें, लोकस्थिति,
इत्यादि विषयाचें सक्षिप्त वर्णन आम्हीं आमच्या इतिहासप्रिय आणि
रसिक वाचकापुढें यथामति सादर करित आहों.

२. अक्षांश रेखांश वगैरे.—हें शहर $१८^{\circ}-५३'$ आणि $४५'$
उत्तर अक्षांश आणि $७२^{\circ}-५२'$ पूर्वरेखांश ह्यांच्यामध्ये आहे. ह्या
शहराच्या चोहों बाजूनी पाणी आहे म्हणून ह्यास बेट म्हणतात. शहरात
समुद्राचें पाणी येऊ नये याकरिता, त्याच्या सभोंवताली घरणें, धके
वगैरे बांधून काढिल्यामुळे ह्या बेटास मूशिराचा आकार आला आहे.
ह्याच्या उत्तरेस सुमारे तीन कोसावर साष्टी हें बेट असून दक्षिणेस
कुलाब्याचा भाग विचोळा होत गेला आहे.

३. क्षेत्रफळ, लांबी, रुंदी वगैरे.—मुंबईचें क्षेत्रफळ २२ चौरस
मैल, १६५ एकर आणि ४,५६८ चौरस यार्ड इतकें असून लांबी सुमारे
१२ मैल व रुंदी $३\frac{१}{२}$ मैल इतकी आहे, शिवाय आजमितीला सरकारी
व खासगी रस्त्यांची एकदर लांबी २४२ मैलांहून अधिक होईल असें
अनुमान आहे. हें बेट साधारण समांतर रेषेनें जाणाऱ्या अशा दोन
टेंकड्यांमध्ये आहे. ह्या टेंकड्यांचें अति उच्च शिखर म्हटलें म्हणजे, व्या-

कवेच्या पश्चिमेकडील मरारिहिल नामक टकडी व होय पमुद्रा नदी
सायलीपासून ह्या शिखराची उंची सुमारे १८० फूट असून तदुद्दु दान
टेंकड्यामध्ये ३ मैलांचे अंतर आहे. ह्या टेंकड्याच्या उच्च शिखरावरून पा-
हिले असता असा भास शेतो कां, जणू काय हें शहर मद्रदु टेंकड्यांनीं अ-
गदीं आच्छादून टाकिलें आहे. पश्चिमेस मुंबई-भाहिमापासून तों कुला-
व्यापर्यंत जो आठ मैल लांबाचा किनारा आहे तो एक मुदर उपमागरीनीं
युक्त असल्यामुळे फारच रमणीय दिसतो. ह्या किनाऱ्यावर फक्त मच्छी-
मार वगैरे लहानसहान जहाजे चालतात. मोठा उपमागण ह्या टेंक-
ड्याकडे हा होय. ह्याची रुंदी ३ मैल आहे. हा उपमागण कुला-
व्याच्या टेंकापासून निघून धनुष्याकृति मलवारहिल येथे येऊन मिळाला
आहे. ह्या वेटाचे केवळ कोंढणच किंवा, रत्नाकरानें आपला एक हात
बाहेर काढिला आहे, असा भास उत्पन्न करणारे मुंबईच्या पूर्वेकडचे
अति खोल आणि विशाल बंदर मुख्य भूमीपासून मुंबई आणि साष्टी
ह्यांस दुभागून ठाण्याच्या उत्तर भागातून येऊन वसई जवळ पुनः
हिंदीमहासागरास मिळते.

४. मुंबईच्या नांवासंबंधीं लोकांचे तर्क.—ह्या वेटास फार प्रा-
चीनकाळीं कोणते नांव होतें ह्याचा बरोबर शोध लागत नाही, तरी
पण इ. स. १३१८ सालीं पहिला मुबारक बादशाह ह्याची मत्ता ह्या
वेटावर होती असें ह्मणतात, त्या वेळीं त्यानें आपलें नांव ह्या वेटास दिलें,
ह्मणून मुबारख ह्यावरून मुबारखपूर किंवा मुंबापूर असें नांव प्रचा-
रण आलें असावें, असा आमचा समज आहे. पुढें इ. स. १५३१ त
(Ailha da boa vida) 'ऐला दा बोआ विहदा' असें पोर्तुगि-
जांनीं ह्या वेटास नांव दिलेले वाचण्यांत येते. ह्या नावाचा अर्थ 'राहण्यास
उत्तम स्थळ' असा होतो. बंबाईम हेही पण पोर्तुगिजांनींच मुंबईस
नांव दिलें होतें. ह्या नावाचा अर्थ वाम ह्मणजे चांगलें आणि बेहीआ
ह्मणजे बंदर असा होतो. बोमेलो अथवा बांबेडक (बोचील नावाची
मासळी) ह्या शब्दाशीं आणि मुंबई ह्या शब्दाशीं कांहीं संबध असावा
असेही कित्येक ह्मणतात. आह्मांस हें ह्मणणें अमळ सुयुक्तिक दिसतें
कारण ह्या प्रकारचे मासे, मुंबई व तिच्या लगतच्या बंदरावेरीज दुसरे को-

१ हिला वाळकेश्वरचा डोंगर ह्मणतात.

ठेही उत्पन्न होत नाहीत असें ह्मणतात. टालमीनें मुंबईस 'हेप्टेजिअन्' आयलडस् (सप्तद्वीप स्थळ) असें नाव दिलें होतें, असाही लेख पाहण्यांत येतो. इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकाच्या आरमीं ह्या बेटास ठाणें—मुंबई हें नाव होतें, असें यूल् साहेब ह्मणतो. बाबोसा साहेबाचें असें ह्मणणें आहे कीं, ह्या नावावरून पूर्वीं सर्व कोंकणपट्टींतील राज्याचा बोध होत असे. मुंबई किंवा मयांबू ह्या नावाशी माहिम ह्या नांवाचा कांहीं संबध असावा असेंही कित्येक ह्मणतात. त्रिग साहेब असें ह्मणतो कीं, पूर्वीं ह्या बेटाच्या काहीं भागास माहिम व काहीं भागास मुंबई असें ह्मणत. हें नाव येथील मुंबादेवीपासून मिळालें असावे असाही ह्या साहेबाचा तर्क आहे. अंडरसन साहेब ह्मणतो—पूर्वीं ह्या सर्व बेटास माहिम हेंच नाव होतें. तसेंच, कर्नल साईक्स साहेब असे ह्मणतो कीं, मुंबई हें एक पार्वतीचें नाव आहे. कारण तिने मुम् नावाचा राक्षस ह्या बेटावर मारला होता ह्मणून ह्या बेटास मुंबई हें नांव मिळालें.

५. याप्रमाणें ह्या शहराच्या नावासंबधनिं अनेकाचे अनेक तर्क आहेत खरे; तरी पण, ह्या बेटात पोर्तुगीज आले त्यापूर्वींचा विश्वसनीय इतिहास उपलब्ध नसल्या कारणानें मुंबई हें नाव कसें निघालें, हें कळणें जरी दुरापस्त आहे तरी, त्याचा अर्थ आर्मीं वर दर्शविल्याप्रमाणें बंबाईम ह्या पोर्तुगीज शब्दाप्रमाणें 'उत्तम बदर' असा घेऊन चाललें, तरी त्यात ह्मणजे काहीं वावगें होईल असें निदान आह्मास वाटत नाही. पुढें इंग्रजांच्या स्वाधीन मुंबई झाल्या दिवसापासून त्यांनीं बांबेयमचे बांबे हें नांव प्रचारात आणलें व तेंच हल्लीं चालत आहे. बांबे ह्याचें मराठींत मुंबई झालें व तेंच नाव सर्वत्र चालू आहे.

६. कोंकणाची प्राचीन माहिती.—मुंबई ही उत्तरकोंकणांत मोडते आणि मुंबई आणि उत्तरकोंकण ह्यामध्ये परस्पराशीं निकट संबध

१ Colonel Sykes has it of pure Maharatha origin 'Moombae—a name of Parwuttee the wife of Mahadev, Moom from Mumba, a demon slain by her on the island, and Bae the term employed for dignified or noble Maharataees' *The Monthly Miscellany of Western India.*

भावार्थ.—सदई मजकुराचा भावार्थ वर येऊन गेलाच आहे

आहे ह्मणून कोंकणसबधीही थोडीशी माहिती देणें इष्ट वाटल्यावरून त्यासंबंधीं काहीं जुनी माहिती खाली दिली आहे:—

“श्रीपरशुरामानें कोंकण उत्पन्न करून तेथें वसाहत केली हें पुराण-प्रसिद्ध आहे; ह्यावरून ह्यास परशुरामक्षेत्र असें ह्मणतात. आगाशी जवळील अरनाळें येथें श्रीरेणुकेची स्थापना परशुरामाच्या हातची आहे असें कित्येक ह्मणतात, व तेव्हांपासून ह्यास कीकटदेश असें नांव पडलें आहे. कोंकण हा शब्द संस्कृत भाषेतील आहे. राज्यक्रांतीमुळे ह्याच्या सरहद्दी वेळोवेळीं बदलत गेल्या, तेणेंकरून कोंकण हा शब्द कोणत्या प्रदेशास लागू होता, हें त्या वेळच्या इतिहासावरून कळून येतें. ज्यास हल्लीं कोंकण ह्मणतात त्याची लांबी सुमारे १६० कोस व रुंदी १५ पासून ३० कोस आहे. आरब लोक ह्या प्रदेशास “केमकेम” असें ह्मणत. टालमीनें ‘लारिका’ असें नांव दिलें होतें. ह्या प्रदेशांत सोपारा अथवा उपारा हें एक मोठे बंदर होतें, असें पेरिप्लस ह्मणतो. लासन ह्यानें असें प्रतिपादन केले आहे कीं, ‘समूला’ हें नांव वसईचे असावें. फेरिस्तानें देखील कोंकणची काहीं माहिती लिहिली आहे. इ. सनाच्या ६ व्या शतकांत कासमस नावाचा एक ग्रीक व्यापारी कोंकणांत आला होता, त्याने कल्याण ही एक मोठी राजधानी त्या वेळीं होती असें दर्शविलें आहे. इ. स. ४ थ्या शतकाच्या सुमारास फाहियान आणि ७ व्या शतकाच्या सुमारास हैओयुयन थस्यांग हे दोन्ही चिनी गृहस्थ कान्हेरी येथील बुद्धांचीं लेणीं पाहवयास आले होते. इ. स. ८५१ च्या सुमारास कोंकण (“कोकम”) हा एक, बल्हार (भडोच) येथील राज्याचा भाग होता असें आरब लोकांचें ह्मणणें आहे. पर्शियन (इराणी) आणि इजिप्शियन (मिसरी) लोक प्राचीन काळापासून व्यापारासाठीं येथें येत असत, परंतु रोमन (रुमी) लोकांनी कधीं ह्या प्रांतावरुन व्यापार केला असेल, हें निश्चितपणें सांगता येत नाहीं. इ. स. ९५६ नात ब्राणा (ठारें) ह्याचा उल्लेख अलमाषुद्दीन ह्यानें केला आहे. सन १२३० त ओडोरिकस नामक इटालियन पाद्री ठाप्यास आला होता, त्यानें तेथील माहिती दिली आहे.”

७. आपण हल्लीं जी ह्या शहराची स्थिति पाहत आहो त्या

प्रमाणें तिची स्थिति पूर्वी नव्हती एवढेंच नाही; तर, पूर्वीच्या व हल्लींच्या स्थितींत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे. हल्लीं ज्या ठिकाणीं मोठमोठ्या हवेल्या आहेत, मोठमोठे बागवगीचे आहेत व नवीन नवीन अफाट कारखाने आहेत, त्या ठिकाणीं पूर्वी पाण्यावाचून काहींच दृष्टीस पडत नसे! त्या वेळचा एकादा मनुष्य आज जिवंत झाला तर तो आश्चर्यभरित होऊन जाऊन त्यास असें वाटेल की, मीं आज कोठें इंद्रभुवनात आहें की, राजाच्या रगमहाली आहे! अशी त्याची स्थिति होऊन जाईल. त्या वेळच्या जुन्या मनुष्याची गोष्ट आपण घटकाभर वाजूला ठेवू, आपण जरी शहरात नेहमीं राहणारे आहोंत व एकाद्या रस्त्यावरून दगेच दिवसपर्यंत जाणें झालें नाही, आणि एकाएकीच त्या रस्त्यावर कांहीं नूतन झालेली सुधारणा दृष्टीस पडली, तर आपण सहज घटकाभर आश्चर्यानें चकीत होऊन जातो व ह्मणतो, मीं नुकता चार महिन्यापूर्वी ह्या रस्त्यावरून गेलो त्या वेळीं येथें काहींच नव्हतें आणि इतक्यात ही इमारत कोणी व केव्हा बांधली! याप्रमाणें उत्तरोत्तर नवीन नवीन इमारती व लोकोपयोगी कामें होऊन मुंबईची सुधारणा होत चालली आहे.

८. मुंबईची पूर्वीची स्थिति.—पूर्वी मुंबईमध्ये भरती आली ह्मणजे जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन जाई आणि ओहटीच्या वेळीं सर्व एक सपाट मैदान व मधून मधून उच सखल जागा दिसे. उत्तर व पश्चिम बाजूला सगळें जंगल असून तेथें लोकवस्ती मुळींच नव्हती. माजगांव आणि डोंगरी (नवरोजीहिल्) ह्या बाजूला गरीब लोकांची वस्ती दाट होती. किह्यात सर्व युरोपिअन आणि श्रीमान लोक राहत असत. ह्या काळीं मैदानांतून रात्रीचें जाणें झटलें ह्मणजे, फारच धोक्याचें काम असे. कारण, हल्लीं जेथें क्राफर्ड मार्केट आहे तेथें टोळीवाले, दरोडेखोर, वाटपाडे वगैरे लोक छपून राहत आणि ते रस्त्यानें जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांवर धाड घालीत, यामुळें बाहेर पडणाराचा जीव नेहमी धोक्यात असे. खानेरीहुनेरी, दिवदिचें, शिनालटेंकडी इत्यादि ठि-

१. हें नाव पोर्तुगीज लोकांनी ह्या टेंकडीस दिलें होतें. असें सांगतात कीं, हे लोक जेव्हां मुंबईस प्रथमच आले तेव्हा त्यांनी आपला वावटा ह्या टेंकडीवर लाविला होता. 'शिनाल' हा पोर्तुगीज शब्द आहे. त्याचा अर्थ 'वावटा'

कार्णा चांचे व इतर लुटारू लोकर येऊन राहत आणि तेथून आसपासच्या गांवावर हल्ला करून ते लोकामु लुटारू असत अलू-पालू ही नावे बहुधा मुंबईच्या जुन्या लोकांच्या आठवणीतून अजून गर्बा नमतील. असे सांगतात की, अशा लोकांच्या भीतीपासून लोकांनी मावध राहावे आणि गर्वीम कोटे वगैरे पड नये असे रयतेस कळण्याकरिता गर्वी नऊ वाजता तोफ सोडण्याची बहिवाट मुरु झाली ती ह्याच वेळेपासून. प्रातः काळ झाला हे दर्शविण्याकरिता पहारी पाच वाजता अशीच एक तोफ साडीत. ह्या वेळी उत्तरकोंकण देवगीरी येथील राजाचे ताब्यात होत. ही तोफ सोडण्याची बहिवाट मुंबईमध्ये अद्यापि चालू आहे. किन्त्येक लोकांचे ह्मणण्यात असेही येत की, मुसलमानी अमदानीत मुझा अशीच तोफ साडीत असत.

९. पूर्वीच्या मुंबईचे निगनिगळे भाग. -झानारपाखाडी, उमरखाडी, माजगांव व माहीम ही निगनिगळा बेटे असून मधून म-

‘निशाण’ असा होतो. ‘शिनाळ’ ह्याचा अपभ्रंश होऊन आमचे लोक हिला ‘छिनळ’ ‘छिनाळ’ टेंकडी असे ह्मणू लागले’ ह्या शब्दार्थाविषयी जो लोकांत वाईट समज आहे तो खरा असून त्या ठिकाणी पूर्वी काही तसला प्रकार होत असेल असे ह्मणण्यास कांहीं आधार मांपडत नाही.

१. इ. स. १२९० त मार्कोपोलो ह्या मुंबईमध्ये चांचे लोक येतात असे आढळले — बाम्बे गझेट्‌टीअर-टारण

२ ह्या बदरात मासळी फार उत्पन्न होत असल्याकारणाने ह्या स्थळास ‘मच्छलीगांव’ असे ह्मणत, पण पुढे कांहीं काळाने मच्छलीगांव शब्दाचा अपभ्रंश होऊन हल्लीचे नांव व्यवहारांत आले असावे असे कित्येकांचे ह्मणणे आहे. कोणी असेही सांगतात की, पोर्तुगीजांच्या स्वाधीन मुंबई बेट झाले त्या वेळी माजगांव विघंदेवाच्या हानाखालच्या एका सरदाराच्या हस्तगत होते हा गांव त्यास वंशपरपरेने इनाम करून दिला होता पोर्तुगीजांनी हा गांव त्याजपासून घेण्याकरिता बगीच खटपट केली पण त्याने त्यास असा जबाब दिला की, हे माझे गांव आहे? अखेरीस पोर्तुगीजांनी माजगांव घेतलेच; पण तेव्हापासून ह्यास ‘माझे गांव’ किंवा ‘माझ गांव’ असे ह्मणण्यात येऊ लागले पुढे झ ‘चा’ ‘ज’ होऊन सहजच ‘माजगांव’ असे नाव लोक-व्यवहारांत आले असावे. इंग्रजीत अजून Mazagon (माझगांव) अशी ह्या शब्दाची बरीच करितात.

वून ग्याड्या होत्या पायधुणीपासून जी ग्याडी होती ती भरतीच्यावेळीं भेंडीबाजारापासून चिंचबंदरापर्यंत भरत जाई. डोंगरी आणि चिंचबंदर ह्यांच्या ग्याली सर्वत्र समुद्राचें पाणी भरत असल्यामुळे ही जागा निरुपयोगी असें समजून सरकार ती लोकांस वसाहत करण्यासाठी फुकट देई. चौपाटी आणि गिरगांव येथे फार पातळ वस्ती होती. किह्यातील हार्नबी रो, मोदीखाना स्ट्रीट, सरकल आणि व्हिक्टोरिया स्टेशनपासून पुढे व बझारस्ट्रीटचा उत्तर भाग (येथेच पूर्वी जुना बाजार होता) इतके भागात वस्ती हल्लीप्रमाणें दाट असून जिकडे तिकडे माड फार पसरले होते. शेतवळी ही सगळी शेती जमीन असल्याकारणानें तेंथें नेहमी चिग्यळ साचत असे. भायखळा व नागपाडा ही तर गुरें चरण्याची जागा होती. शेतवळींत मधून मधून गरीबगुरीब लोक राहून तेंथें भाजीपाला उत्पन्न करीत, क्वचित् नारळींचीही लागवड करीत, परंतु त्यास ह्यांपासून जमिनीच्या खारटपणामुळे हवें तसें उत्पन्न होत नसे. जरी ह्या जागेस शेतवळी हें नाव हेत तरी बरील कारणामुळे तेंथें धान्य पारसे पिकत नसे. चाकी शेतवळी हें नाव सार्थ आहे.

१०. कांही वर्षांपूर्वी पालवबंदरापासून शिवरीपर्यंत आणि कुलाव्यापासून व्याकबेपर्यंत पाहणारास समुद्रकाठची जागा जिकडे तिकडे खारटपणानें भरलेली असल्यामुळे फारच घाणेरडी दिसे. सर्व शहरांतील नळे, मोन्या वगैरे शौचकूपाचेच काम करीत. कुलाव्यापासून व्याकबेच्या वाळूतून मलबारहिल्वर जाणें झटलें ह्मणजे यमथातनाच मोसाव्या लागत असं ह्मणण्यास काहीं हरकत नाहीं. तेंथें जाणें झटलें ह्मणजे पहिल्याने कित्येक गटार ओलाडावे लागत आणि त्याची जी वाण येई ती कांही पुसूच नका. चौपाटी जवळ जवळ आलें ह्मणजे इकडे होड्या पडल्या आहेत, तिकडे पासे मारण्याचीं जाळीं पडलीं आहेत, इकडे

१ पाय धुण्याची जागा हीस 'पायधुणी' ह्मणण्याचें कारण असें दिसतें कीं, पूर्वी येथपर्यंत समुद्राचें पाणी येत असून तेंथें साचलेल्या पाण्यात माहिम वगैरे ठिकाणाहून येणारे लोक पाय धुवून गांवांत जात. अशीच दुसरी पाय धुण्याची जागा हल्लीं जेंथें सामुद्रिकमतेचें देवालय आहे तेंथें होती ह्मणून समजतें. ह्या ठिकाणीं वाळकेश्वर वगैरे ठिकाणाहून येणारे लोक पाय धुऊन शहरांत जात

लांकडांचे ढांग पडले आहेत तिकडे कोळ्यांना मारलेले मासे पडले आहेत आणि त्यांची दुर्गंधी सुटली आहे आणि दुसरीकडे पाहिले तर मासे वाळविण्याचे काम चाललेच आहे, असा विलक्षण देखावा पाहणा-
राच्या दृष्टीस पडावयाचा ! इत्याद्यनेक कारणांमुळे जाणारा वेणारास किती चास सोसणे भाग पडत असे, ह्याचे वर्णन करणे फार कठीण आहे, वेध-
देच नाही, तर, ते वाचकांस विनाकारण चिळस आणण्यासारखे होणार आहे.

११. वर सांगितल्याप्रमाणे मुंबईची स्थिति असल्याकारणाने शहरात वारंवार रोग उत्पन्न होत. असे वारंवार रोग उद्भवण्याची कारणे अ-
नेक होती, त्यापैकी शेतास व झाडांस खत घालणे हे एक होय. हे खत
मासळीच्या हाडांचा वगैरे जो बारीक चुरा राहतो (ज्यास कुटा हण-
तात) त्याचे असे. हा कुटा घातला हणजे सहजच शेतातून व गावा
तून दुर्गंधी सुटे, त्यामुळे लोकाम फार चास होऊ लागला, असे पाहून
सरकाराने कुट्याचे खत घालण्याची चाल इ. स. १७२० पासून बंद
केली, आणि त्याच्या मोबदला शेतांचे खत घालावे हणून हुकूम केला,
ह्यामुळे बहुतेक शेतकरी, त्याचे उत्पन्न कमी झाल्यावरून खाष्टी, टाणे
वगैरे ठिकाणी जाऊन राहू लागले. हे वर्तमान कंपनी सरकाराने कोर्ट
ऑफ् डायरेक्टर ह्यास लिहून कळविले. पण त्याचा मुख्य हेतु शहर
सुधारण्याचा असल्याकारणाने शेतकरी लोकांनी जरी बरील परवानगी
मिळावी हणून सरकाराने दहा हजार रुपये देऊ केले तरी, त्याचे हणणे
नाकबूल करण्यात आले, आणि त्यांनी आपल्या हुकूम तसाच सक्तीन
बजावण्याचा क्रम सुरू ठेविला.

१२. याप्रमाणे सुमारे २०० वर्षांपासून हवापाण्याच्या सवधाने
मुंबईची फारच निकृष्टावस्था असल्यामुळे येथे गेगगाई विशेष उत्पन्न
होऊ लागली व त्यामुळे युरोपिअन लोकांची वस्ती येथे फारशी होत
नसे. एकादा युरोपिअन येऊन राहिलाच तर दोन चार वर्षांत त्याचा
बहुधा निकालच लागावयाचा.

१ इ स १६७६ नंतर युरोपिअन लोकांमध्ये सैन्यात जे लोक मेले ते
खेरीजकरून मुंबईत इतर बडे बडे लोक येणेच नाहीमे झाले, त्यांत मुंबईचे
डेप्युटी गव्हर्नर मि. गायफोर्ड व मुंबईचा सर्ग्वेअर जनरल मि. वेक व-
गैरे बरीच निवडक निवडक महळी सृष्ट्याच्या मुखा पडली !

१३. वर दाखित केलेल्या कारणापैकीं दुसरें कारण असें होतें कीं, येथील पाणी खारट असून भरती बरोबर जेथें तेथें समुद्राचें पाणी भरून जाई व ओहटीच्या वेळीं खारटणातून दुर्गंधी सुटे, ह्यामुळे शहरात तापाची सात वारंवार येई. आसपास खाजणें असल्यामुळे येथील हवा नेहमीं सर्द असे, आणि पावसाळा गेला ह्मणजे येथें राहणारा वांचला असें समजत. सदरुहे कारणांमुळे ह्या बेटास 'यमपुरी' असें ह्मणत. इ. स. १६७२ त ह्या बेटाचा बहुतेक भाग ह्मणजे चाळीस हजार विघे जमीन खारे पाण्यानें भरून जाई; आणि कोरडी जमीन ह्मटली ह्मणजे काय ती सगळी दहा हजार विघे असे. यावरून त्या वेळच्या मुंबईची हवा कशी होती याचें अनुमान सहज होण्यासारखें आहे.

१४. वरीलप्रमाणें जरी मुंबईची स्थिति होती तरी ती फार दिवस टिकली नाहीं, कारण पुढें लवकरच इ. स. १७७६-८० ह्याच्या दरम्यान वरळीचा बाध बाधण्यात आला. हा बाध बाधल्यापासून आणि माहिमची खाडी बुजून टाकल्यापासून महालक्ष्मी, परळ, वरळी, माहिम, माटुंगें वगैरे ठिकाणी धान्य पिकू लागलें व अनेक तऱ्हेचा भाजीपालाही उत्पन्न होऊ लागला. हा बाध मुंबईचे माजी गव्हर्नर हार्नबी साहेब ह्याचे कारकीर्दीत कोणी इग्रजानें बाधला आहे असें सांगतात. आणखीं असेंही ऐकियात आहे कीं, हा बाध बांधण्याच्या कामीं सदरुहे गव्हर्नरानें द्रव्याचा अतोनात व्यय केला ह्मणून त्याजवर कोर्ट ऑफ डायरेक्टरची फार इतराजी झाली होती. ह्या बांधाची लांबी सुमारे पाव कोस होईल. ह्यास हॉर्नबी व्हेलर्ड असें ह्मणतात. कित्येकांच्या तोंडून असें ऐकण्यात येतें की, कोणी नेसबिट नामक एका सधन मडमेनें हा बाध बाधला आहे. कोर्ट आणि माजगांव ह्या ठिकाणी सदरुहे मडमेच्या नावाने बांधलेले नेसबिट लेन नावाचे रस्ते अजून प्रतिष्ठ आहेत. यावरून सदरुहे मडमेनें हॉर्नबी गव्हर्नरस हा बांध बांधण्याच्या द्रव्यद्वारा सदत केली असावी असा तर्क करण्यास जागा आहे. हा बाध बांधल्यापासून समुद्राचें पाणी शहरात येण्याचें बंद होऊन गेलें नाहीं; तर, मूळच्या खाड्या होत्या त्यात नळ बांधून त्यातून पाणी आणि शहरातील नाण्या मोन्याचें सगळें पाणी त्यांत

मार्किटाच्या मागून डोंगरीच्या खालून काढून मोदीबे बाजाराच्या मागच्या बाजूने रस्त्यामधून वरळीच्या खाडीस नेऊन मिळविला आहे. हा नळ सुमारे दीड पुरुष ओंड असून चार हात रुंद आहे. भेंडीबाजार आणि मार्किट ह्यांच्या मार्गे जे नळ आहेत ते काही वर्षांपूर्वी अगदी खुले होते; पण ते हल्लीं साफ बंद करून टाकिले आहेत. नळ-बाजारास 'नळ' हें नाव पडण्याचें कारण हे नळ तेथून नेले आहेत हेंच असावें. वरळीच्या बाधाच्या शेवटीं जेथें समुद्राच्या आणि शहरच्या पाण्याचा संयोग होतो तेथें एक मोठा चुनेराची बांध बांधला असून त्यांतून पाणी आत यावें झणून, त्याला एक कळसूत्र करून त्यास एक भला मोठा दरवाजा केला आहे; त्यातून भरतीच्या वेळीं समुद्राचें पाणी आत येतें, आणि ओहटीच्या वेळीं शहरातील पाणी समुद्रास जाऊन मिळतें. काहीं वर्षांनीं पुढें रस्त्यामधून नळ खणून लोकांच्या वापराचें पाणी ह्या नळास लावून दिलें. ह्या वरळीच्या बाधाविषयींच्या माहितीसंबंधानें 'मुंबईचें वर्णन' ह्या पुस्तकांतून उतारा पुढें दिला आहे:—

“ श्रीराजविंश महाराज याणीं आपले पाटील यास वरळी गाव बश-परधरा इनाम दिलें होतें. त्या गावातील शेत, जमीन, डोंगर, ताडमाड, खजुरी याचें उत्पन्न वसूल करून घेऊन पुत्रपौत्रादिकानीं याचा उप-भोग करून घ्यावा अशी त्या पाटिलास सनद करून दिली होती. तदनुसार फिरगी यांनींही तीच बहिवाट कायम करून पाटील मजकूर याचें इनाम चालविलें. तदनंतर इंग्रजी झाली त्यांनींही काहीं हज्जा हरकत न करिता पाटिलाच्या घराण्यास पूर्ववत् इनाम चालू दिलें. त्या पाटिलाचें कुटुंब मोठें होतें. काहीं काळानें त्याचा पडता काळ आला. व कुटुंबातील मनुष्यें विभक्त झालीं, आणि वरळी गावाच्या बतनाच्या निरनिराळ्या तक्षिमा करून त्यानीं आपआपणांत वाटून नसे. त्याचा मोडता काळ होत चालल्यामुळें कोणी कोणी आप-बहुधा निका

१ इ म १ मोदी बे झणण्याचें कारण असें दिसतें कीं, ह्या ठिकाणीं खेगीज करून मुंबई आडनावाच्या एका पारशाचा बगला होता हें एक, व दुसरें डेण्टो मव्हर्नर मि येणाच्या तांदळाच्या 'मुड्या' येथें उतरत, हें दुसरें—असें गैरे बरीच निवृत्त झणून अर्थात् 'मुडी' बंदराचें मोदी बे हें नांव प्रचारात

आपल्या तक्षिमा विकू लागले. अशा त्यांनीं पुष्कळ जागा फरोक्त केल्या. त्यापैकीं, मनोहरदास रूपजी, नसरवानजी मोदी व सोकाजी रघुनाथजी यांणीं विकत घेतल्या, व बदामीचें भाट नावार्ची वाडी भिकाजी भाणकोजी याणें खरेदी केली, आणि थोडीशी जागा रुस्तमजी बरजोरजी याणें विकत घेतली. पुढें सन १७५३ मध्ये ज्या वेळीं कंपनीसरकारास मुंबईवर फ्रांसीस येणार आहे, असें समजलें त्या वेळीं मुंबईच्या किल्यासर्भोवतें चर खणण्याचा आपला मतलब मुंबईतील शेटसावकार लोकास दर्शवून सरकारास द्रव्याची या प्रसर्गी कुमक करावी असें सांगितलें. त्या वेळीं मुंबईतील रयतेनें असें सांगितलें कीं, सरकारास द्रव्याची कुमक करायास आह्वापार्शीं कांहीं द्रव्य नाहीं, परंतु सरकारानें आमची स्थावर जिनगी वतनवाडी यांवर कांहीं कर बसवून आमच्या उत्पन्नातून सालिना कांहीं द्रव्य घ्यावें. आणि मग अडचण दूर झाल्यावर तें द्रव्य आमचें आह्वांस परत द्यावें. असा ठराव कंपनीसरकारापार्शीं करून कर चालू केला. त्यापूर्वीं वरली गांवावर सरकार देणें घेणें कांहीं पडत नव्हतें. इतर गांव माहीम, परळ, मुंबई या ठिकाणीं पेनशनटाक्स ह्मणून कर द्यावा पडत होता. कारण तो गाव इनाम दिला होता, आणि तें पाटिलाचें वतन होतें. सबब त्याजवर कांहीं कर चालू केला नव्हता. सन १७५३ पासून वरली गांवावर कंपनी सरकारानें कर घेणें ठरविलें. ”

१५. याप्रमाणें वरळीचा बांध आणि माहिमची खाडी बांधल्यासुळें शहरांत पाणी येण्याचें बंद केलें होतें तरी देखील भायखळ्यापासून बोरी-बंदरापर्यंत जाणें ह्मटलें ह्मणजे केवळ लोकांच्या शौचकूपाचेंच दर्शन घेण्यासारखें होतें, पण आतां पाहिलें तर अपालो बदराच्या दोन्ही बाजूंची जागा भरून काढून ती थेट कुलाव्यापर्यंत भरीत नेली असून, कष्टमहौस पासून शिवरीपर्यंत व तेथून पुढें मोदीबे, एलफिन्स्टन बंदर, मांजगांव, टांकबंदर, फ्रिअरबंदर वगैरे सुमारे पांच सहा मैल जागा येथून तेथून सर्व भरून काढली आहे. सारांश, ह्या गेल्या पचवीस वर्षांत ह्या कार्मीं जो पैशाचा अतोनात खर्च करून मुंबईच्या बदरांची जी ही सुधारणा आज आपणांस पहावयास मिळते, ती अलौकिक आहे असें ह्मणणें केवळ साहसाचें होणार नाहीं व ह्या कार्मीं जो सहा सान

कोट रुपयांचा खर्च झाला ह्मणून ह्मणतात, तो व्यर्थ गेला असेही ह्मणता येणार नाही.

१६. इ. स. १६६२ च्या सुमारास मुंबईबेट अगदी हलक्या प्रतीचे होते. त्या वेळीं सगळ्या बेटांचे उत्पन्न सालिना २४,००० रुपये होते. असे सांगतात कीं, मलबारहिल् एका गवळ्यास १३० रुपयांस रेंदी (भाड्याने) दिली होती. कुलाबा हें एक मुंबईच्या दक्षिणेच्या शेवटास लहानसे बेट असून तेथे गुरे चरत, व वस्ती आगरी आणि कोळी ह्याची असे. हे लोक तेथे भाजीपाला उत्पन्न करून व बंदरातील मासळी विकून आपला चरितार्थ चालवीत. ह्या वेळीं कुलाब्यास जाण्यास होडी लागत असे, पण पुढे ती खाडी कंपनीसरकारानें तिच्यावर पूल बांधून मुंबईस मिळविली. वाळकेश्वराच्या डोंगरापासून तों कुलाब्याच्या दाडीच्या खडकापर्यंत समुद्रात ओहटीच्या वेळीं ह्या पुलाचा कांहीं भाग थोडे वर्षापूर्वी दृष्टीस पडत असे असे सांगतात. ह्या पुलास ' सिरगुंदीपूल ' ह्मणत. ह्या पुलावरून वाळकेश्वर येथील गुरे कुलाब्यास चरावयास जात. हा पूल कोणी व कधी बाधिला ह्याचा काहींच शोध लागत नाही. इ. स. १६३४ पर्यंत कुलाबा मुंबईत धरीत नसत. कुलाब्याचे पूर्वीचे नांव ' कोल्स ' असे असून हें स्थळ इग्रज लोकांचे शिकारीस्थान होते. इ. स. १७२८ त सगळा कुलाबा सालिना १३० रुपयांस, व इ. स. १७५० त देखील सालिना २०० रुपयांस गुरे चारण्याकरिता रेंदीने दिला होता. हल्लीं त्याच कुलाब्याचे उत्पन्न हजार पट्टीने ज्यास्त वाढले आहे !

१७. कूकसाहेब इ. स. १६६४ त मुंबईस आले होते त्या वेळच्या मुंबईच्या स्थितीचे ते असे वर्णन करितात:—“ मी ज्या वेळी मुंबईच्या बंदरीं येऊन उतरलों त्यावेळीं मला उत्तम ठिकाणी बांधलेली पण जिची तटबंदी चागलीशी नाही अशी एक इमारत आढळली (ज्या जाग्यावर मुंबईचा किल्ला होता) व त्या इमारतीच्या सभोवतीं एक रमणीय असा

१ वाळुकेश्वरच्या डोंगरास निरनिराळीं नांवे आहेत एका भागाम ' खंबाळा ' किंवा ' खंबाला; ' दुसऱ्या भागास ' गवाळी ' तळ्याचा डोंगर, आणि तिसऱ्या भागास ' टाकरविल ' अशीं नांवे असून दाडोच्या शेवटच्या टोंकास ' शिरगुंदी ' किंवा ' सिरगुंदी ' असे ह्मणतात.

वाग आहे. ह्या बागेमधून बहुतकरून इष्कबाज लोकांची जोडपीं फिरताना दृष्टीस पडतात. बागेची जागा फार विस्तीर्ण आहे. व वेटाच्या सरक्षणाकरितां काय त्या सगळ्या चार पितळी तोफा आहेत. तरी पण, तेथें तोफखान्याची व्यवस्था मुळींच नाही. सदरहुं इमारतीपासून गाव वराच दूर असून तेथें वस्ती हाटली हाणजे ब्राह्मण, परभू, पांचकळशी, कोळी, माळी, हपशी, पोर्तुगीज, युरेजिअन व मधून मधून इग्रज इतके लोकांचीच आहे. त्यांचीं राहण्याचीं घरे ठेंगणीं असून तीं माडाच्या झापानी शिवलेली आहेत. कस्टम ऑफिस (माडवी) व सरकारी वखारी मात्र कौलार आहेत. गांवाच्या बाहेर एक बाजार असून सर्व गावात माड लावलेले आहेत. दारू काढणारे भंडारी वाड्यातून राहतात. गावापासून सुमारे एक मैलावर माजगांव आहे. हें बदर मासे मारण्यासाठीं सोईचें असून तेथे बॉन्नील नावाचे मासे उत्तम मिळतात. माजगावच्या पलीकडे परळ आहे. परळ, माहिम, शीव व मुंबई ह्यांच्या मध्ये एक मोटें खाजण असून त्यानें चाळीस हजार एकर जमीन व्यापिली आहे व त्यात हदबेळाशिवाय दुसरे काहीं उत्पन्न होत नाही. परळापासून माहिमापर्यंत मधून मधून मोडकळीस आलेले धके दृष्टीस पडतात. आंबे, फणस व माड ह्यांचें उत्पन्न माहिमास फार होते. ”

१८. ह्या वेळा कोळी लोक माजगांवांत राहत असत. हें गाव इ. स. १६६१ त सरकारानें टाहोरा घराण्यापासून विकून घेतलें. इ. स. १७६० त आणि त्याच्याही पूर्वी पुष्कळ दिवसापासून सधन खिस्ती व इतर लोकांची वस्ती तेथें होती. सुमारे दहा-पंधरा वर्षांमागे पी. अँड ओ. कंपनीचा सुपरिटेंडंट कपतान हेनरी हा गाडींतून पडून मेला तोंपर्यंत मुंबईहून माजगांवास जाण्यास तेथें असलेल्या पुलाचा भाग दृष्टीस पडत असे, परंतु, हल्लीं सरकारानें रस्ता वाढविल्या कारणानें तो

१ हा बाजार जुमामशीदीच्या दक्षिणांगाला किंवा जेथें हल्लीं सर मंगलदास नथूभाईचा कापडाचा बाजार आहे, तेथेंच असावा असा आमचा समज आहे. येथेंच पूर्वीच्या गव्हर्नराची ‘कीचन गार्डन’ ही बाग होती. हल्लीं तेथें कीचन गार्डन हाणून लावलेली पाटीहो पाहण्यात येते.

२. माजगांव येथें आबेही उत्तम होत असत व ते दिल्लीचा बादशाह मागवून नेत असे अशी आख्यायिका आहे!

नाहींसा झाला. ह्याच पुलाच्या पूर्व बाजूस पोर्तुगीज लोकांचा मुंबई येथील गव्हर्नर फराया हा राहत असे. ह्याच्या बगल्या सभोंवतालचा विस्तीर्ण भाग हल्ली पहाण्यात येतो. ह्यास 'मिंगेलचा बाग' असें ह्मणतात.

१९. इ. स. १६७३ त डाक्टर फ्रायर साहेबांचें कंधालाहिल्विषयी असें ह्मणणें आहे कीं, तेथें पूर्वीपासून दक्षिण किनाऱ्यावरील 'मलबारी' लोक तीर्थसन्धानें तेथे असलेल्या तळ्यावर स्नान करण्याच्या उद्देशानें येत असत; ह्मणून ह्या टेंकडीस मलबारहिल् ह्मणतात. इ. स. १८५३ साली मलबार किनाऱ्याचे जे नकाशे काढण्यात आले आहेत, त्यात ह्या टेंकडीला "केम बांबेयम" असें ह्मटले आहे. ह्या नावावरून पाहिले असतां असें दिसून येईल कीं, हें नाव पोर्तुगीजांनी ह्या टेंकडीस दिले असावें. गेल्या शतकात ही टेंकडी कंधालाहिल् ह्या नावानें प्रसिद्ध होती असें ह्मणतात, व अजूनही क्वचित् ह्या टेंकडीस हेच नांव लावण्यांत येतें. परंतु, हिचें वास्तविक फार प्राचीन नांव ह्मटलें ह्मणजे वाळकेश्वरचा डोंगर हेंच होय. ह्या टेंकडीवर इ. स. १८१६ पूर्वी एकही व गला नव्हता असें ह्मणतात, पण पुढें इ. स. १८३० साली एक बंगला बांधण्यात आला आहे, त्यांत माजी म्युनिसिपाल कमिशनर राहत असत. मलबारहिल्वर सर्वांत जुना असा हाच बंगला होय.

२०. सदरु फ्रायर साहेबांच्या लेखावरून असे दिसण्यांत येतें कीं, इ. स. १६७४ च्या सुमारास कामाठीपुण्यांत इतके पाणी भरे कीं, त्यातून लहानसहान बोटीसुद्धां चालत, इतकेंच नाहीं तर, तें भरतीच्या वेळी भेंडीबाजारापर्यंत येऊन तेथून पुढें मुंबादेवीच्या तलावापर्यंत

१. फराया या नांवावरून हल्लीं जे आपण 'पायरीचे' आंचे खातों ते निघाले असावेत असें कित्येक ह्मणतात, कारण ह्याच गव्हर्नरानें ह्या झाडाची कलमें प्रथमतः माजगांवास आणून लाविलीं. तसेच, 'आफोस' (आपोस) ह्मणून जे आंचे येथें होतात, त्याचाही संबध आल्फान्सो ह्या एका पोर्तुगीज नांवाशीं असावा असाही तर्क कित्येक बांधितात.

२. हें नाव पडण्याचें कारण कोणी असें सांगतात कीं, पूर्वी येथे 'भोंद' अर्थात् ठकबाज लोक फार रहात असून ते लोकांस वारवार फसवीत असत ह्या वरून भोंदु बाजार शब्दाचा 'भेंडी' बाजार असा अपभ्रंश झाला असावा. कित्येक असेही म्हणतात कीं, येथें 'भेंडी' चीं झाडे फार होती, त्यावरूनच हें नांव प्रचारांत आलें असावें. आम्हांस दुसरी कल्पना कांहींशो बरी दिसते.

जाऊन पोहचें. आणखी ते असें लिहितात कीं, “ह्या बेटाचा बहुतेक भाग हणजे सुमारे ४०,००० विघे जमीन समुद्राचे पाण्यानें भरून वहात असतो. आणि सरासरी १०,००० विघे जमिनीचा भाग मात्र वास्तवीक जमिनीत गणला जातो. मुंबईचीं लहानलहान पांच बेटें आहेत. आणि त्यांतून खान्या पाण्याच्या खाड्या असून त्या चिखलानें भरलेल्या आहेत; ओहटीच्या वेळीं हीं बेटें पाच दिसतात; परंतु, भरती आली हणजे जिकडे तिकडे पाणी भरून सात होतात.”

२१. ग्रांटडफ साहेबाचे इतिहासावरून असें दिसून येतें कीं, इ. स. १६६८ सालीं कंपनी सरकारास मुंबई बेट नापसंत झाल्यामुळे त्यांनीं आपलें ठाणें जंजिऱ्यास नेण्याचा विचार केला होता, परंतु तसें काहीं झालें नाहीं, कारण, त्यास लागलेंच कळून आलें कीं, मुंबईहून ठाणें उठविणें ही गोष्ट फार चुकीची आहे. इ. स. १६६९—१६७७ ह्या दरम्यान हणजे गव्हर्नर जेरल्ड आंजिअर ह्याचे कारकीर्दीत त्यांनीं शहर सुधारण्याकरिता व लोकवस्ती वाढविण्याकरिता पुष्कळ प्रयत्न करून, रयतेस त्यांचे हक्क कायम ठेवून कोणत्याही प्रकारचा जोर-जुलूम तुमच्यावर करण्यात येणार नाहीं, अशा अर्थाचा एक ‘कौल’ (कान्हेन्शन) इ. स. १६७४ सालीं करून दिला. ह्या कौलात त्यांनीं रयतेच्या सुखोपायाची योजना करण्याकरितां, त्याजपासून सालिना २० हजार सराफीचें (झराफिन्स-असुरफ्या) उत्पन्न जास्ती काढलें. शिवाय, चालू असलेला ‘क्विट रेंट’ नामक कर त्यास द्यावा लागे तो आलाहिदाच ! ह्या कौलापासून रयतेच्या मालमत्तेची सुरक्षितता ज्यास्त वाढली हें खरें आहे. ह्या कौलाचा आशय रयतेस कळवावा हणून जेरल्ड आंजिअर यांनीं मुंबईच्या किल्यात एक जंगी सभा भरविली होती. त्या प्रसंगीं दिलेला कौल आह्लास मान्य आहे अशा अर्थाच्या १२० मुंबईतील प्रमुख लोकानी त्याजवर सहाय्य केल्या. अशा युक्तीनें त्यांनीं मुंबईचे उत्पन्न ६,५०० पासून ९,०६० पौंड व लोकसख्या १०,००० पासून ६०,००० पर्यंत वाढवून सैन्य ४०० युरोपिअन व १,५०० पोर्तुगीज एवढें वाढविलें. ह्या वेळीं मुंबईचे डेप्युटी गव्हर्नर मि. हेनरी आक्झेंडम ह्यांनीं जें कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स ह्यांस पत्र

लिहिले होते, त्यात त्यांनी १६७७-७८ साला कस्टमचे उत्पन्न ३०,००० मराफी व तबाकूच २०,००० सराफी आहं ह्मणून लिहिले होते.

२२. याप्रमाणे शहरात वस्ती आणि उत्पन्न वाढविण्याविषयी प्रयत्न चालू असता, ह्या शहराचे विशेष महत्त्व वाढून भरभराटी व्हावी ह्या इतने मि. आंजिअर ह्याने धनिक व व्यापारी लोकांची वस्ती वाढविण्याविषयी बहुत खटपट केली हे वर ह्मटलेच आहे. मि. आल्झेडम ह्यानी जो ह्या सबधी सरकारास रिपोर्ट केला होता त्यात सुद्धा त्यांनी असे लिहिले होते की, नेटीव लोकांच्या हलक्या जातीचाच वेथ भरणा विशेष असून, चागल्या जातीचे लोक ह्या वेदात फार नाहीत. इ. स. १६९० त मि. वेल्डन ह्यांनी कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स ह्यास असे लिहून कळविले की, ह्या शहराच्या संरक्षणार्थ किल्यासभोवती तटबंदी केली असता, श्रीमत व चागले लोक येथे येऊन राहतील. मि. वेल्डन ह्यांच्या मामून येणाऱ्या गव्हर्नरानेही ह्या वावतीत बऱ्याच खटपटी केल्या, परंतु, त्यापासून तादृश फायदा झाला नाही. पण पुढे मि. बून (इ. स. १७१६-२०) ह्यांनी आपल्या कारकीर्दीत ही गोष्ट सिद्धीस नेली व तेथेकरून लोकांच्या झुडीच्या झुडी ह्या शहरात येऊन वसाहत करू लागल्या.

२३. इ. स. १७५० त नेबूर साहेब मुंबईस आले होते त्या वेळी त्यांनी मुंबईविषयी असे लिहिले आहे की, “ हल्ली ह्या वेदात ग्रीक लोकांची वस्ती असून येथील इग्रज लोक आगावसता कपडा घालतात, इतर युरोपियन लोक इग्रज लोकापेक्षा व्यापारामध्य फारसे मन घालीत नाहीत. येथ्याचा मुख्य अधिकारी कौन्सिलचा मॅबर (सभासद) आहे, आणि त्यास ‘ मेजर ’ ही पदवी आहे, आणि सर्व पश्चिम हिंदुस्थानाकरिता एकच क्लार्जमन (पाद्री) आहे. ”

२४. इ. स. १६९९-१७०० मध्ये मुंबईत धोड्याच्या गाड्या वगैरे काही नसून फक्त बेलगाड्याच होत्या. त्या गाड्यात त्या वेळचे गव्हर्नर व कौन्सिलर वसत. गव्हर्नर फिरावयास निघाला ह्मणजे त्याच्या गाडीपुढे भंडारी आणि सिद्दी हे चालत. गव्हर्नर कधी कधी धोड्यावरून किंवा पालखीतून फिरत. पालखीवाहक मुसलमान व कोहर लोक असत. ह्या वेळी गव्हर्नराच्या डोईवर ‘ सम्ब्रेरो ’ (छत्र) धरीत.

ह्यावरून त्या वेळीं हें शहर अति दरिद्री व ओसाड असें स्थान होतें. त्या वेळीं सनदी इग्रज कामदारात गव्हर्नर, डेप्युटी गव्हर्नर, व कौन्सिलर मिळून सगळे ८ असामी होते. ह्या वेळीं इग्रज लोक मोंगल व मराठे राजांस फार भीत असून त्यांचा ह्यांजवर मोठा दारारा असे ह्मणून सांगतात, व ही गोष्ट वस्तुतः खरीही असण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

२५. इ. स. १६७५ त मुंबईची स्थिति कशी होती, ह्याविषयी डाक्टर जॉन फ्रायर ह्यांनीं असें लिहिलें आहे:-

“ ह्या वेळाची वस्ती येथें पोर्तुगीज लोकाची सत्ता होती त्या वेळेपेक्षां बरीच ज्यास्त वाढली आहे; तरी ती बहुतकरून भटके व पळपुटे लोकांचीच आहे. ”

२६. इ. स. १७५७ सालच्या मुंबईच्या स्थितीविषयीं आयव्ही साहेबाच्या लेखावरून असें समजण्यांत येतें कीं, मुंबईसारखें थोडक्याच काळांत भरभराटीस आलेलें असें शहर ह्या जगांत नाहीं, एवढेंच केवळ नाहीं; तर, तें आज आरबस्थान आणि इराण येथील व्यापाराचें माहेरघर बनून गेलें आहे.

२७. नेबूर साहेब ह्मणतो कीं, इ. स. १७६४ सालीं मुंबईची हवा निरोगी असून सुखकारक अशी होती आणि तेथील उत्पन्न तांदूळ, नारळ आणि मीठ ह्यांपासून होत असे. पूर्वापेक्षा वस्ती ज्यास्त वाढली होती, आणि जुना किल्ला ह्मणण्यासारखा उपयोगी नव्हता; तरी पण, तीन दरवाज्यांपुढें शहरची व्यवस्था उत्तम तऱ्हेनें ठेवलेली होती. माहिम, रिवें, शीव, सुरी (!) माजगांव आणि वरळी येथें लहान लहान किल्ले होते. शहरांत ३०० नेटीव पायदळ असून तोफखान्याची स्थिति उत्तम होती. एक उत्तम अशी गोदी होती. मराठे लोक हा वेळपर्यंत इग्रजांस मोठ्या क्रूरतेनें वागवीत असत.

२८. फॉर्ब्स साहेबाचें ह्मणणें नेबूर साहेबाप्रमाणेंच असून आणखी तो असें लिहितो कीं, “ मुंबईचा घेर २ मैल आहे. येथें ३ गोदी असून एक मरिन यार्ड आहे. ह्या गोदींत पारशी लोक गलबतें बाधितात. मुख्य इमारती सरकारी बंगला, कस्टमहौस (मांडवी), मरिन

हौस, ७ बराकी, एक टाकसाळ, निजोरीचा बगला, थिएटर, बुरुग, ३ इस्पितळें, प्रॉटेस्टंट चर्च आणि एक धर्मादाय शाळा इतक्याच आहेत. इंग्रज लोकांची घरं स्वच्छ व सोईचा आहेत. पारश्यांचीही घरं साधारण चांगलीच आहेत. सर्व हिंदुस्थानांत मुंबई हें व्यापाराचें मुख्य स्थान आहे. सरकारची व्यवस्था उत्तम आहे स्वर्ग, पण, त्याचा स्वर्च आदायापेशा अधिक आहे. ”

२९. इ. स. १७६८ त किल्ला बांधल्यामुळें स्वर्च अतोनात झाला. त्यामुळें कंपनी सरकार आणि कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स ह्यांचे मनात अम आले की, आसपासचा काहीं प्रदेश मिळाल्याशिवाय मुंबई सुरक्षितपणें आपल्या ताब्यात राहणें फार कठीण. आता मुंबईच्या अगदीं जवळचा प्रदेश ळटला हणजे वसई आणि साष्टी हा होय. हा प्रदेश ताब्यात घेण्याविषयाच्या वावर्तात बोलणें करण्याकरिता त्यांनीं पुण्यास एक वकील पाठविला होता, परंतु, त्यापासून काहीं एक निष्पन्न न होता त्यास परत यावें लागलें. पुढें इ. स. १७७५ त रघुनाथराव पेशव ह्याजबरोबर जो एक तह झाला, त्यांत वसई व साष्टी हीं बेटें इंग्रजांस मिळाली. व हा प्रदेश हस्तगत होण्यापूर्वीच त्यांनीं टाणे घेतले होतें आणि पुढें एकामागून एक बरसोवा, धारापुरी आणि हागबेटें ह्या त्यांच्या स्वाधीन झाली. साष्टी इंग्रजांस मिळण्यापूर्वी मुंबईचें उत्पन्न १,०१,९०,००० रुपये असून स्वर्च २,९७४०,००० रुपये होता. त्यामुळें कंपनी सरकारास ज्यास्त स्वर्च वसला.

३०. इ. स. १७७५ त मुंबईत दोन मरीनगेट असून त्या ठिकाणीं सोई वार असे धक्के बांधले होते आणि ह्या दोन गेटांमध्ये किल्ला होता त्याच्यावरून सर्व शहराचा देखावा दिसत असे. किल्याच्या समोवार मोठमोठे धक्के होते. ग्रीनचौकात रेजिमेंट राहाण्याची जागा होती. राल्या व रस्ते उत्तम बांधलेले होते. मोठमोठाल्या मुदर हवेल्या होत्या. जमिनीची माती वाळूमिश्र होती. ओल्डबुमनच्या (धाकट्या कुलाब्याच्या) टोंकांस समुद्रावर एक दिवा दाडी होती, तिचा उजेड ५ लीग (१५ मैल) पर्यंत पडे. येथेच दोन मिलिटरी बगकी असून कधी कधी तेथे कपूही राहत असे. ह्या बेट्यात फार घरें नव्हती.

३१. ह्याच वेळच्या मिथतीचें वर्णन पार्सन्स माहेर असे करतो.— हे

शहर मोठे सुंदर अमून आंत सभ्य लोकाची वस्ती आहे. रस्ते चांगले अमून मैदान विस्तीर्ण आहे. तटबंदीच्या आत मोठा चौक असून तेथे प-
न्टणीची कवाईत चालते. किल्ला मोठा अमून मजबूद आहे. गोदींत चांगली जाहजे वाधली जात आहेत. किल्याच्या सभोवार मोठमोठे नवदक असल्यामुळे ह्या शहरास शत्रूपामून सुळाच भीति नाही.'

३२. प्रयांकलीन साहेब असें ह्मणतो की, 'इ. स. १७८६ मध्ये मुंबई सुंदर फार सुंदर व भव्य अमून वस्तीच्या मानानें पाहिलें तर, ह्या शहराच्या आकाराएवढ्या पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही शहरात जेवटी वस्ती असावी तेवढी ह्या शहरांत आहे. सुंदर विशाल अमून येथील गोदीचें कामही फार सुंदर आहे व गोदींत तारवें करणारे कारागीर फार कुशल आहेत. इतर ठिकाणांहून मुंबईत येणाऱ्या व्यापाऱ्यांची संख्या बरीच वाढत चालली आहे.'

३३. इ. स. १८०२ सालीं नव्हनेर डंकन साहेबानें शींवचा पूल बांधून मुंबईस मिळविला आणि आयात मालावरील कर बंद केला.

३४. इ. स. १८०४ सालीं म्यारिंटाश साहेब मुंबईविषयीं असें लिहिले की, 'सर्व राष्ट्रातील लोक व त्यांचे पोशाग, रीत रिवाज, चाली वगैरे ह्या शहरात पाहण्यात येतात.' हें त्याचें ह्मणणें अक्षरशः खरें आहे.

३५. पोर्तुगीज लोक येण्यापूर्वीं माजगांव, शिवरी, परळ, माहिम आणि शींव येथे किल्ले होते, परंतु त्यांचा अमल सुरू झाल्या दिवसापासून त्यांनी ह्या शहराच्या संरक्षणाकरिता कोट्यात एक किल्ला बांधला होता. त्यास तीन दगडांजे असून त्यात लष्कर राहत असे.

३६. पुढें एलफिन्स्टन साहेबांचे कारकीर्दीत त्यांनी हा किल्ला फोडून न्याडे खळगे भरून ती जागा सारखी केली. पोर्तुगीजांचे पूर्वीही येथे ह्मपशांनीं एक किल्ला बांधला होता ह्मणून सांगतात, पण, हा किल्ला कोणता व कधी बांधला हें बरोबर समजण्यास काहीं खात्रीलायक आधार मिळत नाही. असेही सांगतात कीं येथेच साष्टी, तुर्मे, कल्याण, भिवडी वगैरे ठिकाणांच्या सर्व जहाजावरची जकात घेण्यात येत असे.

३७. याप्रमाणें चालू शतकाच्या आरंभापर्यंत मुंबईची स्थिति होती, पण, पुढें हळुहळू समुद्रात भरती वाढून जमीन वाढविल्यामुळे पश्चिम वा-

ज्या व्याकरत्रे आणि उत्तर वाजूला भायखळा ह्या ठिकाणच्या जागा भिळाल्या. पुढे इ. स. १८३५ त चौपाटी व भायखळा ह्यामधील मोठी सडक बांधली गेली व ह्या सडकेस त्यावेळचे गव्हर्नर सर राबर्ट ग्रांट ह्याचें नाव देण्यात आलें. पुढें काही दिवसांनी ब्रेलासिसगेड नावाचा रस्ता ग्रांटगेडच्या उत्तर वाजूला बाधून तयार झाला ह्या रस्त्याच्या संवधानें विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, ह्या वेळां सुरत येथे दुष्काळ पडल्यामुळें तेथील गरीब व अनाथ लोक मुंबईस पळून आले होते, त्याजकडून ह्या रस्त्याचे काम करविण्यांत आलें आहे. ह्याचप्रमाणें पुढें उत्तरोत्तर मलबारहिल्, ब्रीचक्यांडी व महालक्ष्मी इत्यादि ठिकाणी जाणारे रस्ते तयार झाल्या कारणानें साहेब व इतर धनिक लोक त्या त्या ठिकाणी जाऊन गहू लागले. इ. स. १८६१ साली लॉर्ड एल्फिन्स्टन हे मुंबईचे गव्हर्नर असताना. नळ बाधून मुंबईत व्याहाडचे पाणी आणिले त्यामुळें येथे चांगल्या पाण्याचा मुकाळ झाला. व तेणेकरून लोकांची वस्ती वाढत चालली एवढेंच नाहीं, तर, तिच्या बरोबर व्यापारही वाढत गेला. ह्यामुळें शहरात जागेंचही मोल चढून ती भिळेनाशी झाली. पूर्वी जमिनीची किंमत ८-१० रुपये चौरस यार्ड पर्यंत पडत असे, पुढें २५-३० रुपयापर्यंत झाली; परंतु, १८६५ त शेर बाजाराचे वेळेस गमपार्टीरोच्या समोरची जागा ११५-१२० रुपये पर्यंत चौरस यार्ड प्रमाणें विकली गेली, पण, हल्लीं ३०-४० रुपयांस एक चौरस यार्ड ह्याप्रमाणें सरासरी जमिनीची किंमत आहे. ही कोटातील जमिनीची गोष्ट झाली. शहरातही मोठ्यारस्त्यावर असाच साधारण भाव आहे व आडरस्त्याला काहीं कमी किंमत पडते, तरी, सरासरी ९-१० रुपये पडतात असें हणण्यास हरकत नाहीं. हल्लीं जमीन केवळ सोन्याचा तुकडा होऊन इतकी दुर्मिळ झाली आहे की, शहरात राहणाऱ्या लोकांस जागा पुरेनाशी होऊन, त्यांस राहण्याची पत्राईत पडते, हणून सरकारने मुंबई वाढविण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. व त्या संवधानें रिपोर्ट करण्याकरितां एक कमेटीही नेमण्यात आली आहे. व तिचा इंग्लंडच्या धर्तीवर राजरन्ते लांकडाचे करावे व येथील मोठमोठ्या इमारतीही इंग्लंडच्या नमुन्यावर बांधाव्या असा विचार वाटत आहे असें समजतें.

३८. मुंबईतील मूळ जाती-पोर्तुगिजांचा अमल सुरू होण्यापूर्वी खाली दिलेल्या पाच जातींची ह्या बेटात वस्ती होती. त्या जाती येणे-प्रमाणे:—

(१) ब्राह्मण (देशस्थ); (२) सोमवशी व सूर्यवंशी क्षत्रिय, (३) पाताणे परभू, (४) भंडारी आणि (५) मासे मारणारे कोळी.

३९. मुंबईची मूळ वस्ती फक्त कोळी लोकाची. ह्या सबंधी डाक्टर विलसन साहेबांचे असे ह्मणणे आहे की,—मुंबईचे मूळ रहिवाशी हटले ह्मणजे कोळी लोक हेच होत. ह्या लोकाविषयी डाक्टर मजकूर अशी एक चमत्कारिक गोष्ट लिहितात की, पूर्वी फक्त ह्याच लोकापासून-मग ते कोणताही धंदा करीत असले तरी—एका प्रकारचा कर (पोल ट्याक्स) घेतला जात असे. ह्या करस मराठीत ' आगदेव ' ह्मणत. ह्या करा संवधाने मशारानिलहे साहेबांनी एका इंग्रजी सरकारी दस्तऐवजावरून लेख लिहिला आहे त्याचा मतलब असा आहे:—ह्या जातीतील प्रत्येक मुलगा १३ वर्षांचा झाला ह्मणजे त्याजकडून सदर्हु कराबद्दल सालिना एक रुपया, १४ वर्षांचा झाला की दोन रुपये; ह्या प्रमाणे मुलगा १८ वर्षांचा होईतोपर्यंत प्रत्येक वर्षास एक रुपया अधिक असा कर घेतला

१. हे ब्राह्मण इ. स. १२९९ व तदनंतर ह्या प्रांती राजा बिंबावरोबर आले व त्याने त्याचे कुलगुरु—रा. रा. पुरुषोत्तम पंत कावळे ह्यास १४ महा-लची वृत्ति दान दिली ह्यांचे वंशज अद्याप आहेत. त्या दिवसापासून हे ब्राह्मण येथील सर्व जातींच्या लोकांचे कुलगुरु व कुलोपाध्यायपणाचे काम करू लागले. ह्मणून येथील सर्व वतन त्यांचेच असून ह्या बेटांत जे लोक त्यांचे पाठीमागून येऊन वसाहत करू लागले त्यांचेही कुलगुरु व कुलोपाध्याय हेच ब्राह्मण होत गेले ज्योतिषपणाचोही वृत्ति ह्या ब्राह्मणांचीच. हल्ली रा. रा. पाण्डुरंग भास्कर जोशी हे मुंबईचे 'ग्रामजोशी' आहेत. सदर्हु राजा बिंबाने ह्या ब्राह्मणाखेरीज एकदर ६६ वुळे पैठण वगैरे ठिकाणाहून ह्या प्रांती आपल्या बरोबर आणून स्थायिक केली. त्यांचा तपशील.—

२७ सोमवशी, १२ सूर्यवंशी, ९ शेषवंशी ५ पचाळ, ७ धोडेल उर्फ कुणबी, १ लाड, १ दसालाड, १ विसालाड, १ मोड, १ दसमोड, १ विसमोड.—

उ. कों. प्रा. ग. ती. शु य ब्रा.

२. इ स १२९५ त भीम राजाने मुंबई घेऊन माद लाविले त्यामुळे भंडारी लोक येथे आले.—मुंबईचे वर्णन.

जात असे. ह्या कयापुढें ६-१-१३ इतका ठरीव कर घेतला जाई. अति वृद्धास व १३ वर्षांच्या आंतील मुलास कर नसे. इ. स. १८४२ त मुंबईत ९२२ आणि माहिमास १४१५ इतके कोळी होते. ह्यांत मुंबईचे कोळ्यात १८ हून अधिक व माहिमाचे कोळ्यात १० हून अधिक जाती होत्या.

४०. वर दिलेल्या जाती मुंबईत वसाहत करून राहिल्या होत्या व येथे वेळोवेळीं निरनिराळीं राज्ये होत गेलीः तरी त्या वेळीं क्षणजे मुंबईच्या वसाहतीस जोर आला होता असें मुळींच झालें नाहीं परंतु, पोर्तुगीजांचा अमल ह्या वेटावर वसल्या दिवसापासून थोडीशी ह्या वेटाची व्यापाराच्या संबंधानें उच्च स्थिति होत गेली, त्यामुळे दळुहळु वस्ती वाढत जाऊन इग्रजी अमल झाल्या दिवसापासून तर, ती बरीच वाढत चालली. सुरतेचा व्यापार वद होऊन मुंबईची भरभराटी झाल्यामुळे इ. स. १६४०^३ चे सुमारास पारशी लोक सुरतेहून येऊन मुंबईत वसाहत करू लागले. इग्रज लोकांना पुणें घेतले तेव्हांपासून ब्राह्मण व इतर दक्षणी लोक येथें येऊ लागले. बोड्याचा व्यापार चालू झाल्यामुळें आरब, कंदाहारी वगैरे लोक आणि फिरग्याच्या कारकीर्दीपासून, किंवाहुना इग्रजी झाल्या दिवसापासून शिंपी लोक येथें येऊन राहू लागले असें अनुमान होते. सोनार लोक पोर्तुगीजांचे कारकी-

१. “ पारशी लोक सहपरिवार मुंबईत कोणत्या वर्षापासून आले व प्रथम त्यांची किती कुटुंबे येथें येऊन वस्ती करून राहू लागलीं हे बरोबर समजत नाहीं. परंतु ह खरें आहे की, पोर्तुगीज लोकांच्या हस्तगत हें बेट झाल्यानंतर पांच दहा वर्षांनीं क्षणजे सुमारे इ. स. १५४० पासून एक दोन पारशी गृहस्थ सहकुटुंब येथें राहत होते ते पोर्तुगीज दरबारात कारभार करीत असत असें पवया शोधावरून समजतें नंतर इग्रज लोकांचे कारकिर्दीपासून त्यांची वस्ती वाढत चालली. सुरतेस इग्रज कंपनीचा व्यापार चालला होता त्या वेळीं हे लोक त्यांचे दलाल व मुख्य कारभारी होते. देण्याघेण्याची सर्वे वहिवाट इग्रज व्यापारी त्यांच्याच मार्फतीनें करात. आणि पूर्वीपासून इग्रज लोकांचा त्यांवर विश्वास बसला होता; सबब जेव्हा त्यांच्या हस्तगत हें बेट झालें तेव्हां यांनीं पारशी लोकांस येथे येण्यास उत्तेजन दिलें आणि राज्यातील काही नाजूक कामें त्यांस दिली. ” मुंबईचे वर्णन.

दांपासून येथे आले असावे. इ. स. १५५० चे सुमारास शेणवी (सारस्वत ब्राह्मण) हे पोर्तुगीजांबरोबर ह्या वेदांत आले. खत्री हे मूळचे चौल येथील राहणारे होते, तेही पोर्तुगीजांचे वेळां १६०० मध्ये आले. बेनीइस्त्रायल हे मूळचे आरबस्थान येथील राहणारे होत. तेथील राजाचे जुलमामुळे इ. सनाच्या ६ वे शतकात ते हिंदुस्थानांत आले व तेव्हापासून मुंबईत स्थायिक होऊन राहिले आहेत. यहूदी व बेनीइस्त्रायल हे एकच आहेत. मुसलमान लोक इ. स. १३०० च्या सुमारास आणि इ. स. १६९५ च्या सुमारास कामाठी लोक येथे आले असावे असे वाटते. इ. स. १६७७ पासून वाणी लोक येथे येऊन राहू लागले. असे मुंबईत अनेक जातीचे लोक आहेत व तेही अनेक देशाहून आले आहेत, तरी, त्यांच्यातील भेद पाहणारांच्या तेव्हाच लक्षांत येतो. असे अठरापगड जातीचे लोक अनेक वेळां येऊन मुंबईत वसाहत करून राहिले आहेत. हल्लीं मुंबईत ज्या जाती आहेत त्या सर्वांची माहिती मिळणें फार दुरापास्त गोष्ट आहे. प्रयत्नानें मिळूही शकेल. पण तसें करून उगीच ग्रथ वाढविण्यांत कांहीं अर्थ दिसत नाही.

४५. इ. स. १५२९ त हे बेट अगदीं रानवट व ओसाड असून त्यात सुमार ४०० लहान मोठीं घरे होती व तेथील वस्ती कोळी, भंडारी वगैरे लोकांची असे. जमिनीचा वसूल दरसाल ७०० सराफी होता. जमीन काळसर व चरड असून आसपास सर्वत्र ग्वाजणें होती. येथे धान्य सुळांच पिकत नसे असें कित्येक ह्मणतात; परंतु, हे त्यांचे ह्मणण अमळ चुकीचें दिसते, कारण, आर्झी भागें दाखित केल्याप्रमाणे पोर्तुगीजांनीं मुंबई बेट बेटल्या नंतर ह्या वेदास हेटरडा सिलव्हेरा ह्याच्या सैन्यानें ' राहण्यास उत्तम स्थळ ' असें नाव दिलें होत व तें सोळाव्या शतकापर्यंत चालले. ह्यास विशेष पुरावा ' शेतवळी ' ह्या नांवांतच सापडून येईल. तेव्हा येथे धान्य सुळांच पिकत नव्हते, हे ह्मणणें जरा चुकीचें दिसतें, हे पुनः सांगणें नये. ह्याच वर्षीं पोर्तुगीजांचा ह्या वेदांत प्रवेश झाला व इ. स. १५३३ त हे बेट मुसलमान राजाकडून त्यांचे दाई नाचक काम केन्यामुळे त्यास वांशिस मिळाले

४२. इ. स. १५३३^१ त पोर्तुगीजांचा व्हाईसराय ननोडा कुन्हा ह्याने वसई जिंकून घेतल्यावर त्याने वसईचे आठ भाग केले होते. त्यात मुंबई मोडत असे. मुंबई बेटाचा राज्यकारभार उत्तम रीतीने चालावा ह्मणून ह्याचे निरनिराळे भाग केले होते. ह्या वेळीं मुंबई काय ती अपालो (पालव) बदरापासून महालक्ष्मीपर्यंत व गिरगांवापासून

१ After its formal cession in 1533 Bombay was rented in perpetuity to Gartia d' Orta, a Lisbon Physician, known for his Dialogues on Indian Simples *Bombay Gazetteer, Thana.*

भावार्थ.—ह्या वेळीं मुंबई गांशिआ डी ओर्टा ह्यात निरतरच्या भाष्याने दिली होती हा गृहस्थ लिस्बन येथील वैद्य असून त्याने हिंदुस्थानांतील वनस्पतीवर ग्रथ लिहिला होता ह्मणून तो फार प्रसिद्ध झाला होता.

२. ह्या बंदराचे सरकारी नांव **वेलिंगटन पायर** असे आहे परंतु ते कधीच प्रचारांत येत नाही. 'अपालो' हे नांव संस्कृत 'पल' व मराठी 'पालो' (मासे) ह्या शब्दापासून निघाले आहे असे ह्मणतात ह्या विषयीं सर **मायकेल वेस्ट्राप** साहेबांचे असे म्हणणे आहे कीं.—

“ Polo, a corruption of *Pálwa*, derived from *Pál*, which, *muta alia* means a fighting vessel, by which kind of craft the locality was probably frequented From Palwa or Palwar, the bund now called “Palo” is supposed to take its name. In the memorial of a grant of land, dated 5th December 1743, by Government to Essa Motra, in exchange for land taken from him as site for part of the fort walls, the Pakhadé in question is called *Pallo.*” *Macleay's Guide to Bombay*

भावार्थ.—'पालवा' हा 'पोलो' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असून 'पाल' शब्दापासून निघाला आहे 'पाल' ह्या शब्दाचा दुसरा काहीही अर्थ असला तरी, त्याचा 'लढाऊ जहाज' असा अर्थ होतो व हाच अर्थ खरा आहे; कारण ह्या प्रकारचीं गलबते ह्या किनाऱ्यावर फार येत असत व ह्याचवरून हल्लींचे 'अपालो' ('पालो' 'पालव') हे नांव प्रचारांत आले असावे इसामोत्रा ह्यास इ. स. १७४३ चे ५ वे डिसेंबरास किल्ल्याच्या भितीकरिता ह्याच्यापासून जो जमीन मोबदला घेतली आहे, तिजबद्दल त्यास मनदपट्टा करून दिली आहे त्यांत त्या पखाडीला 'पालो' असे म्हटले आहे.

हल्लीं प्रचारांत असलेला 'पालवाचा रस्ता' (ह्या बंदरावर जाण्याचा रस्ता) ह्यासही सहज बंदरावरून हे नांव पडले असावे कारण त्या वेळीं पालव बंदरावर जाण्याचा हाच एक रस्ता होता कित्येकांचा असा तर्क आहे कीं, हे नांव 'अपालो' ह्या ग्रीक लोकांच्या देवतेपासून ह्या बंदरास मिळाले असावे.

उमरखाडीपर्यंत होती. माजगांव, माहिम, परळ, वरळी, वगैरे आसपासचीं गावें हीं वसईच्या अमलाखाली असलेल्या मुंबईच्या भागापैकीं लहान लहान खेडीं होतीं.

४३. इ. स. १५१४ चे सुमारास ठाण्याचे बंदरांत फारच थोडा व्यापार चालत असे. घांट आणि कोंकण ह्यांच्यामध्ये जो व्यापार चाले तो फक्त चेऊल आणि दाभोळ किंवा, खुष्कीच्या मार्गानें सुरत आणि रांदेर ह्या ठिकाणीं चालून सदहू ठिकाणी इतर सर्व जातीचेही मालाचा व्यापार मोठा चाले. त्याप्रमाणेंच वसई ही सुद्धा व्यापाराची मोठी जागा होती; परंतु, येथें माल मलबार किनाऱ्यावरून मात्र येई. ह्याच सुमारास ठाणें, माहिम व मुंबई (येवढ्या भागास ठाणामयांबू हें नाव होतें) हीं मोठीं बंदरे असून तेथें व्यापारही बराच चालत असे. असेंही समजण्यांत येतें की, इ. स. १५००-१६७० ह्या दरम्यान मुंबईत धान्याचा पुष्कळ व्यापार चाले.

४४ इ. स. १५३२ त जेव्हा पोर्तुगीज लोक येथें आले त्यावेळां हें शहर अगदीं गालिच्छ स्थितींत होतें. मुंबई हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश सर मायकेल वेस्ट्राप ह्यांनी एका ठिकाणीं असें ह्मटले आहे की, ह्या वर्षी जो वसईचा तह झाला आहे त्यात मुंबईचें नाव सुद्धा नाहीं. डाक्टर डा कुन्हा ह्याचें ह्मणणें असें आहे की, त्या वेळां ह्या बेटांत कायतें एकच कालपादेवी (कालवादेवी, कालिकादेवी ?) चें खेडें होतें.

४५. दवणेपासून करंजापर्यंत सर्व किनारचा मुलुख पोर्तुगीजांच्या हस्तगत झाल्यादिवसापासून ह्मणजे सुमारे इ. स. १५६० पासून, त्यांनीं त्याच्या ठाण्याच्या राज्याचे दमण आणि वसई असे दोन भाग केले होते. दवणेंत-संजाण, डहाणु, तारापुर आणि माहिम; आणि वसईत-आसेरी, मनोर, खुद्द वसई किंवा सायवाण, साष्टी, मुंबई, बेलापूर किंवा शहाबाज आणि करंजा हीं गावें मोडत असत.

४६. इ. स. १५४८ त मुंबई ही एका मेस्टी डि आगो नामक पोर्तुगीजास भाड्यानें मिळाली होती व ती त्याजकडे दोन वर्षेपर्यंत होती,

व त्यावद्दल त्याम सालिना १,४३२^३ परडों भाडें घ्यावें लागत असे. पुढें पुन. इ. स. १५५०^१ त डा. गार्शिया डी ओर्टा ह्यास वर ह्मटलेल्या भाड्यान मुंबई मिळाली व ती त्याजकडे इ. स. १५७२ पर्यंत होती.

४७. मुंबईचा किल्ला.—हल्लीं ज्या ठिकाणीं काळा किल्ला (आ-रसेनल) आहे त्याठिकाणी इ. स. १६३४ त एक लहान खेडें होतें. ह्या वेळां मुंबईच्या मालकास 'वझादोर' असें ह्मणत. ह्या खेड्यात वस्ती ह्मटली ह्मणजे बायका मुलांसुद्धा ११ युरोपिअन, व ५९ हत्यारबंद शिपाई ए-वढीच असून तेथेच कपतान राहत असे. सदरहु किल्ल्याच्या पलीकडे काहीं अतरावर एक देऊळ व एक घर अशा दोन इमारती होत्या. इग्रजांस मुंबई मिळाली तेव्हा सुद्धा त्यांचे गव्हर्नर ह्याच किल्ल्यांत राहत असत. हल्लीं ज्यास ओल्ड (जुनें) सेक्रेटारिएट ह्मणतात तें हेंच असावें असें वाटतें. कित्येक असें सागतात कीं, ह्या इमारतीच्या जागेवर पूर्वी एक मोटें तळें असून ते मि. व्हाईटहॉल् ह्यानें बुजवून ती जागा इ. स. १७६४ मध्ये सरकारास १,४५,००० रुपयांस विकली.

४८. पुढें हळुहळू किल्ल्याच्या पलीकडे वस्ती वाढत चालली. ह्या किल्ल्यास इ. स. १६६९ त बाधण्यास सुरवात होऊन तो चार्ल्स नामक गव्हर्नराचे कारकीर्दीत ह्मणजे इ. स. १७१६ त बाधून झाला. ह्या किल्ल्याचे समोवतालचे खदक खणण्याकरितां मुंबईतील वेळच्या श्रीमान लोकानीं मिळून ३,३५,००० रुपये कंपनी सरकारास

१ हे 'परडो' हल्लीं कोणत्या नाण्याबरोबर आहेत हें निश्चयात्मक कळत नाहीं; परंतु, सोन्याचे 'प्यागोडा' नामक जें नाणें आहे त्याबरोबर ह्मणजे सुमारे ३^३ रुपयाबरोबर ह्या परडोची किंमत असावी असें अनुमान आहे. कित्येक असेंही म्हणतात कीं, ह्या 'परडोची' किंमत ८ आण्यांबरोबर आहे. *Two Pordaos to a rupee Bombay Gazetteer—Thána.* भा-
वार्थ -- २ परडो म्हणजे एक रुपया.

२. मुंबई गझेटीअर ठाणें ह्या पुस्तकांत इ. स. १५३३ हा शक आहे तो वर पृष्ठ २४ येथें दिलाच आहे

दिले होते. हा किल्ला फार विस्तीर्ण असून, ज्यास हल्लीं 'फोर्ट' म्हणतात, तितकी सर्व जागा त्याने व्यापिली होती, परंतु आज मितीला त्याची जी काही थोडी बहुत तटबंदी दृष्टीस पडते तिजवरून मात्र पूर्वी तेथे किल्ला होता असे अनुमान करता येते, एरवी पाहू गेलें असता, तेथे पूर्वी किल्ला होता कीं नव्हता, ह्याचें अनुमान करण्यास सुद्धां कांहींच आधार मिळत नाही. ह्या किल्ल्यास ५ दारवाजे होते ते दक्षिणेस— २ मरीन गेट; पश्चिमेस—अपालो, आणि चर्च गेट; उत्तरेस—बजार गेट; मिळून पाच हल्लीं राहिलेल्या किल्ल्याचा भाग कस्टम हौस

जिल ह्यांच्या दरम्यान असून त्याच्या भिती समुद्राचे बाजूला येतात. येथे मुख्य पाहण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, सूर्यन सूर्यास्तापर्यंत राजचिन्हाकित निशाण फडकत असते. ह्यासच झेंडा म्हणतात. येथेच उच्च असा एक मनोरा असून त्यावर एक सविलेले आहे. ह्या घड्याळावर एक वेळादर्शक मोठा गोळा दररोज बरोबर एक वाजतां खाली पडतो, आणि हा गोळा म्हणजे नवे सेक्रेटारिएटच्या समोर समुद्रकिनारी ठेवलेल्या मरबती देतात. ह्याच तोफेच्या वेळाबरोबर शहरातील लोक आपापसांत घड्याळें लावतात. रात्रीस नऊ वाजता अशीच एक तोफ होते. सदरु घड्याळाचा व कुलाबा येथील वेधशाळेचा विद्युल्लतेच्या तारेच्या योगानें सबंध जोडला आहे. किल्ल्याच्या तटबंदीच्या आतील प्रत्येक भितीच्या बाजूची जागा ३०० फुट आहे. कस्टम हौस व टांकसाळ ह्यांच्या दरम्यान म्हणजे टौन हॉलच्या पाठीमागे आरसेनल आहे. त्यात तोफगोळे व इतर लष्करी सामान असते. इंग्लंड वगैरे देशातून येणाऱ्या आगबोटी व तिकटी तारवे वगैरे आल्याची लोकास माहिती होण्यासाठी ह्या किल्ल्यावर बावटे उभारतात, ते त्या त्या देशच्या चिन्हानी युक्त

1 The area of the castle proper is about 20,903 square yards while that which is outside near the Town Hall is about 28,319—*Book of Bombay*

भावार्थ — खुद्द किल्ल्याने २०,९०३ चौरस वार जागा व्यापिली आहे, पण टौनहालाजवळ जी किल्ल्याची जागा आहे ती २८,३१९ चौरस वार आहे.

२ मुंबई गझेटीअर—ठाणे

३. ह्यासच 'पवनचक्कीचा दारवाजा' असे म्हणत.

असे असतात. सदरहु किल्ल्याच्या सवधानें ही एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे कीं, हल्लीं किल्ला मुळाच नाही तरी, आज मित्तीपर्यंत सेक्रेटरी ऑफिसात सर्व सरकारी कागदांवर 'बांबे क्यासल' (मुंबईचा किल्ला) असा पत्ता लिहितात.

४९. इ. स. १७४१-४२ साली ऑनरेबल स्टिफन ला, मुंबईचे गव्हर्नर, यांनी शहरात व्यवस्था राहून शहराचा उत्तम रितीनें बदोबस्त रहावा ह्मणून शहरभर टिमकी पिटवून व जागोजाग जाहिरनामे लावून प्रसिद्ध केले होते, त्यातील आशय येणेंप्रमाणें:—

मिस्तर रॉबर्ट राडन आणि थामस स्टोनह्याम ह्यास सर्व शहरात घरवाले किती आहेत, कोणकोणत्या जातीचे आहेत; त्याची वर्तणूक कशी आहे, ते ह्या शहरात किती दिवस राहत आहेत, व प्रत्येकाच्या कुटुंबात किती माणसें आहेत ह्या सर्व गोष्टींची नोंद घेण्यास नेमण्यांत आलें आहे. तसेंच त्या प्रत्येकाजवळ हत्यारें व दारुगोळा किती आहे ह्याचाही ते तपास करतील, ह्मणून ह्या जाहिरनाम्याच्या प्रसिद्धीच्या तारखेपासून कोणीही आपणाजवळ हत्यार—मग तें कोणत्याही प्रकारचें असलें तरी—किंवा दारुगोळा गव्हर्नराच्या परवान्यावाचून बाळगू नये.

अपालो, चर्च आणि बजारगेट हे तिन्ही शहराचे दरवाजे (गेट) सूर्यास्तानंतर अर्ध्या तासानें बंद केले जातील व कांहीं दिवस पर्यंत प्रत्येक दरवाज्यापुढें सूर्यास्त होण्यापूर्वी पाव तास व सूर्यास्तानंतर पाव तास लोकांस कळण्याकरता प्रत्येक दरवाज्यावर नगरा वाजविला जाईल, पण पुढें बजारगेटच्या रस्त्यावर मोठी घटा; तशाच इंग्लिश चर्च व किल्ला येथील मोठ्या घटा वाजविल्या जातील. हा घटारव झाला कीं शहरात राहणाऱ्या लोकांनीं लागलेंच आपापल्या घराचा रस्ता धरला पाहिजे. व शहराबाहेर राहणाऱ्या लोकांनी घटा वाजून पुरी झाली नाही तोंच शहराबाहेर गेलें पाहिजे. ह्या वेळानंतर कोणत्याही घरवाल्यानें कोणत्याही कारणावरून परकी लोकांस गव्हर्नर, किंवा त्याच्या ऐवजीं जो काम पहात असेल, त्याच्या परवानगीशिवाय आपल्या घरात राहूं देऊ नये. मांडवी बंदर आणि मोदीबे येथे व्यापारनिमित्त असलेल्या जाहजावरील लोकांनीं दरवाजे बंद होण्यापूर्वीच आपापल्या

जाहजावर गेलें पाहिजे. तसेंच कोणत्याही परराष्ट्रीय जाहजावरील 'ना-खोदा' किंवा दुसरे लोक ह्यानीं गव्हर्नराच्या हुकुमावाचून बदरात राहूं नये. ह्या भितीपासून पुढें कोणासही शहरांत घर बांधणें झाल्यास तें त्यानें गव्हर्नर आणि 'ल्यांड पेमास्तर' (फजिनदार) ह्याच्या परवानगीवाचून बांधूं नये. सदरहुं परवाना मिळाल्यावर 'इजिनिअर' ज्याप्रमाणें 'प्लान' (नकाशा) काढून देईल व जेवढी जागा आंखून देईल तेवढ्या जाग्यांत त्या नमुन्याबहुकुम घर बाधावें. ह्या त्याच्या मेहनतीबद्दल इजिनिअरानें कौलारू घर असलें तर, पांच रुपये आणि झापाचें असलें तर, एक रुपया ह्याप्रमाणें घरवाल्याकडून फी घ्यावी, पण, तेंच जर कपनीच्या नोकराचें घर असेल तर, त्याच्या मेहनतीबद्दल त्यास काहींही फी मिळणार नाही. हा इतका सर्व बंदोबस्त करण्याचें कारण शहरांतील रस्ते चांगल्या रीतीनें रहावे हेंच होय.

बंदर आणि मरीनयार्ड ह्यामधील पश्चिम बाजूकडील रस्ते व तेथील इतर रस्ते व तेथील लोकांच्या घराच्या परसाचे दरवाजे सूर्यास्ताबरोबर बंद झाले पाहिजेत. व ज्या कोणांस सध्याकाळीं येणेंजाणें असेल त्यानें सदरहुं जुन्या बदराच्या रस्त्यानें मात्र आलें गेलें पाहिजे; परंतु मरीनहौस आणि जुनें बंदर ह्याचे दरवाजे रात्रीस बरोबर दहा वाजतां बंद करूं नये असा ज्या दिवशीं हुकूम असेल, तो दिवस खेरीज करून हे दरवाजे नित्य दहा वाजतांच बंद केले जातील.

५०. ज्या वणजारी लोकांच्या जोरावर शहरांतील व्यापार मुख्यत्वे चालत असे त्या वणजारी लोकानी सरकारास अशी भीति घातली कीं, आमचें व आमच्या मालमत्तेचें संरक्षण सरकारच्यानें जर होत नसेल, तर, आहीं शहर सोडून जाऊ. ह्या त्यांच्या भीतीमुळे सदरहुं जाहिरनाम्याची कलमें त्यांस लागू केलीं नव्हतीं. पण पुढे कांहीं दिवसांनीं त्यांतलीं कलमें अमलांत न आल्यामुळे हा जाहिरनामा नामशेष मात्र होऊन राहिला.

५१. ह्या जाहिरनाम्याप्रमाणें सदरहुं गव्हर्नराचा आणखीं दुसरा एक जाहिरनामा तारीख ११ माहे फेब्रुआरी सन १७४१-४२ रोजीं लागला होता त्यांतील मतलब असा होता:—

शहराच्या भितीपासून ३०० यार्ड अंतरावर जे सधन आणि अब्रूदार

लोक राहत आहेत, त्यांची शहरात येऊन राहण्याची इच्छा असल्यास, ह्या जाहिरनाम्याच्या मितिपासून तीन दिवसांच्या आंत त्यांनी मिस्टर जॉन मोरले, ल्याड पेमास्तर, ह्यांस आपली इच्छा प्रदर्शित करावी; त्यांस आपली नावे द्यावी; आणि आपल्या कुटुंबांत किती माणसे आहेत वगैरेची सविस्तर माहितीही द्यावी. सदरहु मिस्टर मोरले आपल्या पसतीस येईल अशा गृहस्थास त्यास पुरे इतकी व सोईची अशी जागा देतील.

५२. पूर्वी मैदानाच्या उत्तरेस पूर्वेकडील भाग हणजे सुमारे हल्लीं जेथे जुमा मशीद आहे तेथपर्यंत आणि मांडवी, उमरखाडी, भुलेश्वर, इत्यादि भाग पुरातन काळापासून वसलेले दिसतात. पण पश्चिमेकडील हणजे साधारणतः धोबीतळें, गिरगांव, चौपाटी, शेतवळी इत्यादि भाग इ. स. १८०६ पर्यंत देखील फार वसलेले नव्हते. मैदानात इ. स. १७२५ पूर्वी एक पीठ दळण्याची पवनचक्की होती, परंतु ती कोणी बाधली व तेथून केव्हा काढिली ह्याचा पत्ता लागत नाही. ज्या ठिकाणी पूर्वी मैदानात गुरे चरत असत तो मैदानाचा पूर्व भाग होय. येथील वस्ती इ.स. १७०७ मध्ये मोडून मैदान साफ खुलें केलें, पण पुनः तेथे हळु हळू इमारती होत चालल्या आणि हल्लीं तर, तेथे इतक्या इमारती झाल्या आहेत की, मैदानाकरितां मुळीच जागा राहिली नाही असें झटलें तरी चालेल. डोंगरीवर मासे मारणारे कोळ्याचीं खोपटीं असत. व त्याच्या पश्चिम बाजूला माजगांवापर्यंत भंडारी लोक राहत. महालक्ष्मी व चरळी ह्यामधून तों थेट फ्ल्याट पर्यंत येऊन पायधुणीपर्यंत समुद्राचें पाणी येत असे. ह्या वेळी हणजे १७७२-८४ चे सुमारास मुंबईचे गव्हर्नर हॅर्नबी हे होते. हे गव्हर्नर जुन्या कोर्ट हौस मध्ये राहत. ह्यांनी हें पाणी बंद करण्याविषयीं पुष्कळ प्रयत्न केले. ब्रीच क्यांडी येथून समुद्राचें पाणी शहरात येतें तें बंद केल्यानें शहराची फार सुधारणा होईल, असें मनांत आणून त्यांनीं कोर्ट ऑफ् डायरेक्टरर्स यांजपासून या कामीं ४ लक्ष रुपये खर्च करण्याची भजुरी मागितली होती, परंतु, त्यांनीं ह्याविषयीं आपली समती दिली नाही, तरी देखील, त्यांनीं हें काम आपल्या जोखमावर सुरू केलें. कामाची सुरुवात झाल्यापासून त्याच्या चाकरीची मुदत अवघी दीड

वर्ष राहिली होती, तरी त्यास आपण हें काम तेवढ्या वेळांत आटपू अशी न्यात्री होती. आतां कामाची पूर्तता थोडक्याच दिवसांत होणार इतक्यांत विलायतेहून त्यास 'सस्पेंड' (सशयावरून तूर्त दूर) केल्याचा हुकूम आला, तरी, त्या हुकमास न जुमानतां त्यानीं हें काम पुरें करून मग आपल्या जागेचा 'चार्ज' (अधिकार) त्याच्या जागीं येणारे गव्हर्नर मि० बोव्ह्याम ह्यास दिला. ह्या त्याच्या अनन्वित कृत्याबद्दल कोर्ट ऑफ् डायरेक्टरर्स ह्यास मोठा राग येऊन त्यानीं असा हुकूम फर्माविला की, पुढें येणाऱ्या कोणत्याही गव्हर्नरानें विलायतेहून येणारा 'डिसप्याच' (सरकारी ठरावाचा कागद) स्वतः न फोडता तो सेक्रेटरीनें फोडावा व ही वहिवाट अजून चालू आहे.

५३. हल्लीं ज्यास एस्प्लेनेड (मैदान) ह्मणतात त्या ठिकाणीं पूर्वीं माडाचीं वगैरे बरींच झाडे होतीं. मध्यभागीं ह्मणजे हल्लीं जेथें मोठा

इंग्रज लोकांचें च्यापेल (देऊळ) होतें. इ. स. १६६१

१ बेट इंग्रजास मिळालें त्या वेळीं ह्या बेटाची मालकी

मिरांडा हिच्याकडे होती; पण, तेव्हापासून हिचा

शवरून नाहींसा झाला इतकेंच नाहीं; तर, तिच्या

कंपनी सरकारानें विकत घेतला.

-इ. स. १६६७ च्या सुमारास व त्याच्याही पूर्वीं

इसल्या कारणानें बरीच जमीन ओसाड होती,

१ येत त्यास पुष्कळ जमीन देऊन वसवीत.

११ कर खेरीज करून कोणत्याच प्रकारचा कर

११८. व ह्मणूनच आज जी कित्येक लोकांची खासगी जमीन

१२ ती अशाच प्रकारें त्यास मिळालेली असावी. आणि ह्मणूनच ह्या शहरात इतकी वस्ती नेहमीं वाढत गेली.

५५. याप्रमाणें अनेक जातीचे अनेक धंदे करणारे लोक आपून त्यांस उत्तेजन देऊन शहर वसविलें. पुढें जेव्हां लोकवस्ती फारच वाढली व सर्व जागा वसाहत करण्यास येणारे लोकानीं व्यापून टाकिली आणि सरकारास जागा झिल्लेनाशी झाली असें झालें, त्या वेळीं त्यांनीं इ. स. १८०६ सालीं हरजीवन लालाची बाग ह्या नावानें प्रसिद्ध असलेली काही कोटांतील जागा माजी पारशी गृहस्थ मि. आरदेसर खरशेटजी दादी ह्याज-

हा
केंच
वसात्रें
तो घेव

पासून घेऊन तिच्या मोबदला त्यांस साष्टींतील मालाड, मागाठणें, तुळशी, आरा, एकसर व कान्हेरी हीं गांवें दिलीं. तसेंच इ. स. १८०९ साली माजी मि. होरमसजी बमनजी वाडिया ह्यास मुंबईत अपालोगेट जवळ असलेली त्यांची जागा घेऊन तिच्या मोबदला त्यांस कुरलें, मोहिली, कोले कल्याण, मरोळ, शहार, असालया आणि पारजापूर हीं साष्टींतील गांवें दिलीं. इ. स. १७४३ त इसा मोत्रा ह्याजपासून सरकारानें कांहीं जमीन मोबदला घेतली आहे; तसेंच हल्लींच्या ग्रीन चौकाच्या जागेवर बरील वाडियांचें घर होतें, ती जागा व घर सरकारानें विकत घेऊन त्या ठिकाणीं बाग केला. कांहीं जमीन एक दोन परभु गृहस्थांकडून घेऊन त्यांस तिच्या मोबदला साष्टींत काहीं गांव दिले आहेत असेंही समजतें. याप्रमाणें ज्या ज्या वेळीं सरकारास जागेची जरूरी लागली त्या त्या वेळीं तिच्या मालकाकडून काहीं जमीन मोबदला अगर विकत घेऊन शहराची सुधारणा करून वस्ती वाढविली.

५६. इ. स. १६६७ च्या सुमारास कोटांत एक आणि माहिमास एक अशीं दोन कस्टम (मांडवी) ऑफिसें होती व तेथें आयात आणि निर्गत मालावर जकात घेत असत. असाच कर पोर्तुगीजांचे अमदानीतही घेण्यात येत असे. गुलामाचाही व्यापार ह्या वेळीं मुंबईत चाले. सिल्हार वशातील राजांच्या वेळीं सुद्धां आफ्रिकेंतील सोफाला गांवाहून ठाणें व हिंदुस्थानातील इतर ठिकाणीं गुलाम येत असत. हे गुलाम फार स्वल्प किमतींत हणजे सगळ्या १५-२० कौनांस मिळत. व त्यांस पोटास एकदांच देण्याचें पडे. एक कौन हणजे सरासरीनें २॥ रुपये होतात.

५७. इ. स. १७६८ पूर्वी मुंबईतील सर्व श्रीमान लोक कापाच्या मैदानात राहत असल्यामुळ त्या ठिकाणीं मोठमोठ्या हवेल्या व देवळें होती. सभावीत लोकाची वस्ती कोटाच्या दरवाज्यापासून मशीद बदराच्या अलीकडे होती; परंतु, किल्ला बांधण्याचें काम सुरू झाल्यामुळें कंपनी सरकारानें तेथें असलेलीं घरे, देवळें वगैरे इमारती पैसा देऊन मोडून टाकून कापाचें मैदान खुल्लें केलें. पूर्वी ह्या मैदानांत धोबीलोक कपडे धुण्यास येत, परंतु, हल्लीं महालक्ष्मी येथील रेलवेच्या स्टेशनानजिक

धोबी घाट हणून त्यास सरकारानें जागा करून दिली आहे, तेथें बहुतेक सर्व परीट शहरातील लोकांचे कपडे धुण्यास नेतात. हल्ली असेही ऐकण्यात आलें आहे कीं, आंधेरी आणि वांद्रे ह्या दोन रेलवेच्या स्टेशननामध्ये जें एक इरलें पाडलें हणून नवें स्टेशन बांधित आहेत, तेथें हा घाट बाधून परट्यास सोई करून देण्यात येणार आहे.

५८. कर वगैरे—इ. स. १६७५ त मुंबईचें उत्पन्न १,०७,००० सराफी होतें. इ. स. १६८८ पासून मुंबईत घरपट्टी सुरू झाली, त्या वेळीं घराच्या मानानें १ पासून २ $\frac{१}{२}$ शिलिंग पर्यंत कर बसविण्यात आला. इ. स. १६७० पर्यंत मुंबईमध्ये जी पोर्तुगिजांची रयत होती तिजपासून जमिनीच्या उत्पन्नातून $\frac{१}{२}$ कर घेण्यात येऊ लागला. ही बहिवाट मि. आंजिअर ह्यानीं मोडून तिच्या बद्दल भाड्यापोटी सालिना २० हजार रुपये पोर्तुगिजांनी द्यावे असे ठरविलें. ह्यामुळे इ. स. १६८९ सालीं पोर्तुगिजांनी इंग्रजांच्या सैन्यात नोकरी करण्याचें नाकारिलें. पुढल्या वर्षी जेसुईट लोकांच्या ताब्यांत असलेली जमीन, त्यांनीं सिद्यास मदत केली ह्या आरोपावरून त्याजपासून काढून घेऊन आपल्या राज्यास मिळविली. ह्या वरून मुंबईतील सर्व पोर्तुगिजांनी आपल्या राजास ह्या जुलमाबद्दलचें गान्हाणे केलें. ह्या त्यांच्या अर्जामुळे कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स ह्यांनी इ. स. १६९२ त लंडन येथील पोर्तुगिजांचे वकिलास असें कळविलें की, जमिनीवर त्यांचा मुळांच हक्क पोचत नाहीं एवढेंच नाहीं, तर, त्याजपासून लष्करी कामातही मदत घेतली जाईल. असा जबाब पोर्तुगिजास देऊन इकडे आपल्या मुंबईच्या गव्हर्नरास असें सुचविले की, जे कोणी खरोखर निरपराधी असतील त्यांस त्यांची जमीन परत द्यावी, आणि त्यास विनाकारण त्रास देऊ नये. आयव्ही साहेब असें हणतो की, इ. स. १७५४ त प्रत्येक नारळीचे झाडामागे २० शिलिंग कर घेण्यात येत असे आणि ह्याप्रमाणें जमलेला पैसा सैन्याचे व आरमाराचे संरक्षणाकरिता खर्च होत असे. इ. स. १८४४ त 'टोन ड्यूटी' बद करून इ. स. १८४८ त सर्व निर्गत मालावरील जकात काढून टाकण्यात आली.

५९. मुंबईचे निरनिराळे भाग व तेथील उत्पन्न—इ. स.

१. मुंबई गझेटीअर, ठाणें.

१७२०—३९ सालात मुंबईचे मुंबई आणि माहिम असे दोन भाग (कसबे) होते असें समजतें. शिवाय मांजगांव, वरळी, परळ, वडाळें (परळ आणि माटुंगे ह्यांच्यामध्ये) नायगांव, (वडाळ्याच्या दक्षिणेस आणि परळच्या उत्तरेस), माटुंगें, धारावी आणि कुलाबा (कोळ्याचें बेट) असे आठ पोटभाग होते. ह्यात सात लहान लहान खेडी होता पैकीं अथवारी आणि गवारी अशीं दोन वडाळ्यांत, वामर्णवाळी आणि कोल्टेम धारावींत; आणि भोईवाडा, पोमाला आणि शालगाडो अशी तीन परळांत; ह्यात कोळ्यांचीं राहण्याचीं ठिकाणें पाचः— मुंबई, मांजगांव, वरळी, परळ आणि शींव. माटुंग्याचे उत्तरेस केम येथें एक व शिवरी, वडाळें मिळून २ एकूण तीन मिठागर होते. ह्या वेळीं मुंबईच्या निरनिराळ्या भागाचें उत्पन्न खालीं दिल्याप्रमाणें होतेः—

खुद्द मुंबईचें उत्पन्न ४०,००० नारळीपासून व कांहीं शेत जमिनीपासून.

माहिम— ” ७०,००० ” व ५९२ मुडे भातापासून.

मांजगांव— ” १८४ मुडे भातापासून व २५० खजुरीचे झाडांपासून, मिळून सालिना ४,००० सराफी.

वरळी— ” ३४ मुडे धान्यापासून ७,००० सराफी.

परळ (तीन खेडीं मिळून) १५४ मुडे भात आणि खजुरीचे उत्पन्न ४,००० सराफी.

१. 'ब्राह्मण आळी' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश वामण वाळी, वामण आळी असा झाला असावा ह्या शब्दावरून असें दिसतें कीं, येथें पूर्वी ब्राह्मण लोकाचीच वस्ती असावी.

२ कोल्टेम— कोळी लोकांच्या राहण्याच्या ठिकाणास 'टेंभ' असें म्हणतात व ह्याच वरून कोल्टेम हा शब्द प्रचारांत आला असावा.

३ ठाणें गझेटीअर वरून असें दिसतें कीं, ह्याचें नाव काऊली असावें.

४. हल्लीं खुद्द मुंबईत मुळींच शेत जमीन राहिली नाही. हें उत्पन्न कशापासून होतें ह्याचा खुलासा नाही.

वडाळें (दोन खेडीं मिळून)	७५	मुडे भात आणि खजुरीचें	१,९००
नायगांव—	४२	” ” ”	१,०००
माटुंगें—	६५	” ” ”	
	१००	खजुरीचें उत्पन्न मिळून	१,७००
शीव—	५४	” आणि काहीं नारळीचें	

झाडाचें उत्पन्न. १,४००

धारावी (दोन खेडीं मिळून) २३ ” आणि खजुरीचे झाडांपासून ६२५
कुलाब्याचें उत्पन्न— ४,०००—५,००० सराफी.

६०. मिठागरापासून २,३०० आणि कोळी लोकांचे खेड्यातून ३,००० सराफी इतकें उत्पन्न होई. मुंबईस १ व माहिमास १ अशा दोन दारू गाळण्याच्या भट्या होत्या. उत्पन्नाची दुसरी बाब ह्मणजे मुंबई आणि माहिमा येथील कस्टमऑफिसें (माडवी) यांपासून ५२,००० सराफी; तवाकूवरील जकात १९,००० सराफी, दारूवरील जकात १२,००० सराफी, भाडें ३,००० सराफी, माहिमा येथें फिरणाऱ्या होड्यांपासून १,२०० सराफी, ह्मणजे साधारण १,६०,००० सराफी मुंबईचें उत्पन्न होई.

६१. उत्पन्नाच्या बाबी—इ. स. १६६७ त ह्मणजे सर जरव्ही-स लुकस ह्याचे कारकीर्दीत मुंबईचें उत्पन्न २,८८३ पौंड; आणि स. १६६८ त गव्हर्नर ग्यारे ह्याच्या कारकीर्दीत ६,४९० पौंड, १७ शिलिंग ९ पेन्स ह्मणजे ७५००० सराफी इतकें होतें. ब्रूस साहेब ह्यानी आपल्या “अनाल्स ऑफ ईस्ट इंडिया कंपनी” नामक पुस्तकांत सदरहु उत्पन्नाच्या बाबतींचा तपशील दिला आहे तो येणेप्रमाणें:—

माजगांवचें उत्पन्न—	सराफी	९,३००	०	४०
माहिमा—	”	४,७९७	२	४५
परळ—	”	२,३७७	१	५६
वडाळें—	”	१,७३८	०	४०

१ मंथली मिसलेनी ऑफ वेस्तर्न इंडिया ह्या पुस्तकावरून असें समजतें कीं, २२ शिलिंग ६ पेन्स अगर हल्लीच्या ११ रुपयां बरोबर १३ सराफी आहेत ह्या सुमारास सराफी हें चलनी नाणें असून ‘बझरुक’ हें ताब्याचें नाणें होतें.

शींव—	"	"	७९०	०	६०
वरेळी (वरळी ?)—	"	"	५७१	१	३४
मुंबई—	"	"	६,३४४	२	६१
			<hr/>		
			२५,९२०—	१—	१८
तंबाकूचें उत्पन्न—	"	"	९,५५०	०	०
दारूचें उत्पन्न—	"	"	२,४००	०	०
कस्टम(मांडवीचें)—	"	"	१८,०००	०	०
नारळांचें उत्पन्न—	"	"	१८,०००	०	०
			<hr/>		
			सराफी—	७३,८७०—	१—१८
किरकोळ—	"	"		१,१२९—	१—६२
			<hr/>		
			एकूण सराफी—	७५,०००—	०—०

६२. हें बेट कंपनी सरकारच्या ताब्यात आल्यावर त्यांनीं तें सुधारण्याकरिता जे कायदे केले त्यांतील मुख्य गोष्टी ह्या होत्या:—

(१) मुंबईचा किल्ला चांगला मजबूत बांधून काढावा, (२) शहर मोठें टुमदार करावें; (३) मुख्यत्वेकरून इंग्रज लोकांस येथें वसाहत करण्यास उत्तेजन द्यावें व त्यांजपासून पांच वर्षे पर्यंत कोणतीही जकात घेऊ नये; (४) रयतेस कोणत्याही कारणावरून नाखुश न करितां जमाबंदीची सुधारणा करावी, (५) प्रॉटेस्टंट धर्माच्या लोकांस चांगल्या रितीनें वागवावें, परंतु, इतरधर्मी लोकांवर विनाकारण कोणत्याही प्रकारचा धर्मसंबंधी दाब ठेऊ नये, (६) कापसाचा व रेशमाचा धदा करणारे लोकांस उत्तेजन द्यावें व त्यास माग पुरवावे आणि (७) एक बंदर बांधून त्यांत गोदी करावी.

६३. मुंबईच्या व्यापाराची शोचनीय स्थिति:— इ. स. १६९४ त मुंबईची अगदीं निकृष्टावस्था झाली होती; कारण त्या वेळीं व्यापार अगदीं बसून जाऊन उत्पन्नही ५२,०८० रुपयांवरून १४,१६० रुपयांवर येऊन बसलें, नारळीचेंही उत्पन्न बंद झालें, आणि सर्व सैन्यात कायते १०० युरोपिअन राहिले. ह्याप्रमाणें मुंबईची स्थिति उत्तरोत्तर विघ-

डत जाऊन पुढे दोन वर्षांनीं हणजे इ. स. १६९६ त पैशाच्या कमता-
ईमुळे सरकारास सैन्यांतून ६० खिस्ती व ३४० काळे अम्मलदार कमी
करावे लागले.

६४. इ. स. १६९७ त मुंबईच्या सैन्यांत सगळे २७ युरोपिअन
उरले होते. पुढे इ. स. १७०१ मध्ये जरी माहिम आणि इतर ठिकाणीं
थोडथोडे सैन्य वाढविण्यांत आले, तरी एकदरीच्या मानानें पाहिलें
तर, सैन्याच्या संबंधानें ह्या वेळीं मुंबईची स्थिति फारच वाईट होती.
मराठे, सिद्दी, आरब, आणि पोर्तुगीज हे तर मुंबई बळकावण्यास
पाहतच होते. आणि योग्य वेळीं ह्या वेटातील सैन्यास कुमक मिळाली
नसती तर, हें बेट कंपनी सरकारच्या हातून खास गेलेंच असतें. इ.
स. १७०२ मध्ये पोर्तुगीजांनीं कट करून मुंबईत अन्न सामुग्री येण्याचे
मार्ग बंद केले. शिवाय त्यांनीं मराठ्यांस आतून मदत केल्यामुळे हें बेट
फारच धोक्यांत होतें. अशा स्थितींत मुंबई असतां एकाएकीं पटकी-
चा रोग उद्भवून शेंकडो लोक मेले आणि युरोपिअन लोकांकडेस ह्या
वाईची इतकी वक्र दृष्टी होती कीं, वर झटलेल्या कुमकेस आलेल्या सै-
न्यांतून फक्त ७६ युरोपिअन जिवंत राहिले. हा रोग थोडासा रामतो
आहे नाहीं इतक्यांत, मुंबईच्या बंदरांत एक मोठें तुफान झालें. ह्या
तुफानांत शेंकडोशे गलबतांचा नाश होऊन पिकाचेंही थोडे नुकसान
झालें असें नाहीं. ह्याप्रमाणें मुंबईची स्थिति दिवसें दिवस बिघडत
गेली, ती पुढे इ. स. १७०५ पासून अमळ सुधरू लागली. तरी
पण, मुंबईच्या संरक्षणाकरितां असावे तेवढें सैन्य मुळींच नव्हतें. सु-
रतेचा व्यापार बंद झाला आणि मलबार किनाऱ्यावरील व्यापाराचा
कान्होजी आंग्र्यानें फार मोड केला. इंग्रजांनीं मुंबई घेतल्या दिव-
सापासून पन्नास वर्षांची सरासरी काढली तर, असें अनुमान करतां ये-
ईल कीं, मुंबई बंदर खेरीज करून ठाणें व इतर बंदरें ह्यांचा व्यापार
अगदीं मदावत चालला होता. इ. स. १६६४-८४ पर्यंत व्यापार
भरभराटीत येऊन मोठ्या विलक्षण तऱ्हेनें वाढत गेला होता, व इ. स.
१६८४-८८ पर्यंत पश्चिम हिंदुस्थानच्या व्यापाराचें मुंबई शहर
मुख्य स्थान होतें.

६५. येणेंप्रमाणें मुंबईच्या जुन्या माहितीची वाचकांस थोडीशी ओळख करून देऊन, आतां पुरातन काळीं मुख्य मुख्य ध्यानांत ठेवण्यासारख्या ज्या गोष्टी झाल्या, त्याचीही कांहीं माहिती वाचकांस करून देणें अवश्य वाटल्यावरून ती खालीं दिली आहे.

६६. इ. स. १६९२-१७०२ ह्यांच्या दरम्यान मुंबईत मोठा वाखा उठला होता, त्या वेळीं इंग्रज लोकांचे पलटणीमध्ये सगळीं ७६ मनुष्ये राहिलीं होती व ८०० इंग्रज लोकांपैकी सगळे ८० इंग्रज राहिले होते. ह्यावरून मुंबईतील इतर लोक ह्या वेळीं मृत्युमुखीं किती पडले असतील नकळे ! असा ह्या रोगानें मुंबईत मोठा कहर उडविला होता !

६७. इ. स. १७९९ त मुंबई बदरात मोठें दुफान झालें होतें, त्यांत १,००० गलबतें व ४०० मनुष्ये बुडालीं असें ह्मणतात. शहरांतही लोकांचें लाखो रुपयाचें नुकसान झालें.

६८. इ. स. १८०३ सालीं कोटात जबरदस्त अग्निप्रलय झाला होता. त्या अग्निनें घरे, बराकी, कस्टमहौस, बाजार वगैरे इमारती जळून खाक झाल्या, लोकांचें लक्षावधी रुपयाचें नुकसान झालें व $\frac{2}{3}$ गाव जळून खाक झाला. ह्या आगीच्या योगानें जुनीं मोडकळ घरे जळून गेल्यामुळे नवीं टुमदार घरे बांधण्यास जागा मिळून ती घरे फ्ल्याटपर्यंत येऊन पोहचलीं, व त्या मानानें वस्ती फारच वाढली. ह्याच वेळेपासून भुलेश्वर व भेंडीबाजार येथेही बरीच वस्ती वाढत गेली.

६९. ह्याच वर्षीं मुंबईत मोठा दुष्काळ पडला होता. त्या वेळीं मुंबईत लोकांस जरी पुरे इतकी धान्यसामुग्री होती तरी, नुसता ५० लक्षाचा तांदूळच बाहेर गांवांहून मुंबईत आला. असाच जबरदस्त दुष्काळ इ. स. १८११-१२ ह्या वर्षीं पुनः मुंबईत पडला होता. ह्या दोन्हीं प्रसंगां हजारो गोरगरीब लोक प्राणास मुकले ! ह्याच वेळीं हिंदुस्थानांत जेथें जेथें दुष्काळ पडला होता तेथें तेथें मुंबईतील व्यापाऱ्यांनीं धान्याचा पुरवठा केला. व ह्या दोन्हीं वेळीं मुंबईत बरेच लोक आले होते.

७०. इ. स. १८३७ त जून महिन्याच्या १५ तारखेस मुंबईमध्ये मोठें वादळ झालें होतें, त्या वेळीं मुंबईत लोकांच्या जिवाचें व

मालमत्तेचें बहुत नुकसान झालें. असेंच दुसरें वादळ इ० स० १८५४ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत झालें होतें.

७१. आता मुंबईच्या हल्लींच्या रचनेविषयी वाचकांस थोडीशी माहिती करून देऊन हा भाग पुरा करू.

७२. कुलाब्याचे धाकटा, मधला व मोठा असे तीन भाग आहेत. आर्थर बदरापासून गनक्यारिएज बदरापर्यंत धाकटा, पुढें सेंट जान चर्चपर्यंत मधला आणि त्याच्यापुढें दांडीपर्यंत मोठा. धाकट्या कुलाब्यास आर्थर बदर असून तेथेंच ग्रांट बिल्डिंग्स् नावाच्या प्रसिद्ध इमारती आहेत. त्याच्या मागे मोठमोठ्या गिरण्या व कापसाच्या वखारी आहेत. मधल्या कुलाब्यास गोऱ्या पलटणीच्या लैनी, इस्पिताळ, पोर्तुगीज व इंग्रज लोकांची देवळे आहेत. मोठे कुलाब्यास वेड्यांचे इस्पिताळ व वेधशाळा हीं आहेत. मोठ्या कुलाब्याची जमीन खडकाळ आहे.

७३. कुलाब्यापासून सेलरहोम टाकून अपालोगेटवरून आले ह्यणजे मनुष्य कोटांत येतें. उजव्या बाजूला डॉक्यार्ड व डाव्याबाजूला स्कॉच चर्च लागतें. ह्या चर्चपासून रामपार्टरोवर चर्चगेटापर्यंत, तसेंच हार्नबीरोपासून बाजारगेटापर्यंत मोठमोठ्या इमारती लागून गेल्या आहेत. कोटाचे दोन भाग आहेत. एक—स्कॉच चर्च पासून चर्चगेटस्त्रीटच्या पश्चिम टोंकापर्यंत व तेथून पुढें क्याथिड्रल चर्च, एलफिन्स्टन सर्कल आणि टौनहॉलपर्यंत व त्याच्या मागून कस्टमहौस पासून डॉक्यार्ड पर्यंत, व दुसरा—क्याथिड्रल पासून तों थेट जी. आय. पी. रेल्वेच्या विक्टोरिया टर्मिनस स्टेशनापर्यंत. कस्टम हौस पासून डॉक्यार्डपर्यंत बहुतेक युरोपिअन लोकांची वस्ती असून तेथें बहुतकरून सरकारी व सावकारी ऑफिसें आहेत. पुढें क्याथिड्रलपासून बोरीबंदरापर्यंत नेटिव लोकांचीं दुकानें वगैरे आहेत. कोटांतील बहुतेक घरे इ० स० १७५८ सालापासून वाढत गेलीं आहेत. कारण त्या वेळी कोटाची तटबंदी झाली होती त्यामुळें तेथें जाऊन राहणें निर्भय व सुखावह आहे असें लोक मानीत. ह्या सुमारास क्याथिड्रलच्या द्यास नोसेस गव्हर्नमेंट हौस (जुनें सेक्रेटारिएट ऑफिस) जुनें हाय-अण्डाणि कस्टम हौस एवढ्याच इमारती तेथें होत्या.

७४. फार्ब्स स्ट्रीट व बाम्बे कासल (मुंबईचा किल्ला) ह्याच्या दरम्यान बहुतेक सरकारी ऑफिसें, मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या पेढ्या व इतर ऑफिसें होती. व युरोपिअन लोकांचीं ऑफिसें व दुकानें मेडो-स्ट्रीटमध्ये होती; परंतु इ० स० १८६३ सालीं बाम्बे ग्रीन मोडून तेथें एल्फिन्स्टन सर्कल केलें. येथून तों चर्चगेटस्ट्रीटपर्यंत व रामपार्टरोपासून एस्प्लेनेड हॉटेलपर्यंत ऑफिसें व दुकानें वसू लागलीं आहेत. व आता तर त्यांचा ह्या ठिकाणी सुकाळ झाला आहे.

७५. टौनहालानजीक एका बाजूला बंबखाना आहे. त्यात आग विझविण्याची सामुग्री असते. मुंबईत अशीं बंब ठेवण्याचीं ठिकाणें बरीं-च आहेत. पोलिस कमिशनरच्या ताब्यात ११ बंबखाने आहेत. ते शहरच्या मुख्य मुख्य भागीं असतात. परळीस गव्हर्नरच्या बंगल्यात एक बंब असून दर पलटणीत एक एक असे बंब आहेत. हे नेहमीं तयार ठेवितात. आगीची वढीं लागल्याबरोबर तेथें बंब नेतात. पो-लिस कमिशनरच्या ताब्यात असलेल्या बंबापैकी ४ स्टीम एजिन्स (यंत्रानें चालणारे) व ७ म्यान्युअल (हातानें चालविण्याचे) बंब आहेत. पोलिसच्या ताब्यातील असणाऱ्या बंबाचा खर्च म्युनिसि-पालिटीच्या मार्फत होतो.

७६. कापाच्या उजव्या बाजूला हणजे फ्रामजी कावसजी इ-न्स्टिट्यूटच्या पुढें व कारनाक बदराशेजारीं जें नेटीव पलटणीचें ठाणें आहे त्यास 'बराकी' हणतात. येथें नेहमीं सव्याचा पाहरा असतो. गोरे पलटणीचें ठाणें कुलाब्यास असतें. तेथील बराकींत काही सुधारणा करून त्या वाढविण्याचा हल्लीं विचार सुरू आहे. मै-दानांत शिपायांस कवाईत वगैरे शिकवितात. मैदानांतल्या बराकी-शेजारी पलटणीतल्या लोकांकरिता एक हास्पिटल आहे. व गोरे प-लटणीच्या लोकांकरिता युरोपिअन जनरल हास्पिटल मध्ये सोई के-लेली आहे. ह्या बराकी माजी गव्हर्नर डंकन साहेब ह्याच्या कारकी-र्दीत बांधल्या आहेत. काळ्या किल्ल्यावर असणारा वावटा सकाळीं चढविला हणजे हे लोक लष्करी रितीची सलाम झाडून सुमारे अर्ध तास पर्यंत 'ब्यांड' वाजवितात. व स्याशनल आंधेम गातात. न्यम्ब नल आंधेम हणजे सार्वजनिक गाणें. ह्या गाण्यात " ईश्वरा शक्ति " :-

रक्षण कर" असा भावार्थ असतो. असाच प्रकार संध्याकाळीं वावटा उतरवितांना होतो.

७७. कापाच्या उत्तर आगाला कारनाक बंदराशेजारी क्रॉफर्ड मार्केट, क्लॉथ मार्केट, चकला, त्याच्या पुढें मुंबादेवी, भुलेश्वर, त्याच्या पुढें नळ बाजार, भायखळा अशीं पाहण्यासारखीं अनेक ठिकाणें आहेत. क्रॉफर्ड मार्केटांत भाजीपाला व फळफळावळीचीं दुकाने; क्लॉथ मार्केटांत कापडाचीं दुकानें, मुंबादेवी, काळबादेवी, रामवाडी, भुलेश्वर येथें मोठमोठ्या सावकाराच्या पेढ्या, इतर दुकानें व देवळें इत्यादिकांची गर्दी दृष्टीस पडते. नळबाजारांत किरकोळ किराणा वगैरे माल विकण्याचीं दुकानें आणि भाजी व मच्छीबाजार आणि भायखळ्यावर इग्रज लोकाची वस्ती, दुकानें व हाटेलें हीं आहेत. भेंडीबाजाराशेजारीं बाबूल्याचें तळें, व त्याच्या एका बाजूस नागपाडा; पुढें सर जमशेटजी जिजीभाई ह्याचें इस्पिताळ. त्याच्या पुढें डेविडसासून ह्यानें बांधलेलें यहूदी लोकांचें सिनेगाग (देऊळ) ही आहेत. कापाच्या पश्चिम आंगाला उत्तर दिशेस धोबीतळें, चिराबाजार, त्याच्या पुढें ठाकूरद्वार येथूनच गिरगांवास सुरुवात होऊन ती थेट पश्चिम आगाला बाबूलनाथाच्या देवळापर्यंत, उत्तर आंगाला ग्रांटरोड रस्ता आंत घेऊन नळ बाजारापर्यंत व पूर्वबाजूला भुलेश्वरापर्यंत आहे. गिरगांवापुढें ताडदेव-येथें गिरण्या वगैरे अनेक कारखाने आहेत. ताडदेवापुढें महालक्ष्मी असून तिच्या दक्षिण आगाला वाळुकेश्वर आहे. येथें हिंदूंचीं देवळें असून श्रीमान लोकाची वस्ती आहे.

७८. किल्ल्याच्या उत्तरेस सुमारें अडीच कोसावर परळ आहे. त्याच्या ईशान्येस अर्धकोसावर शिवरी, तिच्या अलीकडे भाजगांव व चिंच-पुगळी. माहिम हे एक लहानसें गाव असून किल्ल्यापासून सुमारें ३ कोसावर आहे. माहिमास नारळाचें उत्पन्न फार होते. येथील नारळ फार प्रख्यात आहेत. येथील किल्ला लहानच आहे. माहिमच्या पूर्व

१. पूर्वी येथें नागपंचमीच्या दिवशीं प्रत्यक्ष 'नाग' (सर्प) निघून तो लोकांकडून दूध व लाह्या यांचें सेवन करी अशी आख्यायिका आहे. ह्यावरूनच ह्यास 'नागपाडा' हें नाव पडलें असावें. इलीं मुंबईत नवा व जुना असे दोन नागपाडे आहेत.

बाजूस माटुंगें आहे. येथे पूर्वी लष्कराची छावणी असे. पुढें शींव. येथे डोंगरावर एक किल्ला आहे. त्याच्याखाली दुसरा एक लहानसा किल्ला आहे, ह्यास 'रिवाचा किल्ला' ह्मणतात. महालक्ष्मीच्या उत्तरेस वरळी ह्मणून एक लहानसा डोंगरी गाव आहे. ह्या गावात टेंकडीवर एक किल्ला आहे. शिवरीस लहानसा किल्ला असून त्याच्या शेवटास एक मोठा मिठागर आहे. असेच मिठागर माटुंग्यासही आहेत.

७९. मुंबईच्या आसपास दहावीस कोसाच्या अंतरावर लहानमोठीं दहा पधरा बेटें आहेत. उत्तरेस सुमारे २४ मैलांवर वसई आहे. वसईच्या खाली साष्टी-जोस ठाणें ह्मणतात ती आहे. ठाण्याच्या अलीकडेस चेम्बुर, वेसावें व तुर्भें हीं बेटें आहेत. व शींवचा पूल बांधून साष्टी व मुंबई ह्यांत तुर्भें मिळविलें आहे. तुर्भ्याच्या आग्नेयेस घारापुरी, दिवदिवें, शिनाल टेंकडी, खानेरी, हुनेरी हीं बेटें आहेत. त्याच्या खाली करंजे किंवा उरण आहे. ईशान्येस वांदरें. हें माहिमचा पूल बांधून मुंबईस मिळविलें आहे. येथें मुंबईची हद्द पुरी होते.

१. ह्यास शींव ह्मणण्याचें कारण असें दिसतें कीं, पूर्वी येथें मुंबईची शींव (सीमा-हद्द) पुरी होत असावी असा तर्क होतो. पोर्तुगिजांच्या अमदानीतही त्यांनीं शींव हेंच नांव कायम ठेविलें होतें; परंतु, इंग्रजांनीं शींवचें सी-ऑन (Sion) असें नांव प्रचारात आणलें.

२. मीठ पिकविण्याची कृति अशी आहे कीं, खाडी नजीक जें खाजण असतें त्यांत 'वाफे' करून आंत पाणी घेतात. ह्यास हिंदीभाषेत 'कियारी' म्हणतात त्यावर मातीचा 'शिवारा' देतात. ह्याप्रमाणें वाफ्यांत जमविलेल्या पाण्यावर ऊन्ह पडलें ह्मणजे दुधासारखी साई येते व ती आठ पंधरा दिवसांनीं जाड व कठीण होते. हेंच मीठ.

ह्याच राजाने ६६ गावाचा वरील ताम्रपट करून दिला असावा असे वाटते उत्तन आणि येवर (वेडर ?) येथील कांहीं जमीन केशीदेवराज ह्याने दिल्याची शिळा आहे, तिजवर इ. स. १०४७ हा शक आहे. इ. स. १०९९ ह्या वर्षी हरपाळदेवाने वरील गांवांतील जमीन दिल्याचा दुसरा लेख आहे. ठाण्यांत दुसरे जे दोन ताम्रपट पाहण्यांत आले त्यांजवर शके ११९४ (इ. स १२७३) आणि शके १२१२ (इ. स १२९१) हीं वर्षे असून यादव कुळांतील श्रीरामचंद्र अथवा रामदेव ह्याचा वशवृक्ष दिला आहे. इ. स. १२९५ त दक्षिणेंत प्रथमतः मुसलमानांनीं स्वारी करून देवगिरी घेतली, तेथील जो रामदेव राजा तो हाच असावा असें बाथेन माहेर म्हणतो. इ. स. ११ पासून १३ शतकापर्यंत कोंकणांत लहान लहान बहुत राज्ये असावीं आणि त्यांच्यातील मुख्य राजा देवगिरी येथील राजाच्या कांहीं अंशीं तरी ताब्यांतला असावा, असें वरील लेखावरून दिसते. उत्तर कोंकणांतील मुख्य राजा सिल्हार वंशांतील असून साष्टींतील पुरी-गांव ही त्याची राजधानी असावी. इ. स. ६०० पासून ११५१ पर्यंत चालुक्य वशाचे राजे कल्याणास अधिकारी असावे. पुढे देवगिरी येथील यादव कुळाचे राजे उत्तरकोंकणांत बलिष्ठ होऊन त्यांनीं चालुक्य राजांस माजी पाडले असावे असें अनुमान होतें.

पुढे सिंहीचा राजा रामदेव ह्याजवर मुसलमानांनीं गदा फिरविली तेव्हा तो पैठणास आला आणि तेथें विक्रमभोज राजाच्या आश्रयानें राहिला ह्या रामदेवास तीन पुत्र होते; वडील केशव, ह्यानें देवगिरी येथें राज्य स्थापिलें; दुसरा विंनदेव, हा उदेपुरासच राहिला. तिसरा प्रतापशहा ह्यानें अहिनलवाडा (कडीपाटण) येथें राज्य स्थापिलें. पुढे अल्लाउद्दीनाने देवगिरीवर हल्ला करून तेथील सर्व प्रांत आपल्या स्वाधीन करून घेऊन रामदेवराणा व प्रतापशहा ह्यांस मारून इ. स. १२८८ त आपली सत्ता स्थापन करून विंनदेवाचा पराभव केला, त्यामुळे त्यास आपली राजधानी सोडून उत्तर कोंकणांत येणें भाग पडलें येथें येऊन त्यानें नाईक चा मुख्य काबीज करून बालापाडी, चिंचणी, तारापुर असेरी (अ-
port) केळवे माहिम, साष्टी व मुंबईमाहिम इत्यादि गांव घेऊन मुंबई-
ent रम ही मुख्य राजधानी करून आपल्या ताब्यातील सर्व मुलखाचे ४४४
भावांस १५ महाल करून, त्यात आपल्याबरोबर अहिली-गा लोकांपैकीं कोणास
(इ. स. ८१, कोणास माहिम, कोणास रं गा एका ही) राजधानी घेऊन रा-
परत, घारा व्यवस्था लाविली-असें जे होतें त्यावर बहुतकरून ही पुरी
असावी. १२९५ पर्यंत अजून वरीच प्राची आरमाराचा पण्यांत येतात.

भाग दुसरा.

इतिहास.

मुंबईच्या सवधाची उपलब्ध असलेली प्राचीन माहिती व तिची हल्लीची साधारण रचना ह्यांची ओळख मागील भागात आम्ही आमच्या वाचकांस थोडक्यात करून दिली. आतां ह्या भागांत जी मुंबईसबधी ऐतिहासिक माहिती मिळाली तीही संक्षेपानें त्याच्या पुढें ठेवितों—

२. बहुत शतकापूर्वी मुंबई आणि तिच्या आसपासचा प्रदेश दक्षिणेंतील गण्डकूट नावाच्या राजाच्या अमलाखाली होता असें दिसतें. तसेंच, ह्या राजानंतर पुढें कांही वेळपर्यंत मुंबई दक्षिणेंतील कित्येक बलाढ्य सरदार व नायक ह्यांच्या हातीं होती असेंही समजतें. इ. स. १०१८ त हें बेट टगर वशाचे राजाच्या स्वाधीन होतें. पुढें इ. स. १०४७ त त्याच वशांतिल केशवदेव राजानें साष्टीपैकीं उत्तम गाव इनाम दिल्याबद्दलचा लेख उपलब्ध आहे. इ. स. १०९९-११०० मध्ये हरपाळदेव राजानें वेऊर गाव वगैरे इनाम दिल्याबद्दलचा लेख आढळतो. ह्या लेखावरून भीमदेवाने माहिमास राज्य स्थापन केलें होतें असें उघड दिसतें. भीमदेव, ज्यास बिंबदेव किंवा बिंब राजा म्हणतात तो हाच असावा असा आमचा समज आहे.

१. फार प्राचीन काळीं कोंकणांत यादवकुलोत्पन्न क्षत्रिय राजे येथें येऊन त्यांनीं येथें राज्य केलें पुढें प्रभासक्षेत्रीं यादवांची घडामोड होऊन वाताहत झाली, तेव्हां बौद्ध लोकांनीं ही संधी साधून येथें आपणेंच राज्य स्थापिलें, हें त्या वेळचीं जीं नाणीं अजून सांपडतात त्यांवरून म्दानीं होतें. त्यांच्या नंतर इ. स. १७८७ सालीं ठाण्याचे किल्ल्यात खणचें सी-एक ताम्रपट सांपडला, त्यावर ९३९ (इ. स. १०१८) असा शक सिलहार वशाचा राजा अरिकेसरीदेवराज ह्यानें जमीन दान दिण असतें लेख आहे. ह्यावरून ^{यात पाणा} 'शिवारा' ^{देता} ^{गही} एका प्राताचा राजा असावा असें म्हणता-
३. ^{प्यांवर} ^{उन्हें} ^{पडलें} ^{हणजे} ^{दुधासारखी} ^{साई} ^{गही} एक ताम्रपट सांडल्या पा-
जाड व कठीण होते. हेंच मीठ. ^{नील} १,४०० गांवांच दिवसांनीं ^{चधानी}

१३ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत मुंबई व माहिम हीं गावें भीम देवाच्या ताब्यात होतीं, परंतु, तीं पुढें मुसलमानांनीं घेतलीं. इ. स. १२९४ त अल्लाउदीनानें पैठणास रामदेव राजा ह्याचा पराभव केला असता, तो पुनः राज्य करू लागला, इतकेंच नाही, तर, त्यानें आपल्या भीमदेव नामक पुत्रास उदेपुरच्या गादीवरही बसविलें. परंतु, दक्षिणें-तील व पश्चिमेकडील मुसलमानाचें प्राबल्य झाल्यामुळें त्यास इ. स. १२९५ मध्ये सूर्यवंशी १२ राजे व सोमवंशी क्षत्रियाची ६४ कुळें ह्यास घेऊन आपल्या लष्करासह गुजराथ सोडणें भाग पडलें. पुढें तो तेथून जो निघाला तो दक्षिणेंतील नायक राजाचा पराभव करून चिंचणी, तारापुर, आसेरी, केळवें-माहिम, थळ व मुंबई-माहिम हीं गावें घेऊन, तेथें आपल्या राज्याची स्थापना करून, त्यातील ४४४ गावांचे १५ महाल केले आणि त्यांजवर बरोबर आणलेल्या लोकांस नेमलें. भीम राजानें माहिम बसवून तेथें आपली राजधानी केल्यामुळें त्यास 'माहिम' 'महिकावती;' 'प्रभावती' आणि 'भीमस्थान' अशीं नावे पडलीं होतीं, पैकीं, माहिम हें नाव अजून प्रचारांत आहे. त्यानें ह्या बेटाचे कुलाबा, वाळकेश्वर, वरळी, माहिम, शिवरी, माजगांव,

राजा यशवतराव ह्यास ठार मारून ठाणें (श्रीस्थानक) आणि साष्टी हीं गावें घेतलीं, आणि ठाण्यास 'अहिनलवाडा पाटण' हें नांव दिलें. इ. स. १२९७ त चेऊल (चपावती)चा राजा भोज ह्यानें ठाण्यावर स्वारी केली तींत विंवानें त्यास ठार मारून चेऊल आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. इतकेंच सधीस राजा विंवानें महिमुंबई (मुंबई-माहिम.) घेतली असावी—
कोटावर झटलेली 'पुरी' ही असावी:—

जवळीन, ¹⁸⁷² the unknown capital of *Silharas* (A D 810-1260) has supposed to be Rappun near Janjira. But perhaps the most identification of *Puri* is the mora landing or Bandar on north-east corner of *Gharapura* or *Elephanta*, where many ent remains have been found *Kolubassa. eteer*

भावार्थ—जंजिन्याजवळील राजपुरी तें अहलहार वशातील राजाची (इ. स. ८१०-१२६०) अप्रसिद्ध अशी (' ति एका ही) राजधानी असावी, परंतु, घारापुरीच्या ईशान्यदिशेस जे - होतें त्यावर बहुतकरून ही पुरी असावी. कारण तेथे अजून वरोंच प्राची आरमाराचा पण्यात येतात.

आणि मुंबई (पायधुर्णापासून तों कोटापर्यंत) असे ७ भाग केले होते. भीमदेवाच्या पूर्वी माहिम, मरोळ, व मुंबई ही बेटे भोंगळी राजाच्या हाताखालील कित्येक सरदारांच्या ताब्यात होती. ह्याच्या पूर्वी ह्यणजे इ. स. ११५० च्या सुमारास सोळंकी वशातील एका राजाने मुंबईवर चाल केली होती, असेही कित्येक लेखावरून समजते.

३. इ. स. १२९५ त भीमराजाने मुंबई बेट आपल्या ताब्यात करून घेतले, तेव्हापासून 'भंडारी' लोक येथे येऊन राहू लागले. काही काळाने चेडलच्या राजाच्या पदरी असलेल्या सरदारांनी भीमराजास पदच्युत करून ते राज्य आपल्या स्वाधीन करून घेतले आणि तेथे ते स्वतः राज्य करू लागले; परंतु, ते त्याच्या हाती फार दिवस राहिले नाही, कारण मुसलमान लोकांनी त्याचा पराभव करून ते राज्य आपल्या स्वाधीन करून घेतले. पुढे माहिमचे राज्य भोंगळ राजाच्या हाती गेले होते, तेही पण फार दिवस टिकले नाही. इ. स. १२९२ त त्यांनी दक्षिणेवर स्वारी केली त्या वेळी देवगड (दौलताबाद) येथील रामदेव राणा जाधव ह्यास अह्लाउदीनाने जिंकिले. पुढे इ. स. १३१८ त त्यांनी माहिम, साष्टी, कोंकण आणि दुसरी कित्येक ठिकाणे ह्याजवर आपली सत्ता बसविली. ह्याच वर्षी पहिला मुबारक बादशहा ह्याने हरपालदेव ह्याचा दौलताबादेजवळ पराभव करून त्यास टाग मारिले, आणि वसईचा कारभार बाहदूरखानाच्या स्वाधीन केला. व ही त्याची सत्ता इ. स. १३२१ पर्यंत होती.

४. इ. स. १४२९ त मुसलमान लोकांचा लष्कराचा टाणी मुंबई माहिम आणि टाणे ह्या ठिकाणी होती. ह्यावरून ह्या वेळी मुसलमानांचीही सत्ता ह्या प्रदेशावर बरीच असावी असे अनुमान होतं. त्यांच्या येथील सैन्याच्या अधिपतीचे नाव कुतुबखान होते. बहामनी राजाचा प्रधान

१. कित्येकाचा असा समज आहे की, घणोक्प किंवा दुसऱ्या अशाच काही कारणामुळे ही एकाची सात बेटे झाली असावीत.

२. हे 'भोंगळ' राजे जखीचे भंडारी असावेत असे अनुमान होतं, कारण ह्यास 'भोंगळ' वाजवण्यात, फार नाद असे व ती ते फिरंगी राजाच्या अमदानीत वाजवीत व घासारखे देखील काही दिवसापूर्वी सेशन बसावयाचे दिवशी न्यायाधिशर्चा मीठ. दरवाज्याजवळ आली ह्यणजे निशाण घेऊन शिग-अर्थाने भोंगळ.

मलिकुलतुजार ह्याने कुतुबखानाच्या मरणानंतर क्षणजे, सदरुं वर्षांच माहिम व साष्टी ह्या गावावर आपला पगडा बसविला. ही बातमी गुजराथचा राजा अहमदशहा ह्यास कळल्यावरून त्यानें झफरखान नामक आपला मुलगा आणि सैन्याधिपति मलिकइफतिकारखान ह्यांजबरोबर मोठे आरमार देऊन त्यास माहिमावर पाठविलें. ह्या आरमारानें येऊन टाण्यावर हल्ला करून मलिकुलतुजार ह्यास तेथून हांकून दिलें. पुढें त्याच्या ह्याच्या एकदोन लढाण्टी होऊन बहामनी राजाचा मोड करून मलिकइफतिकारखान ह्यानें माहिम आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. ह्या वेळीं माहिमास एक हिंदु राजा होता.

५. इ. स. १४८० मध्ये बहामनी राजानें आपल्या ताब्यातल्या मुलखाचे ८ विभाग केले होते; त्यांपैकी, जुन्नर हा मुख्य भाग केल्यामुळें उत्तरकोकण व घांट ह्यामध्ये निकट संबध होऊन दळणवळण विशेष वाढलें. पुढें इ. स. १४८५ त गोंव्याच्या गव्हर्नराचा मुलगा बहादुरखान झिलानी ह्यानें दाभोळ आणि दक्षिण कोकणांतील कांहीं प्रदेश घेऊन दर्याबार काबीज केला. इ. स. १४८४ त गुजराथ किनारा जिंकून त्यानें १४९० त याकूतखानास माहिमावर चाल करण्यास पाठविलें. याकूतखानानें गुजराथच्या राजाचे आरमाराचा मोड करून गुजराथ आपल्या स्वाधीन करून घेतली.

६. इ. स. १५१६ त डामजावडीमनो हा वांदण्यास घेऊन त्यानें माहिमच्या अधिकाऱ्याचा मोड केला. ह्याच वर्षी चेंवलास पोर्तुगीज लोकांची वखार स्थापन झाली. ह्या प्रमाणें चेंवलास वखार स्थापन झाल्यावर इ. स. १५२१ त पोर्तुगलाहून असा हुकूम आला कीं, चेंऊल आणि दीव येथें किल्ले बाधावे. पुढें इ. स. १५२६ त पोर्तुगिजांनी वसई येथें आपली वखार स्थापित केली.

७. इ. स. १५२७ त हें बेट पोर्तुगिजांचे स्वाधीन होतें त्या वेळीं मुंबईस त्याचा लिओव्हास डि संपायो नावाचा गव्हर्नर होता. ह्याच सुमारास खंबायतच्या राजानें पोर्तुगिजांच्या आरमाराचा मोड केला. पुढें ते चेंऊल सोडून दीव येथें जात असतां एकाएकी संपायो ह्यानें मुंबईच्या बदरांत खंबायतचे आरमार होतें त्यावर हल्ला करून शत्रूस जहाजावर घेतलें. परंतु खंबायतचे आरमाराचा मुख्य अलीशहा

ह्यानें माहिमच्या रस्त्यानें पळून जावे ह्या हेतूनें तेथून पळ काढिला; पण पोर्तुगिजांनीं वांदच्यास गलबते ठेवलीच होती, त्यामुळे त्याला सात जहाजांनिशीं जातांना पकडलें. तेव्हा अर्थात त्यांस बरेच लष्करी लोक, लढाईचे सामान व लूट मिळाली. ह्या जयानंतर संपायो गोंव्यास जातेसमयीं त्यानें हेटर डा सिलव्हेरा ह्यास गुजराथेवर हल्ला करण्यास हुकूम केला होता; त्याप्रमाणें सिलव्हेरा ह्यानें काहीं दिवस मुंबईस राहून पुढें गुजराथेवर हल्ला करून तेथील सहा गांवे जाळून टाकिलीं आणि परत येतेसमयीं वसई मुक्कामीं आपल्या सैन्याचा तळ दिला. त्या वेळीं वसई हा गांव, तेथें किल्ले वगैरे बांधलेले असल्या-कारणानें बराच बदोबस्तांत होता.

८. याप्रमाणें सिलव्हेराचा वसईस तळ असतां तेथें त्यास अली-शहा ३,५०० लोकांनिशीं आडवा आला. त्याचा पराभव करून त्यानें वसई सोडतांना ती लुटून सर्व गांव जाळून टाकिला. ह्या त्याच्या पराक्रमामुळे ठाण्याचा अधिकारी घाबरून जाऊन सिलव्हेरास खंडणी देण्यास कबूल झाला. व ती त्यानें मान्य करून घेवलास परत गेला.

९. इ. स. १५३१ त ननोडा कुन्हा हा मोठें आरमार घेऊन मुंबईस आला होता. येथून पुढें तो आपले आरमागनिशीं दमण (दयण) काबीज करण्याकरिता गेला; परंतु, शहरांत जाऊन पाहतो तो त्यास तें अगदीं ओस दिसलें, ह्मणून तसाच पुढें उत्तरेस जाऊन काठे-वाडच्या दक्षिण बाजूचे 'लिटलबेट' घेऊन पुढें दीव येथें गेला, परंतु, तेथें त्याचे काहींएक न चालतां त्यास परत गोंव्यास जावे लागलें. पण जातांना त्यानें खंबायतवर हल्ला करण्यास आंटोनिओ डा सिलव्हाना ह्यास सांगितलें होतें, त्यावरून सदरहु आंटोनिओ ह्यानें बलसाड, तारापुर, केळवे माहिम व आगाशी वगैरे गावाचा नाश केला. पुढें इ. स. १५३२ त ननोडा कुन्हा ह्यानें डायगो डा सिलव्हेरा ह्यास गुजराथ लुटण्याकरितां पाठवून त्यानें स्वतः वसईवर चाल केली. वसईमध्ये जरी ह्या वेळीं १२०० लोकांची पलटण होती तरी, पोर्तुगिजांनीं किल्यावर एकसारखा मार करून तो घेतला, त्याची तटबंदी फोडून टाकिली; ठाणें आणि वांदरें येथील राजांस खंडणी देण्यास लाविलें;

आणि पुढल्या वर्षी ह्यणजे इ. स. १५३३ त वसई व तिच्या आसपास-
चा प्रदेश, साष्टी आणि मुंबई ही गावे घेतलीं. त्या वेळीं हा भाग बे-
दरच्या राजाच्या अमलाखाली होता. वसई आणि तिच्या मधील सर्व
गाव जाळून टाकिले आणि दवणचा किल्ला घेण्याविषयीं देखील त्यानें
प्रयत्न केला होता, परंतु, ह्या प्रयत्नातही त्यास यश प्राप्त झालें नाहीं. इ. स.
१५३५ त बहादर यानें पोर्तुगीज लोकांस दीव येथें किल्ला बांधण्याची
परवानगी दिली ह्याचीं कारणे अशीं दिसतात कीं, ह्या वेळीं बहादराचा
हुमायून ह्यानें अगदीं मोड केला होता हें एक, आणि पोर्तुगिजांनीही
त्यास मदत करण्याचें कबूल केलें होतें, हें दुसरें. बहादरानें तुर्कस्थान-
च्या सुलतानास कुमकेविषयीं लिहिलें होतें, परंतु, तेथून काहीं जबाब न
आल्याकारणानें त्यानें ही वेळ थावण्याची नाहीं असें पाहून, पोर्तुगिजां-
बरोबर तह केला. ह्या तहामुळे वसई आणि दीव हीं व्यापाराचीं मुख्य
ठारणीं झाली आणि ह्याचवर्षीं वसई व दीव येथें किल्ले बांधले गेले.
ह्या वेळीं मुंबईचें उत्पन्न मिठागरापासून ३,७०० रुपयाचे होतें आणि
वस्ती अवधी ५,००० लोकांची होती.

१०. इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकाचे उत्तरार्धापर्यंत ह्यणजे
ज्या वेळीं पोर्तुगिजांचें प्राबल्य ह्या किनाऱ्यावर निर्विघ्नपणें चाललें होतें,
त्या वेळीं हें बेट वसईचा कप्तान जनरल ह्याच्या अमलाखाली होतें,
पण, ह्या शतकाचे शेवटी जेव्हां इंग्रज लोक व्यापाराच्या निमित्तानें येथें
आले आणि त्यांचें लक्ष ह्या बेटावर लागून इ. स. १६२५ त कंपनी
सरकाराचे मनांत मुंबई घेण्याचें आल्यावरून त्यांनीं उच्च लोकांचीही
मदत मागितली, परंतु, त्यांनीं ती नाकारिल्यावरून इ. स. १६४० त
सुरतेच्या कौन्सिलानें हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील मुंबई हें बेट
राहण्यास उत्तम स्थळ आहे असें विलायतसरकारच्या मनांत भरवून
दिलें. पुढें इ. स. १६५२ त त्यांनीं पोर्तुगिजांपासून मुंबई आणि व-
सई विकत घेण्याचा विचार चालविला, व इ. स. १६५४ त ऑलि-
व्हर क्रॉमवेल ह्यास मानपत्र मिळालें त्यांत सुद्धा वरील दोन गावे व्या-
पाराकरिता उत्तम स्थळें आहेत असें सुचविलें होतें. इ. स. १६५९ त
सुरतेच्या कौन्सिलानें पोर्तुगल देशच्या राजापासून पश्चिम किनाऱ्यावरील
कांहीं जागा, दांडा, राजापूर, मुंबई किंवा वरसोवा असे भाग इंग्र-

जांस मिळावे ह्मणून अर्ज करून त्यात मागणी केली होती. शेवटीं इ. स. १६६१ त डिसेंबर महिन्याचे ७ व्या तारखेस सुरतेच्या कौन्सिलानें डायरेक्टर लोकांस असें पत्र लिहिलें कीं, आह्मांस मुंबई खेरीज करून इतर ठिकाणीं राहण्यास फार त्रास पडतो. कारण दुसऱ्या ठिकाणीं राहणें ह्मणजे तेथें मोंगल व शिवाजी ह्यांचे नेहमीं हल्ले चालूच असतात त्यांत सांपडणे होय, एवढेंच नाही; तर, मुंबई खेरीज करून इतर ठिकाणी राहिल्यानें उच्च लोकांपासूनही वारवार त्रास पोहचल्यावाचून राहणें नाही, सबब, मुंबई आह्मांस राहण्यास मिळेल असें करावें. इंग्रजांस मुंबईचा इतका लोभ सुटण्याचें मुख्य कारण तिचें उत्तम बंदर हेंच होय.

११. याप्रमाणें कंपनीचे इकडे मुंबई घेण्याविषयींचे प्रयत्न चालू असता, तिकडे ह्याच वर्षाच्या जून महिन्याचे २३ तारखेस पोर्तुगलच्या राजाची बहीण क्याथारिना हिचें लग्न इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स ह्याजवरोबर झालें. त्या वेळीं त्यानें हें बेट तिला आंदण दिलें. ह्या प्रसंगां पोर्तुगलच्या राजाने दुसऱ्या चार्लसे राजास मुंबईच्या सबधानें जो दानपत्रा करून दिला आहे तो येणेंप्रमाणें:—

ARTICLE XI.*

That for the better improvement of the English Interest and Commerce in the East Indies, and that the king of Great Britain may be better enabled to assist, defend, and protect the subjects of the king of Portugal in those parts, from the power and invasion of the States of the United Provinces, the King of Portugal, with the assent and advice of his Council, gives, transfers, and by these presents, grants and confirms, to the King of Great Britain, his heirs and successors, for ever the port and island of Bombay, in the East Indies, with all the rights, profits, territories, and appurtenances whatsoever thereunto belonging, and, together with the income and revenue, the direct, full, and absolute dominion and sovereignty of the said port, island, and premises, with all their royalties, freely, fully, entirely, and absolutely He also covenants and grants that the quiet and peaceable possession of the same shall, with all con-

* Selections from State Papers, Home Series, Vol. I

venient speed, be freely and effectually delivered to the King of Great Britain, or to the persons thereto appointed by the said King of Great Britain, for his use, in pursuance of this cession, the inhabitants of the said island (as subjects of the King of Great Britain, and under his sovereignty crown, jurisdiction, and Government) being permitted to remain there, and to enjoy the free exercise of the Roman Catholic religion in the same manner as they do at present it being always understood, as it is now declared, once for all, that the same Regulations shall be observed for the exercise and preservation of the Roman Catholic Religion in Tangier, and all other places which shall be ceded and delivered by the King of Portugal into the possession of the King of Great Britain, as were stipulated and agreed to on the surrender of Dunkirk into the hands of the English, and when the King of Great Britain shall send his fleet to take possession of the said port and island of Bombay, the English shall have instructions to treat the subjects of the King of Portugal, throughout the East Indies, in the most friendly manner, to help and assist them, and to protect them in their trade and navigation there

वरील दानपत्रांतील मतलब येणेप्रमाणेः—

कलम ११.— पोर्तुगल देशच्या राजानें आपल्या कौन्सिलच्या सल्ल्यानें ग्रेटब्रिटन येथील राजास त्याचा ईस्ट इंडीस येथील व्यापार सुरळीत चालावा आणि त्यास येथील पोर्तुगीस रयतेचें संरक्षण नीट रीतीनें करता यावें, आणि मुंबई बेटाचा बशपरपरेनें उपभोग घेता यावा ह्मणून, हें बेट आणि बदर, आणि त्यातील जल, तरु, काष्ठ, पाषाण, निधिनिक्षेपादि हक्कासह आणि त्याच्या लगतचा प्रदेश, तेथील उत्पन्न व सर्व प्रकारचे हक्क यासह आणि ग्रेटब्रिटनचा राजा किंवा त्याजकडून नेमिलेले अधिकारी यास हें बेट ह्या दानपत्राने दिलें आहे. याकरिता ग्रेटब्रिटनचा राजा किंवा त्याचे अधिकारी याच्या स्वाधीन हें बेट विनतकार सतोषानें व सुखानें उपभोग घेण्याकरिता स्वाधीन करून द्यावे. व हल्लीं तें अंशलेल्या पोर्तुगीज रयतेनें ग्रेटब्रिटनच्या राजाची रयत समजून, आपल्या कयाथलिक धर्मपन्थान्वयें विनदिकृत चालावें. आणि

ज्या वेळी ग्रेटब्रिटनचा राजा आपले आरमार मुंबईबेट हस्तगत करून घेण्याकरिता मुंबईस पाठवील त्या वेळी त्यांना ईस्ट इंडीस मधिल पोर्तुगीस रयतेस मोठ्या मित्रत्वानें वागवून त्यांच्या उदीमव्यापारांत आणि जलमार्गाच्या सफरीत लागेल ती मदत करावी. व हें बेट ग्रेटब्रिटनच्या राजाच्या स्वाधीन करून देण्याविषयीं मुंबई येथील अधिकाऱ्यास सूचना केली जाईल.

१२. सदरहुं दानपट्ट्यावरून मुंबई सबधी इंग्रजांस काय काय प्राप्त झाले व त्या वेळची स्थिति कशी होती इत्यादि माहितीचा उतारा खालीं इंग्रजीत डग्लसकृत "बुक आफ् बॉम्बे" नामक पुस्तकांतून दिला आहे:—

1 —A four square house, some part of the walls of which may still exist in the arsenal, and which afterwards became our Govt. house. 2.—The garden which surrounded it, verdant with slippered pantaloons, fardingales of frowsy women from Europe, and the *sarves* of "the pampered jades of Asia". 3 —Four brass guns 4.—A few houses interspersed among palm trees cajaned (*i. e.* roofed with the leaves of the palmyra palm) where the Fort now is. 5.—A population of ten thousand, mostly fugitives and vagabonds 6.—Renegade Jesuits who fomented rebellion and endangered our lives. 7—A new chapter in the physical history of man consequent on the rulers "levelling" down and not "levelling" up. 8 —Half a dozen ricketty forts, such as we see to day the remains of on Thána creeck They crowned the Knolls of Máhim, Reeva, Vairi, Sion, Sewree and Mazagon 9 —A colonial Government from Europe, but without the law the police, or the education of Europe 10 —Forty thousand acres of the best land partially submerged by the sea and growing nothing but Sannaphire. 11 —A few fishermen's huts on Dongri Hill, and the villages of Parel, Malum, Vairi, and Mazagon. 12 —The runs of an old stone causeway between Parel and Sion, a varitable "Bridge of Sighs," built as the annalist hath it 'out of penances" 13 —A climate $\frac{3}{4}$ of the verulence of which was owing to the inability of the settlers themselves to comprehend the first principles of sanitary science, a climate which literally devoured every man

and women from England and sacrificed some of the noblest lives that ever came to Western India. 14 — A huge quantity of fish and fish bones

ह्या इंग्रजी मजकुराचा साधारण मतलब;—

(१) एक किल्ला. (२) किल्ल्याच्या सभोवती असलेला बाग. (३) चार पितळी तोफा. (४) वेटात असलेली माझ्या झापाचा घरे. (५) १०,००० पळपुटे व भटके लोकाची वस्ती. (६) इंग्रजांविरुद्ध नेहमी बंड करणारे जेसुईट. (७) इंग्रजांच्या राज्यप्राप्तीपासून मुक्त. (८) मोडकळीस आलेले माहिम, रिवें, वरळी, र्गाव, शिवरी, आणि माजगाव वगैरे ठिकाणचे पाच सहा किल्ले. (९) इंग्रजी राज्यपद्धती (१०) चाळीस हजार एकर बहुतेक समुद्राने असलेली जमीन. (११) डोंगरीवर असलेली कोळ्याची झोंपडा. परळ, वरळी, माहिम आणि माजगाव ही गावे. (१२) परळ आणि र्गाव ह्या मधील मोडकळीस आलेला बाग. (१३) रोगट हवा (१४) मच्छी वगैरे.

१३. 'मॅथली मिसलेनी ऑफ वेस्टर्न इंडिया' ह्या पुस्तकावरून ह्याच संबंधाने जी विशेष माहिती मिळते ती —

मुंबईतील सर्व घरे दारें, जवाहीर, पैसाटका आणि रोकड ४,८७९ पाँड, ७ शिलिंग ६ पेन्स इतकें इंग्रजांस आणखी ज्यास्त मिळालें.

१४. पुढे इ. स. १६६२ च्या मार्च महिन्यात सर आंद्रू शिपमन (आब्राहाम शिपमन) ह्यास गव्हर्नर नेमून त्याच्या स्वाधीन हें बेट करून देण्याकरिता अर्ल ऑफ मार्लबरो हे पाच जहाजांचें आरमार व ४०० लोक वगैरे घेऊन येथें येण्याकरिता निघाले. सदरहु आरमारापैकी काही आरमार सप्टेंबर महिन्यात व काही अक्टोबरात येथें येऊन दाखल झाले त्याजबरोबर पोर्तुगिजांचा अधिकारी व एक मानकरी हे त्या राजाच्या वतीने इकडील त्यांचा गव्हर्नर यास मुखजबानीने सांगून हें बेट इंग्रजांच्या स्वाधीन करून देण्याकरिता आले होते. परंतु येथील पोर्तुगिजांचा गव्हर्नर डान आंटोनिओ डिमेलो इ क्यास्टो हें बेट त्याच्या स्वाधीन करिता. हें बेट इंग्रजांच्या स्वाधीन करून देण्याविषयी त्यांनी ज्या एक दोन तक्रारी सांगितल्या त्या अशा—पहिली

साष्टी खेरीज करून मुंबईबेट तुमचे स्वाधीन करू; परंतु, साष्टीसुद्धां मुंबई आमचे स्वाधीन करा असे अर्ल ऑफ् मार्लबरो ह्यांचें ह्मणणें होतें. दुसरी— आमच्या राजानें जी तुह्मांस सनद करून दिली आहे ती शिरस्त्याप्रमाणें नाहीं, ह्मणून मुंबई तुमच्या स्वाधीन करतां येत नाही. अशा जबाबामुळें अर्ल ऑफ् मार्लबरो ह्यास वरवा करण्यासाठीं अर्थात दुसरें स्थळ शोधणे प्राप्त झालें. पहिल्यानें अर्ल ऑफ् मार्लबरो ह्यांनीं सुरतेच्या वखारीचे प्रेसिडेंट सर जार्ज आर्किझडम ह्याजकडे सुरतेस सैन्यास उतरण्याकरितां जागा मागितली. परंतु ह्यास आश्रय दिला असता मोंगलांचा आपणावर रोष होईल, ह्मणून त्यांनीं अर्ल ऑफ् मार्लबरो ह्यांचे ह्मणणें नाकारिलें. हें पाहून आपल्या आरमारावरील लोकाचे हाल होऊ नयेत ह्मणून त्यास पहिल्यानें तापी नदीच्या कांठीं असलेल्या सुवाळी गांवात जावें लागलें. नंतर तेथून त्यानें गोंव्यानजिक सदाशिवगडाच्या अलीकडे दहा पधरा कोसांवर आंजदिवें ह्मणून एक लहानसें बेट आहे, तेथे आपली छावणी मारली, आणि तेथे काहीं दिवस राहिल्यावर सर आंद्रू शिपमन यास ठेवून अर्ल ऑफ् मार्लबरो हे विलायतेस निघून गेले. परंतु हें स्थळही राहण्यास चांगलेंसे नसल्याकारणानें सर आंद्रू शिपमन व ३०० गोरे थोडक्याच काळात मरण पावले. ह्या प्रमाणें त्याचीं दोन वर्षे अशाच घोट्याळ्यात गेलीं.

१६. सर आंद्रू शिपमनच्या मरणाची बातमी विलायतेस कळल्यावर दुसऱ्या चार्ल्स राजाने हॅम्फ्री कूक यास येथें जें सैन्य राहिलें होते ते घेऊन बेट स्वाधीन करून घ्यावें असा हुकूम देऊन हिंदुस्थानांत पाठविलें. हा हुकूम मिळाल्यावर इ. स. १६६५ चे फेब्रुवारी महिन्यात ते येथें येऊन दाखल झाले आणि पोर्तुगीज लोकांच्या अटी कबूल करून, मुंबईचा अधिकार आपल्या स्वाधीन करून घेतला. ज्या वेळीं सरदर ह्यु कूक साहेब आपल्या बरोबर आणलेल्या ११९ इंग्लिशलोकानिशीं मुंबईच्या बंदरात उतरले,^१ त्या वेळीं मुंबईची वस्ती १०,००० असून उत्पन्न २८,००० रुपये होतें.

१. १ गव्हर्नर, १ एनसाईन, ४ सार्जेंट, ६ कारपोरल १ सर्जन, १ सर्जनचा साथी, २ गनर, १ गनरचा साथी, १ तोफा तयार करणारा, आणि ९७ प्रायव्हेट (खासगी)

१६. आतां, मुंबई व तिच्या आसपासचा प्रदेश पोर्तुगिजांनी इंग्रजांस देण्यात त्यांचा मुख्य उद्देश असा असावा की, ह्या वेळीं जे डच लोक फार माजले होते व ज्यांपासून पोर्तुगिजांस वारवार त्रास पोहचत असे, त्यांचें निवारण व्हावें ह्मणून इंग्रजांनी आपणांस मदत करावी व आपली सत्ता निर्भिन्नपणें चालावी, ह्या हेतूनें त्यांच्याबरोबर सख्यत्व राखण्यावरितांच त्यांनीं हें बेट इंग्रजांस आंदणरूपानें दिलें. असें केल्यावाचून त्यांस गत्यतरच नव्हतें.

१७. इ. स. १६५६ त डच लोकांनीं पोर्तुगिजांस सिलोन (लंके) मधून हांकून लाविलें. बंटम येथे पोर्तुगीज सैन्यास व गोत्रें येथे इंग्लिश सैन्यास त्यांनीं वेढा दिलाच होता. आता, डच लोकांच्या स्वाधीन गोत्रें झालें असतें तर, अर्थात दीव येथेही त्यांची सत्ता सहज बसली असती आणि एकदा का त्यांची सत्ता दीव बेटावर बसली असती, ह्मणजे इंग्रजकंपनीला निःसशस्त्र आपलें गवाळें गुडाळणें भाग पडतें. परंतु वर दर्शित केलेला डच लोकांस हांकून देण्याचा उद्देश युरोपांतील पोर्तुगीज व इकडील पोर्तुगीज ह्यांच्यामध्ये जो परस्परांत गैरसमज झाला होता त्या गैर समजाच्या अभिमानामुळेच हा त्याचा धारलेला हेतु सिद्धीस गेला नाहीं.

१८. याप्रमाणें इंग्रज आणि पोर्तुगीज ह्यांच्यामध्ये परस्पर स्नेहभाव वाढण्याचें तर एकीकडेसच राहिलें, पण, उलट फार दिवसांचें असलेलें वैमनस्य मात्र वृद्धिंगत होत गेलें. वरें, इंग्रजांस तरी मुंबई व तिच्या आसपासचा प्रदेश आणि तेथील उत्पन्न ह्यावाचून हें नुसतें बेट सांभाळणें ह्मणजे मोठें खर्चाचेच काम होतें, तरी पण व्यापाराचें स्थान ह्मणूनच हें सांभाळावे तर, डच लोकांबरोबर चाललेल्या भाडणांत हें बेट सांभाळण्यापासून ह्मणजे इंग्रजांस काहीं बळकटी आली असती असेंही नाहीं.

१९. याप्रमाणें सदरहु कूक ह्यानें मुंबईचा अधिकार आपल्या स्वाधीन करून घेतला खरा तरी पण, पोर्तुगिजांनी त्यास मदत न करिता उलट टाणें आणि करंजें येथून इंग्रजांची जी जहाजे जात येत असत त्यावर जकात बसविली. वरें एवढें करून तरी ते स्वस्थ बसले असेंही नाहीं तर, त्यांनीं विलायतेस जाणाऱ्या येणाऱ्या मालावर दहापासून

द्वारा टक्केपर्यंत जकात बसविली. ही जकात बंद करावी ह्मणून मि. कूक ह्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले, परंतु, मुंबई इंग्रजांच्या स्वाधीन नुकतीच झाल्याकारणानें पोर्तुगिजांचें निवारण करण्यास त्यांच्या आर्गी हवी तेवढी शक्ति आली नव्हती.

२०. कांहीं काळानें पुढें वर ह्मटलेल्या हंफ्री कूक ह्याजवर सरकारी पैशाची अफरातफर केल्याचा आरोप आल्यावरून त्यास कामावरून दूर करण्यांत आलें, आणि त्याच्या जागी जरव्हीस लूकस ह्याची नेमणूक झाली. इ. स. १६६६ त नोव्हेंबर महिन्याचे ५ वे तारखेस लूकस ह्यानें ह्या बेटाचा अधिकार आपला स्वाधीन करून घेतला. पण हे साहेबही फार दिवस राहिले नाहींत. ते इकडे आल्यावर लागलेच मरण पावले. पुढें इ. स. १६६७ च्या मे महिन्याच्या २१ वे तारखेस कपतान हेनरी गारी हे मुंबईच्या गव्हर्नरच्या जाग्यावर आले. हा विलायतेंतून नेमणूक होऊन आलेला शेवटचा गव्हर्नर. ह्या वेळीं मुंबईच्या उत्पन्नातून सरकारी खर्चही धड भागत नसे, ह्मणून दुसरा चार्ल्स ह्याने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विनतीवरून व्यापाराकरिता ह्मणून सालिना १०० रुपये घेण्याचे करारानें इ. स. १६६८ साली हें बेट त्यांच्या स्वाधीन केलें. व ह्याचद्वारा सनदर्पणा घेऊन कांस्टंटिनोपल नावाची आगबोट सत्तें-

१ The treaty of Breda, concluded between England and Holland in 1667 was the occasion of annoyance to the East India Company and to pacify this feeling, rather than actuated by any other motive, Charles the second, by letters patent dated 27th March 1668, conferred upon the Company and in perpetuity the Port and Island of Bombay, "With all the rights, profits and territories thereof, in all full manner as the King himself possessed them by virtue of the treaty with the King of Portugal by which the Island was ceded to his Majesty, to be held by the Company of the King, in force and common socage, as of the Manor of East Greenwich, in payment of the annual rent of £ 10 in gold, on the 30th September in each year."—The Monthly Miscellany of Western India.

भावार्थ—इ. स. १६६७ त इंग्लंड व हालंड ह्यांमध्ये जो ब्रेडा येथें तह झाला तेणेंकरून ईस्ट इंडिया कंपनीस बहुत राग आला होता, त्याची शांति करण्याकरिताच फक्त हें बेट सर्व हक्कासुद्धा त्यांच्या स्वाधीन करण्यांत आलें. बाकीचा मजकूर वर आलाच आहे.

होता तो निराळाच. पुढें इ. स. १६८८ मध्ये शहरातील घरावर छापा घेण्याची सुरवात केली. असे हळुहळू नवीन कर बसवून कंपनीने शहराचें उत्पन्न वाढविलें.

२२. आतां, पूर्वीपासून मुंबईवर मराठ्यांचाही बराच डोळा होता. इ. स. १६६६ त शिवाजीने ठाण्याचे किनाऱ्यावरून सर्व मोंगल लोकांस हाकून लाविलें आणि इ. स. १६७० त करनाळें आणि माहल्ली इकडचे किल्ले त्यांजकडून घेतले. ह्याच वर्षी पोर्तुगिजांनीं शिवाजीचा जलमार्गानें पराभव केला, पण, त्यास न जुमानता तो तसाच पुढें खुष्कीच्या मार्गाने बोडबंदर व साष्टी हीं घेत घेत पुढें चालला, त्यामुळे इंग्रजांनीं शिवाजीकडे तहाचें बोलणें करण्याकरिता एक वकील पाठविला. ह्या वेळीं जो तह झाला त्यात शिवाजीनें आपण इंग्रजांच्या मुलखावर हल्ला करणार नाहीं असें कबूल केलें. इ. स. १६७३ त मुंबईत डच लोक आले व त्यांनीं रयतेस इतका त्रास दिला कीं, त्यास पोर्तुगिजांचा आश्रय धरून त्याच्या मुलखात जाऊन राहणें भाग पडलें. परंतु गव्हर्नर आंजिअर ह्याचा कडेकोट बदोबस्त असल्यामुळे डच लोकांचें कांहीएक न चालता त्यास हा मुलख सोडून परत जाणें भाग पडलें.

२३. मुंबईला शिद्धी लोकांपासूनही वारवार असाच त्रास पोंहचत असे. इ. स. १६७२-८० च्या दरम्यान प्रत्येक वर्षी ते लोक मुंबईस येत असत. त्याप्रमाणें इ. स. १६७४ त ते मुंबईवर येऊन शिवीच्या किल्ल्यांतून लोकांस हाकून लाविले, परंतु, इतक्यात इंग्रज सैन्यानें त्याजवर चाल करून त्याजबरोबर असा करार केला कीं, मुंबईमध्ये कोणत्याही प्रसंगी ३५० पेक्षा अधिक शिद्धी लोकांनीं राहू नये, आणि त्याजवळ तरवारी खेरीज दुसरे कोणतेही हत्यार असू नये. ह्या शिद्ध्यांच्या घेण्यापासून इंग्रजांस मोठें सकट प्राप्त झाले होतें, कारण काय कीं, त्यांनीं जर शिद्ध्यांस मुंबईस येऊ दिलें असतें तर, शिवाजीस मोठा राग येऊन इंग्रजांसवधी त्याच्या मनात सशय उत्पन्न होता, बरें, शिवाजीच्या हणण्याप्रमाणें शिद्ध्यांस मुंबईत घेण्याचें बंद करावें तर तिकडूनही मोंगलांची इतराजी होईल ही भीति. ह्याप्रमाणें इंग्रजांस अडकित्यात सांपडल्याप्रमाणें झालें होतें.

२४. इ. स. १६७३ साली इंग्रज लोकाची मुंबईचे सवधाने स्थिति कशी होती ह्याविषयी डा. फ्रायर साहेब असें ह्मणतो की, 'हल्ली आमचा सवध पोर्तुगीज, शिवाजी आणि मोंगल ह्याजबरोबर असल्या कारणानें ह्या प्रत्येकाशीं आह्मास मोठ्या सौम्य रितीनें वागलें पाहिजे. हे तिघेही एकमेकांविरुद्ध असल्याकारणाने आपआपसात एकमेकांविषयीं द्वेषभाव व मत्सर दाखवितात. उदाहरणार्थ— मोंगलांनीं जर काहीं कारणावरून आपले आरमार मुंबईस आणलें तर शिवाजीस राग येतो. मोंगलास बंदरात येऊ दिलें नाहीं तर, ते सर्व व्यापार उदीम बंद करून टाकितात आणि पोर्तुगीज हे ह्या दोघाच्याही विरुद्ध असल्या कारणानें ह्या दोहोंतून एकाच्याही ह्मणण्याप्रमाणें आहीं वागलों तरी पोर्तुगीजांस असें वाटतें कीं, त्यात आमचें अग आहे.'

२५. इ. स. १६७४ चे एप्रील महिन्यात 'रायगड येथे शिवाजीस राज्याभिषेक झाला त्या वेळीं मुंबई सरकारानें त्याजकडेस जो वकील पाठविला होता, त्याचें त्याने मोठ्या मित्रत्वानें आदरातिथ्य केलें इतकेंच नाहीं, तर, इंग्रजांस आपल्या ताब्यांत असलेल्या सर्व मुलखांत व्यापार करण्याची मोकळीक दिली. परंतु त्यात इतकी अट ठेविली होती की, आयात मालावर २ $\frac{१}{२}$ टक्केप्रमाणें फी घेतल्यावाचून माल आत येऊ द्यावयाचा नाहीं. आणि त्यास राजापूर, दाभोळ, चौल आणि कल्याण येथें वखारी घालण्यास परवानगी दिली. ह्या मोकळीकीपासून इंग्रजांच्या व्यापारास बरीच तेजी आली.

२६. इ. स. १६७३-७७ पर्यंत पोर्तुगीज आणि इंग्रज हे एकमेकांविरुद्धच असत. पोर्तुगीजांचा जनरल म्यान्युअल् डि सालडाना ह्यानें १२०० लोकानिशीं मुंबईवर चाल केली. ह्याचें कारण असे होतें कीं, मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नरानें मलबार येथील बंदरात असलेलें त्याचे एक जहाज पोर्तुगीजांस देण्याचें नाकारिलें, परंतु सालडानाचें कांहीं एक न चालता तो तसाच माघारा गेला. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं पोर्तुगीज लोकाचे काहीं पाद्यांनीं इंग्रजांविरुद्ध उठण्याकरितां त्यांस भर दिल्यावरून इंग्रजांनीं असा हुकूम फर्माविला कीं, मुंबईतील सर्व पोर्तुगीज पाद्यास हाकून द्यावे. हें इंग्रजांचें कृत्य पोर्तुगीजांस न आवडून त्यांनीं मुंबईतील लोकांस भुकें भारण्याचा विचार करून वांटें घे-

थील तांदूळ येण्याचें बंद केलें इतकेंच नाही, तर, फळफळावळ, भाजी-पाला, कोंबडी, बंदकें वगैरेवर जबरदस्त कर बसविला. ठाणें आणि करंजें येथून मुंबईत येणाऱ्या मालावर शेंकडा १० टक्के कर बसवावा असाही त्याचा विचार होता. एवढा जरी पोर्तुगिजांनीं त्यांस त्रास दिला तरी देखील इंग्रजांनीं त्यास जुमानिलें नाहीं.

२७. पुढें पोर्तुगिजांनीं हंफ्री कूकबरोबर तहनामा केला, त्यातील कलमें अशीं होतीं कीं, मुंबईच्या बंदरातून पोर्तुगीज व इतर लोकांच्या व्यापारास इंग्रजांनीं कोणत्याही प्रकारें अडथळा करू नये, पोर्तुगिजांनीं इंग्रजांची परवानगी घेतल्याशिवाय खुशाल आपलीं गलबतें मुंबईच्या बंदरातून आणावी व न्यावी व असें करण्याचा त्यांचा इतर बंदराप्रमाणें मुंबईबंदरावरही हक्क आहे. शिवाय मुंबईच्या रहिवाशांनीं आपला जमिनीवरील खासगी हक्क कोणत्याही कारणावरून घालवूं नये.

२८. याप्रमाणें तह झालेला ऐकून दुसऱ्या चार्ल्स राजानें पोर्तुगिजांचा व्हाईसराय ह्यास गोंव्याम इ. स. १६७६-७७ च्या १० मार्च रोजीं असें पत्र लिहिलें कीं, आम्हास जो ग्रांट (दानपत्र) तुहांकडून देण्यात आला आहे, त्याअन्वये आम्हास न कळविता तुम्ही हंफ्री कूक ह्याजकडून जुलमानें अन्यायाचा लेख लिहून घेतला ही तुम्हीं फार वाईट गोष्ट केली. कारण सदरहू दानपत्र्यात कोणत्याही तऱ्हेचा फेरफार करण्यास कोणासही अधिकार नाही. ह्या तुमच्या कृत्यापामून आमच्या राजकीय पदवीला धक्का पोहचेल एवढेंच नाही, तर, तुमच्या राजासही वाईट वाटल्याशिवाय राहणार नाही. आम्हीं आमच्या लोकांस असा कोणत्याही प्रकारचा लेख लिहून न देण्याविषयीं पूर्वीपामून ताकीद केली आहे. व आतां ते तुम्हास ठाणें व करंजें ह्या बंदरातून येणाऱ्या जाणाऱ्या गलबतावरील जकात देणार नाहींत, कारण सदरहू तहापूर्वीं असा कर आम्हापासून कधींच घेण्यात येत नसे. आता, तुमच्या ताब्यातल्या मुलान्यात व्यापार करणे झाल्यास आमचे लोक तुमचे वाजवी कर देण्यास कबूल आहेत. याप्रमाणें पोर्तुगीज लोक वारंवार नवीन नवीन खटले उपस्थित करून इंग्रजांस त्रास देत.

२९. अशी जरी इंग्रजांची स्थिति होती तरी त्यांनीं जिकडे तिकडे किल्ले बांधून थोडथोडें लष्कर ठेऊन मुंबई मोठ्या बंदोबस्तांत ठेविली

होती. तरी पण, इ. स. १६७३ च्या २० व्या फेब्रुवारीस बलंदाजी (डच) लोकाचा सेनाधिपति रिक्लाफ व्हानगान हा ६,००० लोकां-निशीं आरमार घेऊन मुंबईवर आला, परंतु, त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर, जनरल आंजिअर हे मोठे धूर्त, चतूर व चौकस असल्याकारणानें त्यांनीं आपल्यापार्शीं असलेली फौज जिकडेतिकडे नाकेबंदीनें ठेऊन मोठा कडे-कोट बंदोबस्त केला होता. सैन्यांत काय ते सगळे ३०० गोरे, ४०० किरिस्तांव, ३०० भंडारी आणि ५०० पोर्तुगीज व त्यांजवर एक इंग्रज सरदार इतके लोक असून फक्त ८ तोफा होत्या. त्या तटावर चढवून मुंबईच्या किल्ल्यावर ५०० लोकाची नेमणूक केली. हा इतका बंदोबस्त पाहून रिक्लाफ व्हानगान ह्यानें आपल्या आरमाराचें सुकाणें फिरवून माहिमच्या बाज्यांत बरवा करण्याचा विचार केला, परंतु, येथे-ही आंजिअर साहेबानें माहिमच्या किल्ल्यावर ३०० भंडारी लोक ठेवलेच होते. ह्या शिवाय मुंबईच्या बंदरांच्या सरक्षणाकरितां तीस तीस तोफांचीं तीन लढाऊ जहाजे व पाच फ्रेंच (फरासीस) लोकांची मदतीस आलेलीं जहाजे ठेवलीं होती. असा मुंबईचा बंदोबस्त पाहून रिक्लाफ व्हानगान ह्यास पळून जावे लागलें. नंतर इ. स. १६८६ मध्ये पुन. डच लोकांनीं मुंबईवर असाच एक हल्ला केला होता; परंतु, तेव्हाही पूर्वीप्रमाणें कडेकोट बंदोबस्त असल्याकारणानें त्याचें काहीं एक न चालता ह्या वेळींही त्यांस आपला गाशा गुडाळणे भाग पडलें.

३०. इ. स. १६७८त मुंबई बंदरात असलेल्या मुसलमानांच्या बोटी जाळण्याचा विचार शिवाजीनें केला होता; परंतु, त्यांत त्यास जय मिळाला नाहीं, म्हणून कल्याणास परत जाऊन तसाच तो पुढें ठाण्यास जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे इतक्यात पोर्तुगीजांनीं त्यास हरकत केली. इ. स. १६७९त मुंबई बंदराच्या दक्षिण किनाऱ्याचें शिद्या-पासून रक्षण करण्याकरितां शिवाजीनें कान्हेरी बेट आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. ह्या बेटावर इंग्रज व पोर्तुगीज हे दोघेही आपापला हक्क सागत होते. हें बेट हस्तगत करून घेतल्यावर इंग्रज आणि शि-दी ह्या दोघानींही शिवाजीस हांकून देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. इंग्रजांनीं तर मराठ्यांचा पाडाव करून त्याचे पुष्कळ लोक मारून चार गलबतेंही बुडविलीं, तरी त्यानें ह्या बेटावरील आपला हक्क सोडिला नाहीं.

३१. इ. स. १६८०च्या ५ एप्रिल रोजी शिवाजीचें देहावसान झालें. त्याच्यामागून त्याचा मुलगा संभाजी हा औरंगझेबाचा बंडखोर मुलगा सुलतान अकबर हास सामील झाल्याकारणानें त्याजवर औरंगझेबाचा मोठा क्रोध झाला होता. शिही आणि मराठे ह्याजमध्यें वारवार लढाया होत असल्यामुळें मुंबईच्या किनाऱ्यावर नेहमीं हल्ले चालूच असत. तेव्हा अर्थांत मुंबईतील इंग्रजांस ह्यांची मोठी भीति असे. शिवाय इंग्रजांजवळ फौजफाटाही ह्मणण्यासारखा नव्हता ह्मणून कंपनी सरकारास ह्या वेदांत वसाहत करविण्याच्या कामीं पुष्कळ श्रम पडले, कारण संभाजीचा मुंबईवर डोळा होता व ह्मणूनच तो पुष्कळ सैन्यानिशीं धारापुरी व कान्हेरी, हुनेरी येथें वेऊन वारंवार छावणी देत असे.

३२. इ. स. १६८२ त मोंगलांचें सैन्य जुन्नराहून कल्याणास आले त्यावेळीं पोर्तुगिजांची सत्ता बेलापुरावरची नाहींशी झाली होती आणि शिही कासीम हाही बेलापुर येथें मराठ्यांपासून आपलें संरक्षण व्हावें ह्मणून एक किल्ला बांधित होता. ह्याच वर्षाच्या एप्रिल महिन्यात सदरहुं शिही कासीम हा मुंबईवर आला तेव्हा औरंगझेब बादशहाची मर्जी ग्वप्पा न व्हावी ह्मणून इंग्रजांनीं त्यास मुंबईच्या बंदरात वरवा करण्याची मोकळीक दिली. पुढें पावसाळा गेल्यानंतर मराठे आणि शिही ह्यांची पुनः मुंबईच्या बंदरात चकामक झडली तींत संभाजीचा पराभव होऊन शिह्याने त्याची तारवें लुटिलीं, गावें जाळिलीं व कित्येक बायका पळवून नेऊन महाडपर्यंत चाल करून संभाजीचा जनरल दौदाजी रघुनाथ देशपांडे ह्याची बायको कैद करून घेऊन गेला. असें जेव्हा झालें तेव्हा संभाजीनें धारापुरी येथें किल्ले बांधण्याची तयारी करून आपल्या दौलतखान नामक सरदारास मुंबईस वेढा घालण्याकरिता पाठविलें व त्यास कुमक करण्याकरिता मोंगलांचे ३००० लोक माजगांव येथें तळ देऊन राहिले होते. ह्या शिवाय आलिबागचा आंग्र्या, हपसाणांतील शिही, वाडीचा सांवंत, जंजिऱ्याचे चांचे इत्यादि सरदारांकडून मुंबईतील लोकांस बराच त्रास पोंहचे. चांचे वगैरे लोक मोठमोठीं जहाजे लुटीत, त्यातील मालाची

नासधूस करीत, लोकांस कैद करीत आणि कधी कधी ठारही मारीत. याकुबखान तर इ. स. १६७२ पासून माजगांवास येऊन हजारो लोका-निशी तळ देऊन रहात असे एवढेंच नाहीं; तर, कधी कधी आसपासच्या गावांत जाऊन तीं लुटीही. याकुबखानाचें व शिवाजीचें वाकडें होतें ह्यामुळे त्याजवर जाण्याच्या निमित्तानें तो मुंबईवर येऊन तळ देई. पोर्तुगीज लोकांप्रमाणेंच संभाजीनेंही एक दोनदा दाणा गह्या मुंबईस पाठविण्याचें बंद केले होतें, ह्यामुळे येथील लोकांचे बरेच हाल झाले.

३३. इ. स. १६८३ सालीं सर जान चाईल्ड याचे कारकीर्दीत उच्च लोकानीं बंड म घेतल्यामुळे इंग्रजांनीं मुंबई आपलें मुख्य ठाणें करून सैन्य वाढविलें. वर्षअखेरीच्या सुमारास मुंबई येथील सैन्याचे कप्तान कपतान रिचर्ड केगविन—कौन्सिलचा तिसरा मेंबर—ह्याने आपल्या पगाराच्या व खाण्याच्या खर्चाबद्दलची कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स ह्यानी मजुरी न दिल्याकारणानें कंपनी सरकाराविरुद्ध सैन्य फितवून बंड करून डेप्युटी गव्हर्नर मि. वार्ड यास कैद केलें. व त्याने ह्या बेटातील कारभार २७ डिसेंबर १६८३ पासून तों १९ नोव्हेंबर १६८४ पर्यंत इंग्लंडच्या राजाच्या नावाने चालविला. सुरत येथील वखारीचे प्रेसिडेंट व मुंबईचे गव्हर्नर सदरु चाईल्ड हे मुंबईस येऊन त्यांनीं बंड मिटविण्याविषयीं पुष्कळ खटपट केली, परंतु, त्याचें काहीं-एक न चालता त्यास सुरत येथें पुनः परत जावें लागलें. ह्या प्रसंगां केगविन व त्याचा साथी थॉर्नबर्न ह्या प्रत्येकास धरून देणारास ४,००० रुपयाचे बक्षीस, अंडरसन व फ्लेचर ह्या बंडखोरास पकडण्याबद्दल प्रत्येकी २,००० व दग्यात जे कोणी जखमी वगैरे होतील त्यास बक्षीसादाखल वाटण्याकरिता ८,००० रुपये कंपनीसरकारनें काढले होते असें सांगतात. हे बंड इ. स. १६८४ च्या अक्टोबर महिन्यापर्यंत चाललें. ह्या वेळीं विलायतेहून इंडियन आरमाराचे व्हारिअर आडमिरल सर थामस ग्रॉथ्याम हे मुंबईत नोव्हेंबर महिन्यात दाखल झाले, तेव्हा कपतान केगविन ह्यानें 'आपणास अपराध असल्यास हें बेट तुमच्या स्वाधीन करतो' असें सांगून माफी मिळाल्यावर त्याच्या स्वाधीन हें बेट केलें. नंतर त्यास विलायतेस जाण्याचा हुकूम झाला. आता, जरी केगविन ह्यानें बंड करून मुंबई आपल्या

स्वाधीन करून घेतली होती तरी, त्याने तितक्या काळात मुंबईची राज्य-व्यवस्था फार उत्तमरीतीने ठेविली होती इतकेंच केवळ नव्हे, तर त्याने संभाजीवरोवर मैत्री जोडून इंग्लिशांस हितकारक असा तह करून शिद्यांसही मुंबईत येण्याचें बंद केलें होतें. साराश, त्याने ह्या वेटाची राज्यव्यवस्था मोठ्या दक्षतेने चालविली होती व हीच त्याची दक्षता मराठे, मोंगल व शिद्दी ह्यांच्या तावडीतून हें वेट सोडविण्यास कारणीभूत झाली असें ह्मणण्यास काहीं हरकत नाही.

३४. इ. स. १६८७ ह्या वर्षी कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स ह्यांना व्यापाराची वृद्धि होण्याकरिता मुंबई, मद्रास आणि चितागांग इत्यादि ठिकाणां स्वतंत्र वसाहती करण्याचें मनात आणिलें. त्यात मुंबई ही त्यांना आपलें मुख्य ठाणें केलें व सर जॉन चाईल्ड यास मुंबईस मराठे व मोंगल याजवरोवर मित्रत्व करण्यास पुष्कळ सैन्य व आरमार देऊन सुरतेहून मुंबईस पाठविले, पण, त्यास ह्या कामी ह्मणण्यासारखें यश न येता तो इ. स. १६९० त फेब्रुवारीच्या ४ थ्या तारखेस मरण पावला.

३५. इ. स. १६८९ तारिख २२ फेब्रुवारी ह्या दिवशी जंजिच्याचा शिद्दी २५,००० फौज घेऊन मुंबईवर आला. पहिल्याने शिवरी येथील किल्ला हस्तगत करून घेऊन दुसऱ्या दिवशीं माजगांवच्या किल्ल्यावर चाल केली व तेथे असलेल्या सत्री लोकांस हांकून देऊन किल्ल्यांतील सर्व दारुगोळा व तोफखाना आणि नाण्याच्या काहीं पैऱ्या आपल्या हस्तगत करून घेतल्या. पुढे माहिमचा किल्ला स्वाधीन करून घेण्याकरिता तेथे काहीं सैन्यास जाण्याचा हुकूम दिला आणि डोंगरी किल्ल्यावर तोफा रचून इंग्रजांच्या ताब्यात असलेला मुंबईचा मोठा किल्ला घेण्याची मसलत केली होती. मुंबईचा बहुतेक भाग त्याच्या स्वाधीन होऊन त्याचें लष्कर सुमारें ४५,००० लोकांचें झालें. सुमारें एक वर्षे येथे राहून शेवटीं माजगांवचा किल्ला जाळून इ. स. १६९० त तो परत गेला. ह्या स्वारीनंतर मुंबईत महामारीचा रोग उत्पन्न होऊन पुष्कळ लोक मेलें व इंग्रज सैन्यापैकी काय ते सगळे ३५ गोरे शिपाई शहरसंरक्षणाकरिता राहिले.

३६. ह्या वेळा जॉन चाईल्ड नावाचा एक इंग्रज व्यापारी ह्या वेटात

होता. तो कंपनीसरकारची राज्यसत्ता वाढविण्याच्या कामा फार झटत असल्याकारणाने त्याला त्यांनी 'व्यारोनेट'चा किताब देऊन 'आडमिरल' व मुंबईच्या फौजेचा 'जनरल' हा हुदा देऊन शिवाय मुंबईचे गव्हर्नराच्या जागेवर नेमिले होते. हाच वरील सर जॉन चाईल्ड होय. त्यास हल्लींच्या गव्हर्नर जनरलाइतका अधिकार होता. पण ह्याचा स्वभाव उद्धट असल्याकारणाने औरंगझेब बादशहाचा ह्याजवर वक्र डोळा असे.

३७. याप्रमाणे स्थिति असल्याकारणाने याकूबखानाचे निवारण करण्यास त्यास बरेच प्रयास पडले. त्याने मुंबईहून तळ उठवून जावे ह्यापून चाईल्ड ह्याने औरंगझेबाबरोबर तहानें बोलणें लावण्याकरितां दिल्लीस दोन वकील पाठविले होते, त्यांनी औरंगझेबाच्या सर्व अटी कबूल करून त्याजबरोबर इ. स. १६९० त तह केला त्यातील कलमें येणेप्रमाणें:—

१. सर जॉन चाईल्ड ह्याने नऊ महिन्यांचे आत हिंदुस्थान सोडून जावे.

२. मोगलसरकारास याकूबखानाचे स्वारीसवधी जो खर्च झाला असेल तो भरून काढण्याकरिता इंग्रजांनी आपला एक मनुष्य ओलीस द्यावा.

३. कंपनीचे शिपायांस रयतंत न गणता त्यास गुलामांप्रमाणे गणावे.

३८. सदरहु तहाचा लेख आही मुंबईच्या वर्णनांतून खाली दिला आहे:—
तारीख २७ माहे फेब्रुवारी सन १६८९-९० मोठ्या कीर्तिमान राज्याच्या तेहतिसाव्या वर्षी. "सर्व इंग्रज लोकांनी मोठ्या नम्रतेनें अर्ज केला की, जे आपण अघराध केले त्यांची आपणास क्षमा असावी, आणि क्षमा झाली हें प्रसिद्ध होण्यासाठीं नवीन फरमान द्यावा अशी विनती केली, आणि जगामध्ये जें मोठें प्रतापी स्थळ अत्युत्तम राजमदीर येथें बादशहाची कृपादृष्टि असावी ह्यापून आपले वकील पाठविले. आणखी गुन्हेगारीबद्दल

१. सर जॉन चाईल्ड ह्याच्या मरणापर्यंत सुरतेच्या वखारीवरील अधिकार्यास 'जनरल' ही पदवी होती; परंतु पुढें ही पदवी काढून टाकून तिच्या ऐवजीं "प्रेसिडेंट" ही पदवी चालू केली व ह्याच वेळेपासून पायदळाचे कप्तान लोक हे मुंबईच्या एक्झिक्युटिव कौन्सिलचे मॅम्बर होऊ लागले.

ते ज्याचा जामदारखाना मोठा आणि मूर्खासारिखा प्रज्वलित आहे अशा महान बादशहास दीड लक्ष रुपये नजराणा करतील; आणि सावकार लोकांचा माल जो त्यांनी हरण केला आहे, तो त्यांच्या धन्यास परत देतील आणि मामूल चालीप्रमाणें बहिवाट टेवून इतःपर याप्रमाणें गैररीतीची वर्तणूक टेवणार नाहीत. असा मुरतेचे मुभेदार याजकडून अस्मानाएवढा अर्ज या नामांकित दरबारात पोहचला, सबब जी आपली मेहरबानी सर्वलोकांवर करण्यास योग्य आहे, तेणेंकरून दयाळू होऊन त्यांच्या अपराधाची क्षमा केली आहे. आणि बादशहा लायक मेहरबानगीनें फरमावितात की, नजराणा मुरतेच्या जामदारखान्यात दाखल करण्यांत यावा, सावकाराचा माल परत केला जावा, शहराची अवादानी असावी, आणि त्यांनीं पूर्वेवत व्यापार चालवावा, व मि. चैल्ड ज्यानें ही बेअदबीची गोष्ट केली, त्यास येथून लावून देण्यात यावें. हा हुकूम अनिवर्त आहे. ११

३९. यावरून पाहतां एकंदरीनें ह्या तहापासून इंग्रजांचें बहुत नुकसान होऊन त्यांस नीचत्व आलें हे सांगणें नकोच. शिवाय याकुबखानाच्या न्वारीसवर्धी झालेला ४१,६०,००० रुपये खर्च भरून द्यावा लागला. ह्याप्रमाणें इंग्रजांची लीनता दिसल्यावरून याकुबखानास औरंगझेबानें हुकूम पाठविल्याप्रमाणे जातेवेळीं बरीच लुटालूट करून हें बेट इंग्रजांच्या स्वाधीन करून तो जंजिऱ्यास परत गेला.

४०. बरील प्रकार बहुतकरून सर जॉन चाईल्ड ह्याच्या हयगयी-मुळें झाला असें दाखण्यास काही हरकत नाही, कारण ह्यास सरदार नेमलें हेति तरी, हा फक्त नावाचाच सरदार होता. ज्या वेळीं शत्रु चाल करून आला त्या वेळीं ह्याला लढण्याचें ज्ञान नसल्याकारणानें इंग्रजसरकारच्या स्वाधीन थोडाबहुत असलेला मुलुखही ह्यानें घालविला. ह्याच्या हातान्वालीं २,५०० फौज होती एवढेंच केवळ नव्हे, तर, त्याच्या स्वाधीन १२ लडाऊ गळवतेंही होती, परंतु, ह्याची हयगय ह्या पराभवास कारणीभूत होऊन बरील तहाप्रमाणें त्यास हा प्रांत सोडूनही जाणें भाग पडलें असतें, परंतु, ही तहाची मुदत संपण्यापूर्वीच सदरु चाईल्ड साहेब सरण पावले.

४१. इ. स. १६९० च्या फेब्रुवारी महिन्याचे २७ वे तारखेस मोंगलांनी इंग्रजांस व्यापार करण्याची मोकळीक दिली, परंतु, ज्या अ-

उपर ही मोकळीक देण्यांत आली होती, त्या अटी इंग्रजांस फार मानहानीकारक होत्या. कारण त्यास आपला अपराध कबूल करून क्षमा मागावी लागली, पुष्कळ दंड द्यावा लागला, 'आह्मी पुनः आमचा व्यापाराचा धदा पत्करूं' असें कबूल करावें लागलें. ह्या सर्व सकटाचें आदिकारण जो सर जॉन चाईल्ड ह्यास काढून टाकू असें कबूल करावें लागलें, हें वर सांगितलेंच आहे. ह्यापूर्वीच (ह्मणजे इ. स. १६८९ त) शिह्यांच्या सैन्यानें मुंबईवर चाल करून माहिम, मांजगांव, शीव वगैरे गांवें आपल्या हस्तगत करून घेतलीं आणि गव्हर्नर व त्याचे सैन्य ह्यास कैद केलें. हीं गांवें इंग्रजांच्या हस्तगत २२ जून १६९० पर्यंत झालीं नव्हती, कारण बेटाचे सरक्षणाकरिता वदावस्त इतका कमी व सैन्य इतकें निर्बल होतें कीं, मोंगलांचा जनरल मुक्त्यारखान ह्याचें आणि शिह्यांचें वाकडें नसतें तर त्यांनीं मुंबईबेट कधींच काबीज केलें असतें.

४२. इ.स. १६९२ त मुंबईत महामारीच्या संपाट्यानें इंग्रजांचे सैन्य बरेंच नाहीसें झालें, ही सवी पाहून जंजिऱ्याच्या हपशानें पुनः मुंबईवर चाल केली. ह्या प्रसर्गां रस्तम दोगाव ह्या पारशी गृहस्थानें कोळी लोकांस शिपाई बनवून आणि दुसऱ्या अनेक उपायांनीं इंग्रजांस मदत करून ह्या परचक्राचें निवारण केलें. ह्या त्याच्या कामगिरीबद्दल सरकारानें त्यास मुंबईतील पाटिलकीचा अधिकार दिला आणि सदरहु किताब त्याच्या वशपरपेनें चालावा असा सनदपट्टा करून देऊन कोळी लोकांचा मनसुबा करण्याचा अधिकारही त्यास दिला व तो अजूनही त्याच्या वशजाकडे चालत आहे असें वाटतें. पुढें गव्हर्नर हार्नेवी ह्यानें सदरहु रस्तम दोगाव ह्याचा चिरजीव कावसजी ह्यास चरील किताब दिला व कावसजी पाटलाचें तळें जें मुंबईत प्रसिद्ध आहे तें ह्याच गृहस्थाने बाधले आहे.

२ हें

४३. ईस्टइंडिया कंपनीला ता. ७ अक्टोबर व ११ नोवें १६९३ ह्या वर्षी जे दोन चार्टर (सनदा) मिळाले त्या गोगातें. इंग्रज ऑफ डायरेक्टर्स याचे अधिकार विशेष वाढून दुसरी ई. १३० वर्षी-नावाची नवीन कंपनी निघणार होती, तिचाही मोड झाल्यावर त्याचें राज्य मारास फोर्ट सेंट जार्ज येथील गव्हर्नर सर जान गोवेगत नाही. का-

सर्व हिंदुस्थानाचे 'जनरल' नेमण्यांत आले आणि सर जान गेयर यांस 'लेफ्टेनंट जनरलची' पदवी मिळाली.

४४. इ. स. १७१७ त कान्होजी आंग्रे ह्याने इंग्रज सैन्याचा मोड करून विजयदुर्ग येथील किल्ल्यावर हल्ला करण्यास त्यास अडथळा केला. पुढे इ. स. १७१८ त इंग्रजांनी कान्हेरीवर हल्ला केला; परंतु, त्याच्या जवळ भरपूर सैन्य नसल्याकारणाने त्या वेळचे गव्हर्नर चार्ल्सबून ह्यांनी हे कार्य अन्य उपायाने साधून घेण्याचे योजिले. त्याने सर्वास लालच दाखवून असे प्रसिद्ध केले की, जे कोणी आह्मांस ह्या कृत्यांत मदत करतील त्यांस मुंबईस परत आल्यावर दरमहा ४० रुपये व ह्या सरकारच्या कामात हस्तपादादि अवयवांनी पंगू होतील त्यांस सालिना ३०० रुपये देऊन कंपनीचे नोकर असे समजू. याप्रमाणे सैन्य वाढवून त्याने आपले कार्य साधून घेतले.

४५. ह्या आंग्र्याच्या स्वारीनंतर इंग्रजांचे सूत्र काहीं वर्षे नीट चालले होते असे दिसते, इतक्यात पुनः इ. स. १७२० मध्ये पोर्तुगीज व इंग्रज ह्यांचे वाकडे पडल्यामुळे त्यांनी वांद्याचा आणि मुंबईचा सबंध तोडला; त्यावेळीं इंग्रज सरकाराने अशी दबडी पिटविली की, २१ दिवसांचे आत सर्व पोर्तुगीज लोकांनी मुंबई सोडून माहिमास निघून जावे, पण, पुढे आपापसात समजूत झाल्याकारणाने पोर्तुगीजांस मुंबईतून निघून जाण्याचा प्रसंग आला नाही. पुढे इ. स. १७२७ त पोर्तुगीजांनी इंग्रजांकडून मुंबई विकत घेण्याचा घाट घातला होता पण तसे काहीं घडून आले नाही.

४६. इ. स. १७३९ त पेशव्यांनी पोर्तुगीजांपासून वसई घेतल्यानंतर त्याची सत्ता मुंबई खेरीज करून ठाण्याच्या भागावर पसरत चालली होती. आंग्र्याचा मुलूख तर त्यांनी पाहिजे तेव्हा घेला असता. ह्याच सुमारास पोर्तुगीजांस चौल येथे लावून दिल्या-
वा मुंबईतील लोक अगदी हवालदील होऊन गेले होते आणि मुंबईची भाग स्वधाने स्थिति चांगलीशी नसल्यामुळे मुंबईसरकाराने वसईस साहेब मराठी आपाकडे, आणि एक सातारच्या महाराजांकडे,

४७. इ. स. १७३९ त चिमणाजीआपाकडे गेलेल्या वकिलाने

इंग्रजांस हितकारक असा तहनामा करून घेतला व सातारचे महाराजांकडे गेलेल्या वकिलानें महाराजांकडून असें आश्वासन मिळविलें की, हिंदुस्थानांतील लोक इंग्रजांच्या व्यापाराचें महत्व जाणतात ह्मणून मुंबईवर कोणी हल्ला हरकत करणार नाही; परंतु, ह्या आश्वासनापासून हवातसा उपयोग झाला नाहीं, कारण, थोडक्याच दिवसांनीं इंग्रज व्यापाऱ्यांचें जहाज आंध्यांनीं लुटिलें व त्यांचें त्यांनीं पुष्कळ नुकसान केलें.

४७. याप्रमाणें जरी मुंबईची स्थिति होती तरी तिचें महत्व यत्किंचित्ही कमी न होता उलट दिवसेंदिवस वाढतच चाललें होतें. इ. स. १७५३ सालीं कंपनीसरकारानें कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्स ह्यांस लिहिलें कीं, ह्या शहराची वस्ती उत्तरोत्तर वाढत चालल्याकारणानें शहर वाढवावें ह्मणून येथील राहणाऱ्या लोकांची नेहमी ओरड चालली आहे, आणि औरंगाबाद, पुणे व इतर ठिकाणचे पेढीवाले ह्यांनीं आपलीं दुकानें येथें उघडलीं असल्यामुळें व्यापारास फार तेजी येत चालली आहे. एवढी वस्ती वाढण्याचें कारण इ. स. १७४८ त कोर्ट ऑफ् डायरेक्टर्सकडून लोकांस येथें वसाहत करण्यास उत्तेजन द्यावें व त्यांसपासून पाच वर्षेपर्यंत कर घेऊ नये ह्मणून कंपनीसरकारास लिहून आलें होतें, हेंच होय, हें मार्गें सांगितलेंच आहे. शहर स्वच्छ ठेवण्याविषयी नेहमी प्रयत्न चालूच होते. प्रत्येक धर्मातील मनुष्यास आपापल्या धर्माप्रमाणें वागण्याची पूर्ण मोकळीक असल्याकारणानें लोकांस ती पसत पडून मुंबईत वस्तीशिवाय किंचित्ही जागा उरली नव्हती; एवढेंच केवळ नव्हे तर, हें शहर व्यापाराचें मुख्य स्थान असून ह्या बदराचा व्यापार पश्चिम आणि उत्तर हिंदुस्थान, मलबारकिनारा, इराणचें अखात आणि तांबडा समुद्र ह्यांबरोबर चालत होता. ह्याच कारणास्तव इंग्रजांच्या हिंदुस्थानांतील इतर सर्व मुलखापेक्षा मुंबई शहर हें त्याचा अगदीं जीव कीं प्राण होऊन गेलें होतें.

४८. पोर्तुगिजांचे कोंकणांत मुख्य ठाणें वसई हें होतें. इंग्रज लोक मुंबईस आले त्यापूर्वीं मुंबईवर पोर्तुगिजांची सत्ता १३० वर्षांहून अधिक होती. इतकेंही असून आज पाहिलें तर त्याचें राज्य येथें कधीं होतें कीं नाहीं, ह्याचा काहीच पत्ता लागत नाही. का-

रण त्याच्या अमदानीत ह्मणण्यासारखी कोणतीच सुधारणा येथे झालेली दिसण्यांत येत नाही; किंवा, त्यांनी केलेले कोणतेही लोकोपयोगी काम आढळत नाही, परंतु हे शहर इंग्रजांचे स्वाधीन झाल्यादिवसापासून ह्याची उत्तरोत्तर भरभराटी होत चालली आहे व जिकडेतिकडे सुधारणाच सुधारणा पाहण्यांत येत आहे. ही फार अभिनदनीय गोष्ट होय.

४९. याप्रमाणें ज्या ज्या ऐतिहासिक गोष्टींचा मुंबईशीं अगदी निकट संबंध होता असे दिसले, त्याची त्याची सक्षित माहिती आह्मी आमच्या वाचकापुढें सादर केली. आतां मधून मधून इंग्रजांस इतर राजकीयप्रकरणां अनेक वेळां अनेक लढाया करण्याचे प्रसंग आले आणि तेणेंकरून चारवार सैन्यही वाढवावें लागले; परंतु, त्याचा मुंबईशीं वास्तविक संबंध नाही असें वाटल्यावरून तत्संबंधी आह्मी येथें काहीं उल्लेख केला नाही. कारण उगीच खोगीरभरती माहिती देऊन विनाकारण ग्रंथ वाढविणें आह्मांस प्रशस्त दिसत नाही.

५०. आता, खुद्द मुंबई शहरात अलीकडे फार अर्वाचीनकाळां ज्या मुख्यमुख्य ऐतिहासिक गोष्टी घडून आल्या त्याचा गोषवारा येथें देऊन हा भाग पुरा करितों.

५१. इ. स. १८५१ सालीं ह्या शहरात मुसलमान लोकांनी मोठा दगा केला होता. ह्या दग्याचे कारण असें समजतें कीं, कोणी एका पारशानें मुसलमानांच्या पैगंबराचें वेडेवाकडे चित्र काढून त्याचा खोटाच वृत्तांत दिला होता व तें त्यानें त्याच्या भशिर्दीवर चिकटविलें होते, त्यामुळे काहीं दिवस येथें मोठा गोंधळ उडून गेला होता, तेणेंकरून येथील लोकांचेही नुकसान बहुत झालें ह्मणून सांगतात.

५२. इ. स. १८५७ साली बंगालच्या पलटणीनें मोठे बड केले होते त्यामुळे हिंदुस्थानच्या रयतेची व कंपनीसरकारची फार नुकसानी झाली. हे बड मोडण्यास सरकारास एक कोट रुपये खर्च झाला ह्मणून सांगतात. पुढच्या वर्षा सर्व बडाळी मोडून जिकडे तिकडे शांतता झाल्यावर नोव्हेंबराचे पहिल्या तारखेस आपल्या प्रिय महाराणीनें जाहिरनामा प्रसिद्ध करून व आह्मा हिंदुस्थानवासी जनास अभय देऊन कंपनीसरकारचे हातून हिंदुस्थानचे राज्यसूत्र आपल्या हातीं घेतले व त्या दिवसापासून त्या हा राज्यशकट मोठ्या हुशारीने व दक्षतेनें प्रजेस त्रास

न देता हाकीत आहेत ही मोठी अभिनदनीय व आमच्या हिताची गोष्ट होय.

५३. इ. स. १८७४ साली पुन. मुसलमान लोकांनी पारशांच्या विरुद्ध बंड केले, त्या वेळीं मुंबईतील पारशांची पांचांवर धारण बसली होती. जेथे जेथे पारशी सांपडेल तेथे तेथे त्यास धरून ते मारीत, त्याची बरे फोडीत, सांपडेल ते लुटीत व त्यांच्या बायकासुलांस त्रास देत. ह्या वडात पारशांचें फार नुकसान झालें, कांहीं लोक मारलेही गेले. मुसलमानांचेही थोडे बहुत नुकसान झालें. हें बंड उद्भवण्याचें कारण असें दिसतें कीं, रस्तमजी हारमसजी नांवाच्या एका पारशी गृहस्थानें गुजराथीभाषेंत सर्व देशांतील भविष्यवाद्यांचें चरित्र हणून एक पुस्तक लिहिलें होतें, त्यांत महंमदाविषयी फारच वाईट लेख लिहिला होता आणि तोच बंड उपस्थित होण्यास कारण झाला. हें बंड बरेच दिवस धुमसत होतें. पण येथील पोलीसानें सैन्याच्या साहाय्यानें तें लवकरच मिटविलें.

भाग तिसरा.

लोकसंख्या.

लोकवस्तीच्या मानानें पाहू गेलें तर, आपल्या ह्या हिंदुस्थान देशांत मुंबई शहरायेवढी वस्ती दुसऱ्या कोणत्याही शहरां नसेल. ह्या शहरात अनेक जातींचे, अनेक धर्मांचे, आणि अनेक पथाचे लोक आहेत; ह्यावरून कित्येक लोक ह्या शहरात 'बकाली शहर, असें म्हणतात. वस्तीचें मान ह्याटलें म्हणजे, शमरीं ७६ हिंदु, १७ मुसलमान आणि ७ बाकीचे इतर लोक असें आहे, असें इ. स. १८८१ चे खानेमुमारीवरून समजतें. शेंकडो पथाचे व धर्मांचे लोक ज्या मानानें येथें राहतात, त्याच मानानें पापपुण्याचरणाची व्यवस्था असणें हेंही साहजिक आहे, म्हणजे जसा धर्म तसाच अधर्मही त्याचबरोबर,—किबहुना विशेष—होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या सबधानें येवढेंच म्हणणें पुरे आहे; कारण हा विषय स्वतंत्र आहे म्हणून आम्हीही त्याविषयीं येथें काहीं लिहित नाहीं.

२. धर्मांच्या सबधानें पाहिलें तर, एका धर्मांच्या लोकांतही अनेक जाती, व त्यांतही त्यांचे अनेक अतरंग भेद दृष्टीस पडतात येवढेंच नाही, तर, एका जातीच्या लोकांचें दुसऱ्या जातीच्या लोकांशीं रूपसादृश्य बहुधा नसतें. उदाहरणार्थ—महमदधर्मानुयायात अफगाणी, इराणी, आरब, तुर्की, मलाई, चिनी, अविसीनिअन वगैरे जाती मोडतात. रूपसादृश्य नाही तें नाहीच, पण, प्रत्येक जातीच्या लोकांच्या रीतीभाती आचारविचार देखील सर्व भिन्न असतात. ही विधर्मी लोकाची गोष्ट झाली. आमच्या लोकांचीही स्थिति अशीच. उदाहरणार्थ ब्राह्मणच व्या—चित्पावन निराळे, कऱ्हाडे निराळे; यजुर्वेदी निराळे, गुर्जर निराळे, एका जातीच्या मनुष्याचें रूपसादृश्य दुसऱ्या जातीच्या मनुष्यास नाही. एकदरींत एकमेकांपासून सर्वच भिन्नता. ह्याप्रमाणें इतर सर्व धर्मांचे व जातींचे लोकांची व्यवस्था समजावयाची. ह्या सबधानें शहराच्या निरनिराळ्या भागात निरनिराळी वस्ती आढळते, तरी पण, हिंदुस्थानांतील इतर शहरांप्रमाणें अगदीं नतोतत व्यवस्था येथें दृष्टीस पडावयाची नाही. तेथें 'ब्राह्मणआळी'

निराळी, 'तांबटआळी' निराळी, हणजे अर्थोत जेथें एका जातीचा भरणा फार तेथें दुसऱ्या जातीची वस्ती होणें नाहीं. मुंबईमध्ये ही व्यवस्था कशी आहे तें खाली उदाहरणार्थ दाखवितों, तरी पण, ज्या ठिकाणीं ज्या लोकांची वस्ती आहे हणून खाली दाखविलें आहे, त्या ठिकाणीं हणजे तेच लोक राहतात, दुसरे मुळांच राहत नाहींत; असें मात्र वाचकांनीं समजू नये. तेथेंही दुसरे लोक राहतात; पण, विशेष भरणा त्याच्या विवक्षित-लोकाचा असतो असें समजावें. खेड्यापाड्यांत साधारणतः ह्या सव-धानें बरी व्यवस्था दृष्टीस पडते; पण तसला प्रकार अगदीं काटेतोल एवढ्या लहानच पण, भरगच्च वस्तीच्या शहरीं राहणें फारच असभवनी-य गोष्ट होय. तरी पण, नेहमी साधारणपणें असेंच पाहण्यात येतें कीं, साधेल तेथें प्रत्येक धर्माचे, धर्मपथाचे किंवा जातीचे लोक आपापल्या धर्माचा, धर्मपथाचा किंवा जातीचा शेजार पाहून राहतात. हें साहजिक आहे. व तसें राहणेंही इष्ट आहे. हें हणणें आपण उदाहरणानें व्यक्त करूं. पहा—जेथें पारशांची वस्ती फार, तेथें एकाच हिंदूचें बिन्हाड जाऊन रहावयाचें नाहीं, किंवा, जेथें हिंदु लोकांचा भरणा फार, तेथें एकाच किरिस्तांवाचें बिन्हाड येऊन रहावयाचें नाहीं.

३. धोबीतळें, काळवादेवी, गिरगांव, माजगांव, परळ, माटुंगें, वरळी, माहिम, आणि शींव येथें बहुतकरून दक्षणी लोकांची वस्ती फार. गुजराथी लोकांची वस्ती हटली हणजे भुलेश्वर, भोशवाडा, मुंबादेवी, कोट, मांडवी इत्यादि ठिकाणी फार. व्यापारी लोक बहुशः ज्या ठिकाणीं व्यापाराची सोई त्यास जवळ दिसेल, व व्यापारसवधी घडामोड मुलभरीतीनें करता येईल अशा ठिकाणीं जाऊन रहातात. चाकरी करणारे लोक मुख्यत्वे गिरगांव, वाळकेश्वर, महालक्ष्मी ह्या बाजूला राहतात. गिरगांव, व माहिम ह्या ठिकाणी किरिस्तांव लोकांची वस्ती विशेष. कोट, गिरगांव, परळ, महालक्ष्मी, वाळकेश्वर वगैरे ठिकाणीं पारशी लोक फार रहातात. मुसलमान लोकांची वस्ती बहुधा पायधुणीपासून तों थेट सगळा भेंडीबाजार, चकला, नळबाजारापासून तों थेट मांडवीपर्यंत. साहेब लोकांची वस्ती फारकरून वाळकेश्वर, महालक्ष्मी, गवाळीच्यांकगेड येथें फार व पुढें भायखळा, कोट वगैरे

ठिकाणीं तुरळक अशी आहे. भाटे, वाणी, पारशी, खोजे, मुसलमान, मेमण, कच्छी इत्यादि लोकाची वस्ती कोट, मशीदबंदर, चिंचबंदर, डोंगरी, मुंबादेवी इत्यादि ठिकाणीं आहे. शेतवळी, कुंभारवाडा, डंकनरोड, नागपाडा आणि माटुंगें येथें बहुत करून पंचभेळ वस्ती आहे. महार, मांग, धेड, चांभार वगैरे लोक बहुधा येथेंच रहातात. भंगी लोकाची वस्ती शेतवळींत भंगीवाडा हाणून एक गल्ली आहे तेथें फार आहे. सर्व जातीच्या विश्वयोषिताचा सुळसुळाट सर्वत्र पाहण्यात येतो, तरी पण, कुंभारतुकडा, फणसवाडी, खरसेटजी सुक्लाजी स्ट्रीट, भेंडीवाजार वगैरे ह्यांचीं राहण्याचीं ठिकाणें प्रसिद्ध आहेत.

४. इसवी सन १७३९ सात मुंबई इलाख्यात आठ अविवाहित आणि वीस विवाहित इंग्रजस्त्रिया, चार पांच विधवा, सहा सात मुलें एवढीच काय ती इंग्रजवायकांची संख्या होती. पण आता जिकडे पहावें तिकडे ह्या लोकांची कुटुंबांची कुटुंबें दृष्टीस पडतात. त्याचप्रमाणें इ. स. १७७५ त घरदारवाले व स्थावर मिळकतीचे मालक सुमारे ९०० इसम होते. त्यांत ब्राह्मण १०० होते.

५. इ. स. १८००—१०चे सुमारास मुंबईमध्ये ७ युरोपिअन लोकांच्या पेढ्या असून ४ कलालाचीं दुकानें होती. पारशी हे युरोपिअन लोकाचे दलाल होते. १६ पारशांचीं दुकानें असून पैका २ चीनदेशाबरोबर व्यापार करीत. डॉकयार्डचा सर्व मक्का पारशांनींच घेतला होता. ह्या वेळीं सर्व मुंबई त्याच लोकांची होती असे लटलें तरी चालेल. ह्या शिवाय पोर्तुगिजांची ३, अमेरिकन लोकांची ४, हिंदूंची १५ आणि बोहण्यांची ४ अशी व्यापाराची दुकानें होती. ह्यावरून सुमारे दीडशें पावणेदोनशें वर्षांपूर्वी मुंबईची वस्ती वगैरेच्या मानानें काय स्थिति होती ह्याचें अनुमान आमचे वाचक सहज करू शकतील.

६. निरनिराळ्या वेळची लोकसंख्या—ह्या शहरांत निरनिराळ्या काळी जी लोकसंख्या होती ती येणेंप्रमाणें:—

वर्ष.	लोकसंख्या.
इ. स. १६६२	} सालीं १०,०००
१६६७	

इ. स.	१७१२	साली	.	...	...	१६,०००
"	१७५०	"	.	..	..	१,००,०००
"	१७७५	"	.	..	..	१,५०,०००
"	१८१६	"	.	...	...	१,६१,५५०
"	१८३३-३४	"	..	..	..	२,३४,०३२
"	१८४४	"	...	...	...	२,२४,१२१
"	१८५१	"	...	...	...	५,१४,७१३
"	१८६४	"	...	..	..	८,१६,५६२
"	१८७२	"	...	..	...	६,४४,४०५

७. इ. स. १८६४ सालापेक्षा १८७२ त एवढी एकदम लोकसख्या कमी होण्याचें कारण अमेरिकेंतील लढाई असावी असें दिसतें, कारण त्या वेळी बरेच लोक लढाई सुरू झाल्याकारणानें व्यापार धव्याकरितां मुंबईत धेऊन राहिले होते. पुढें १८८१ च्या फेब्रुवारी महिन्यात सरकारानें पुनः मनुष्यगणती केली, त्या वेळी ह्या शहरात एकदर ७,७३,१९६ मनुष्ये होती. ह्याच गणतीवरून असें समजतें की, ह्यावेळी सर्व हिंदुस्थानांत २५,३८,९१,८२१ एवढी लोकसख्या होती. ह्या खानेसुमारीवरून मुंबईत दर १०० बायकांस १५०.६८ पुरुष येतात.

८. मुंबईत इ. स. १८८१ मध्ये एकदर रहातीं घरे २८,३१५, व ओस पडलेलीं १,५०२ होती, शिवाय १,७२२ सोपे वगैरे होते. ह्या मानानें प्रत्येक घरांत २४ मनुष्ये रहात असावीं असें त्या वेळचें अनुमान होतें. ह्याच खानेसुमारीच्या मानानें पाहता मुंबईत न रहाती घरे शेंकडा ५, चाळी, रहाती व न राहती घरे शेंकडा ७४, चाळी शेंकडा ४; दुकानें शेंकडा २ ऑफिसांच्या उपयोगासारखीं घरे शेंकडा ५, व वखारी शेंकडा २ ह्याप्रमाणें घरांची व्यवस्था होती. साधारण वस्तीच्या ठिकाणीं प्रत्येक एकरामागें २४ व फार गर्दीच्या ठिकाणी ३५ अशीं घरे होती. ११, ६३५ घरे तळमजल्याची, ८,०७७ दुमजली, ५,४०६ तीन मजली, २,८७८ चारमजली, १,२९९ पाचमजली, आणि ४७८ पाचांपेक्षा जास्त मजल्याचीं घरे ह्या मनुष्यगणतीच्या वेळी मुंबईत होती, परंतु, हल्लीं मुंबईमध्ये सुमारे ३४,००० हून अधिक घरे झाली असावी. तसेंच, प्रत्येक घरामध्ये २९ मनुष्यांची वस्ती असून लोकसंख्या ८,९०,०००

जवळजवळ झाली असावी; असें मागील मनुष्यगणतीच्या प्रमाणावरून अनुमान करता येते.

९. मुंबईमध्ये कलकत्त्यापेक्षां लोकवस्ती फार दाट आहे. कलकत्त्यांतील मनुष्यगणतीच्या रिपोर्टावरून असें अनुमान होतें कीं, जेथें एक एकर जमिनीमागें सरासरी २०८ मनुष्याची वस्ती आहे, तेथे मुंबईत तेवढ्याच जागेत ७५९ मनुष्याची वस्ती आहे. कलकत्त्यांत आसपासचीं खेडी धरून सुद्धां प्रत्येक एकरामागें ३३ मनुष्ये पडतात, तींच मुंबईत ५२.५२ मनुष्ये पडतात. तेव्हां अर्थात, ज्या मानानें मुंबईत वस्ती ज्यास्त, त्याच मानानें तितक्या लोकांस रहाण्याकरिता घरे बांधण्याची आवश्यकताही ज्यास्त. कलकत्त्यांत २३,७५१ इमारतीपैकीं शेंकडा ६ दुमजली आहेत, परंतु, तेंच मान मुंबईत शेंकडा ३३.५ एवढे आहे. कलकत्त्यांत प्रत्येक घरामागें १.७ मनुष्ये पडतात; परंतु, मुंबईत प्रत्येक घरांत ५.१ एवढीं कुटुंबे राहतात. ह्या आंकड्यावरून मुंबईत लोकवस्ती किती दाट आहे, हें सहज लक्षात येईल. शिवाय, हे आंकडे इ. स. १८८१ सालच्या मनुष्यगणतीच्या रिपोर्टावरून घेतले आहेत. तेव्हांपासून आजमितीपर्यंत सात वर्षांत मुंबईत किती लोकवस्ती वाढली असावी, ह्याचें अनुमान आर्ही वर दिलेंच आहे.

१०. मुंबईमध्ये २० हाटेलें, २३ रिफ्रेशमेंटरूमस, ४९ टॅव्हर्न, १७४ रिटेललिकरशॉप्स (पिठा), २१६ ताडी विकण्याची दुकानें, १० बॉडिंग व ८ लॉजिंगहौसेस, ४ आईसक्रीम सलून, ३६ कॉफीहौसेस (कावेखाने), ९ चडोलखानें, ६ विषारी पदार्थ विकण्याचीं दुकानें, ५१ हत्यारें व दारूगोळा वगैरे विकण्याचीं दुकानें, ७ अफू विकण्याचीं दुकानें व १० मदत विकण्याचीं दुकानें इ. स. १८८१ सालीं होती. पण हल्लीं विलायती दारूचीं १५९, गावठी दारूचीं ३४७ व ताडी विकण्याची १०० दुकानें आहेत. ह्याच मानाने बाकीच्या दुकानाची व्यवस्था समजावी. ह्या आंकड्यावरून मुंबईत मद्यपानाचा प्रसार दिवसेंदिवस किती वाढत चालला आहे हें व्यक्त होत आहे !

११. मुंबईत १,४०३ मनुष्यात १ वहिरा व मुका, १,१६४ त १ वेडा, ४३८ त १ आधळा, आणि १,६९८ त १ महारोगी आहे असें इ. स. १८८१ च्या खानेमुमारीवरून आंकडे मिळतात.

१२. ह्या शहरात प्रत्येक धर्माचे लोक किती आहेत, ह्याचें वर्गीकरण सदरु खानेसुमारीच्या गणतीवरून दिलें आहे:—

जाती.	संख्या.
जैन.	१७,२१८
ब्राह्मण.	३५,४२८
लिंगायत.	१,१६७
भाय्ये.	९,४१७
इतर जातींचे हिंदु.	४,०७,७१७
हीनजातीचे हिंदु.	४०,१२२
मुसलमान.	१,५८,०२४
शिद्दी.	६८९
पारशी.	४८,५९७
यहुदी.	३,३२१
किरिस्ताण.	३०,७०८
युरेशिअन.	१,१६८
युरोपिअन.	१०,४५१
चीनी.	१६९

एकूण ७,७३,१९६

१३. इ. स. १८८१ च्या मनुष्यगणतीच्या रिपोर्टावरून मुंबईतील मुख्य मुख्य धर्माच्या लोकांत किती जाती व त्या प्रत्येक जातीचे मुंबई-मध्ये लोक किती आहेत ह्याची कोष्टके खाली दिली आहेत. ह्या सर्व यादीवरून जरी मुंबईत असलेल्या जातींपैकी प्रत्येक जातींतिल अतरंग भेद कळणार नाहींत, हें खरें आहे, तरी, मुंबईतील ठळक ठळक जातींची संख्या व नावें तरी समजण्यास ह्या यादी वाचकांस अशतः मदत करतील अशी आशा आहे:—

हिंदु.

जाती.	संख्या.
आग्नी.	६,६२३
भाटभुजे (वणजारी).	२९६
भडारी.	२७,७२८

परीट.	१,०६७
पटवेकरी.	४६
पाथरवट.	१५,४
परभू (कायस्थ).	१,४६४
परभू (पाताणे).	४,७५६
रजपूत.	३,९३७
रंगारी.	१३७
रावळ.	२७८
सालत.	५८
साळवी.	८१६
शिक्रेगर.	१८६
शिंपी (दरजी).	८,१९७
सोनार.	९,७६८
सोमवशी (क्षत्रिय).	६,००४
सुतार.	३,६३४
तेली.	४,४२९
ठाकूर.	८६८
वाग्नी.	२९०
वणजारी.	२,६६०
वाणी (गुजराथी).	१७,४३९
वैश्यवाणी आणि दक्षिणी.	८,८३०
ह्याशिवाय इतर जाती.	१०,७१२
एकूण ५,०२,८५१	

मुसलमान.

जाती.	संख्या.
आरब.	२,२४५
आफ्रिकन (सिद्दी वगैरे).	६७२
बोहरी.	११,६२५
खोजे.	१०,३३६
भेमण.	१३,४२१

इराणी (मोंगल).	...	...	...	...	...	१,५९०
पठाण.	...	...	...	...	...	३,५९०
कोंकणी मुसलमान.	...	...	...	...	...	६,७९२
इतर जाती.	...	...	...	...	...	८६,१५४
सैयद.	...	...	...	...	...	३,७७६
शेख.	...	...	...	...	...	१८,४९५

एकूण १५,८६,९६९

पारशी.

जाती.						संख्या.
शाहानशाही.	...	...	...	...	...	४३,२९२
कदमी.	...	...	...	...	...	५,३०५

एकूण ४८,५९७

ख्रिस्ती.

जाती.						संख्या.
अमेरिकन.	...	...	...	...	...	२४
ब्यापटिस्ट.	...	...	...	...	...	१०४
कांग्रिगेशन्यालिस्ट.	...	...	...	...	...	६२
एपिस्कोप्यालिअन (चर्च ऑफ् इंग्लड).	...	...	...	...	...	४,९४७
ग्रीक.	...	...	...	...	...	२०
लुथेरिअन.	...	...	...	...	...	६९
मेथॉडिस्ट (वेस्टलिअन).	...	...	...	...	...	४७३
प्रेसबिटीरिअन.	...	...	...	...	...	१,५९४
रोमनकथार्थोलिक.	...	...	...	...	...	३२,१३७
सीरिअन.	...	...	...	...	...	९२
इतर जाती.	...	...	...	...	...	१९
प्राटेस्टंटस्, ख्रिस्ती वगैरे.	...	...	...	...	...	२,८३८

एकूण ४२,३३९

भाग चौथा.

व्यापार.

जगामध्ये जेवढे देश ह्मणून आहेत त्या सर्वांत हिंदुस्थानदेशासारखा सुपीक दुसरा देश मिळणें फार विरळा, नाही हटलें तरी चालेल. ह्या देशांत सर्वप्रकारचे जिन्नस उत्पन्न होतात. मनुष्याच्या जीविताला आवश्यक अशीं सर्वजातींची धान्यें, फळफळावळ, सर्वजातींचे मसाले व इतर जिन्नस ह्याविषयी फार प्राचीनकाळापासून हिंदुस्थानाची प्रसिद्धी आहेच. शिवाय, ज्या वस्तूवाचून मनुष्यमात्रास चालत नाही, असे अत्युपयोगी पदार्थ ह्मणजे कापूस आणि रेशीम ह्याचा सुद्धा सर्व इतर देशास पुरवठा आमच्या देशाने केला आहे, व ह्मणूनच ह्या देशास कोणत्याही पदार्थाकरिता दुसऱ्या देशावर अवलंबून राहण्याची विशेष गरज पडत नाही. ह्या देशाचे 'सुवर्णभूमी' हें नाव ऐकून एशियाखंडातील आरब, चीनी, व पर्शियन लोक तर काय, परंतु, युरोपांतील इजिप्शियन, ग्रीक व रोमन लोक ह्या देशाबरोबर व्यापार करीत. पुढें हळुहळू त्या लोकांच्या ह्या देशावर स्वान्याही होऊ लागल्या. ह्या लोकांपैकी बहुतेकांचे वशजही हल्लीं उपलब्ध आहेत. जसें:—इजिप्शियन ह्मणजे इस्रायल ज्यास आपले लोक शनवारी तेली ह्मणतात ते व जे आपणास बेनीइस्रायल ह्मणवितात ते. पारशी, मुसलमान वगैरे. अर्वाचीनकाळीं डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच आणि इंग्लिश व्यापार्यांच्या सोंगानें ह्या देशी येऊन त्यांनीं सर्व देश आपलासा करून ते सत्ताधीश बनले हें इतिहास प्रसिद्धच आहे. याप्रमाणें इतर देशातील लोकांच्या स्वान्या ह्या देशावर वारंवार होऊ लागल्या. ह्या देशाचे शेजारीं आरब हे पहिल्यानें स्वारी करून ह्या देशाशी व्यापार करू लागले. त्यांच्या मागून इतर देशातील लोकही हळुहळू स्वान्या करून येथें आपापलीं ठाणीं बसवू लागले. ह्या वेळीं ह्मणजे सुमारे २,००० वर्षांपूर्वीं गुजराथेंत भडोच हें व्यापाराचें मोठें बंदर होतें, व बहुतेक माल ह्याच बंदरातून जात येत असे. शिवाय उज्जनी, पालीबोथ्रा (अलाहाबाद) नासिक व कोंकणांत कल्याण, ठाणें, पनवेल, चेऊल व मलबार-

किनारा इत्यादि अनेक ठिकाणें व्यापाराकरिता मोठी प्रसिद्धीस आली होती. आर्मीसाहेबाचें असें ह्मणणें आहे की, कल्याण हें सोळावे शतकापर्यंत साष्टी, मुंबई व बसई ह्या प्रांतांशीं व्यापार करण्याचें मोठें स्थान होतें. ह्या वेळां मुंबईची स्थिति फारच गरीब होती, हें मागें सांगितलेच आहे पुढें हे बेट इंग्रजसरकारचे ताब्यात आल्यादिवसापासून त्यानीं ह्या बेटाची हळुहळू सुधारणा करून व्यापाराच्या सोईही विशेष वाढविल्या. मुंबईत जसजसा व्यापाराच्या सोई वाढत गेल्या तसतशीं इतर सर्व प्राचीन बंदरे मोडकळीस येऊन आज हिंदुस्थानामध्ये किवहुना सर्व जगांमध्ये मुंबईशहर पहिल्या प्रतीचें बंदर होऊन गेले आहे, एवढेच नाही, तर, दिवसेंदिवस त्याची भरभराटी विशेष होत चालली आहे.

२. फार प्राचीन काळापासून आरब, इजिप्शियन (मिसरी) पर्शियन (इराणी), वाणी, वणजारी, मलबारी वगैरे जातीचे लोक ह्या देशात व्यापार करीत. त्यात आरब व इजिप्शियन लोकांची दर्याबंदीपणा व व्यापार ह्या दोन्ही कामात फार प्रसिद्धी आहे. ह्या लोकांचा हिंदुस्थान देशाशी आजकालचा व्यापार आहे असें नाही; तर, ख्रिस्तीशकास आरंभ झाल्यादिवसापासून अनहिलवाडा व चंद्रावती येथील राजांची जहाजें खंवायतच्या अखातातून आरबस्थान व दुसरे इतर देश येथेही जात व परदेशाहून येथे येत, असाही लेख आढळतो. ह्याच सुमारास, किवहुना त्यांच्याही पूर्वीपासून मिसर देशातील लोक हिंदुस्थानाचे पश्चिम किनाऱ्याबरोबर व्यापार करीत असत, पण त्या वेळां बहुधा व्यापार हटला ह्मणजे देशांतल्या देशात,

1 The harbour, one of the finest in the world both on account of accommodation and beauty and variety of scenery stretches along the eastern face of Bombay, and this part of the Island is therefore the most thickly inhabited over its whole extent.—The Indian Railway Travellers' Guide.

भावार्थ.—हें बंदर मुंबईच्या पूर्वबाजूला असून, आपल्या जागेच्या सोईमुळे, आपल्या सुंदरपणामुळे आणि आपल्या चमत्कारिक व चित्रचित्र देखाव्यामुळे, सर्व जगात उत्तम गणले गेले आहे आणि ह्याच कारणामुळे ह्या बेटाचा येथील सर्व भाग मनुष्यवस्तीनें अतिशयित व्यापून टाकिला आहे.

फार लांब लांब देशाशी थोडा, इतका सकुचित होता. वणजारी लोक बैलावर, घोड्यांवर अगर गलबतांत माल भरून व्यापार करीत व ही चाल हणजे घोडे किंवा बैल ह्यावर माल भरून नेण्याची चाल मुंबईच्या बाहेर अजूनही दृष्टीस पडते. ह्या व्यापाऱ्यांस वारवार त्रासही भोगावा लागे, कारण त्यांच्यावर वारवार लुटारू लोकांचे हल्ले होत, परंतु, आगगाडी, आगबोटो वगैरे सुलभ साधनें सुरू झाल्यादिवसापासून वरील सर्व लोकांचा अशा प्रकारचा व्यापार बंद पडून व्यापारी लोकांस फारच सुख झालें. पूर्वी हवा तो माल हवा त्या वेळीं मिळत नसे, ह्यामुळे माल खरेदी करणाराची फारच गैर सोई होई, पण, ती आता सर्व दूर झाली आहे व व्यापार करण्याला जीं अवश्य साधनें तीं सुलभ अशीं नेहमीं होत चाललीं आहेत, हें एकापरी देशाचें भाग्यच समजलें पाहिजे.

३. इंग्रज लोकांचा अम्मल मुंबईत सुरू झाल्यादिवसापासून व्यापारास विशेष उत्तेजन घेत चाललें आहे. तत्पूर्वी व्यापार इतका क्षपाट्यानें चालत नसे. इ०स० १८०२-६ ह्या पाच वर्षांत मुंबई आणि सुरत ह्या दोन बंदरांमध्ये २,४०,००,००० रुपये किंमतीचा माल आला व १,९२,८०,००० रुपये किंमतीचा माल बाहेर रवाना झाला, हणजे एका वर्षाची सरासरी ९०,००,००० रुपये होते, इतका व्यापार चार वर्षांचा. इ०स० १७९२-९३ पासून १८०८-९ इतक्या काळांत ५,३०,४१,२०० रुपये किंमतीचा माल बाहेर रवाना झाला, हणजे एका वर्षास सरासरीच्या मानानें ४८,००,००० रुपये होतात. ह्या सुमारास चीनदेशाशीं मुंबईचा व्यापार मोठ्या क्षपाट्यानें चालत असे. इ० स० १८०५ सालीं मुंबईहून ६४,७३,६३९ रुपये किंमतीचा कापूस चीनदेशीं रवाना झाला व ५,८८,७२५ रुपयांचा इंग्लंडास गेला. इ० स० १७७० पासून हिंदुस्थान व चीन ह्यांच्यामध्ये व्यापार विशेष वाढला. इ० स० १८०५ पर्यंत इंग्लंडाहून कोणत्याच तऱ्हेचा माल मुंबईस येत नसे, असें कित्येक ग्रंथकाराचें हणणें आहे. मिल्फर्ड साहेबाचें असें हणणें आहे की, ह्या वेळीं नानातऱ्हेचें चीट, मखमाल व इंग्रजवायकाकरिता शगे, लोखंड वगैरे माल इंग्लंडाहून मुंबईस येत असे. इ० स० १७५० पर्यंत मुंबईत व्यापाराच्या घडामोडीची वेळ सूर्योदयापासून माध्यान्हपर्यंत असे,

ही गोष्ट मुंबईच्या ह्या वेळच्या व्यापारासंबंधी विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

४. इ. स. १८१३ पर्यंत येथील सर्व व्यापाराचीं सूत्रें ईस्टइंडिया कंपनीच्या हातीं होती; परंतु, ह्याचवर्षी लार्ड मेल्व्हिलसाहेबांनीं पार्लमेंटासमोर एक 'बील' (कायद्याचा मसुदा) पास करून ईस्टइंडिया कंपनीच्या हातून सर्व व्यापाराचीं सूत्रें काढून घेतलीं. ह्याचें कारण असें दिसतें कीं, हिंदुस्थानांतून जो कच्चा कापूस इंग्लंडांत जात असे, तो पाठविण्याचें कंपनीच्या हातांत असल्यामुळे हवा तेवढा कापूस जात नसे, तेव्हां अर्थांत वरील बील काढून इतर सर्व व्यापार्यांस कापसाचा व्यापार करण्याची मोकळीक दिली, त्यामुळे कापसाची रवानगी इंग्लंडास बरीच होऊ लागली. व तेथील व्यापारीलोकांस हवा तेवढा कापूस मिळून त्यांस कपडे तयार करण्यास व हिंदुस्थानांत पाठविण्यास चागली साध मिळाली याप्रमाणे विलायतहून यत्रानेमित कापड इकडे येऊ लागलें व तें दिसण्यांत सुरेख असल्यामुळे त्याच कापडाचा विशेष खप होऊ लागला, ह्याणून अर्थांत आमच्या मागावर काढलेल्या पण टिकावू मालास कोणी विचारीनासें झालें। ही एका बाबतीची गोष्ट झाली. ह्याचप्रमाणें हरएक बाबतींत समजावें. येणेंकरून झालें काय कीं, आमचा व्यापार बसला, कारागीर लोकांस धड मूठभर अन्न मिळेनासें झालें आणि प्रतिवर्षीं श्यावधी रुपये परद्वीपास जाऊ लागले तेंणेंकरून आमचा देश निष्कांचन होत चालला आहे.

५. इ. स. १८१३ सालापासून १८२० पर्यंत चीनदेशाबरोबर व्यापार करण्याचा मत्ता कंपनीनें घेतला होता, पण, इ. स. १८३३ त जो कायदा झाला ह्याणून मार्गे झटलें आहे, त्यानें कंपनीचा इंग्लंड देशाशींच केवळ नव्हे, तर, चीन देशाशीं सुद्धा संबंध तोडला. आणि सर्वास व्यापार करण्याची मोकळीक मिळाली.

६. राय्ले साहेब असें ह्याणतो कीं, इ. स. १७८३ पर्यंत हिंदुस्थानांतील कापूस मुंबईतून बाह्यदेशीं रवाना झाला नाहीं; पण, ह्याच वर्षी १,१४,१३३ पौंड कापूस ह्या शहरांतून बाह्यदेशीं पाठविण्यात आला. इ. स. १७९० सालीं ईस्टइंडिया कंपनीचे डायरेक्टर ह्यांनीं ४,२२,२०७ पौंड कापूस येथून विलायतेस पाठविला होता, परंतु, ह्या उलाढालीपासून

कंपनीस तादृश फायदा झाला नाही. पुढे १८१७-१९ ह्या वर्षांत व्यापारास पुनः उत्तेजन येऊन, इ. स. १८१८ त हिंदुस्थानांतील इतर ठिकाणांहून ८,६०,००,००० पौंड कापूस मुंबईत आला. ह्याप्रमाणे मुंबईच्या व्यापारात इ. स. १८६० पर्यंत बरीच घडामोड झाली, पण, पुढे इ. स. १८६१ पासून १८६५ पर्यंत कापसाचे व्यापारास विशेष तेजी आली होती हे खालील आकड्यावरून वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

इ. स. १८६१-६२ ह्या साली रुपये ९,२६,२८,१७० किंमतीचा माल

” १८६२-६३ .. ” १४,८३,४६,४०० ”

” १८६३-६४ ... ” २७,९१,२१,१७० ”

” १८६४-६५ .. ” ३०,३७,०४,८२० ”

” १८६५-६६ ... ” २५,५३,४१,७९० ”

एकवर्षाची सरासरी रु०-२,१५,८२,८४७

याप्रमाणे व्यापार उत्तरोत्तर वाढत गेला. आणखी खालील आंकडे पहाः—

अमदानी

रवानगी

इ. स. १८८१ साली ... ६२,१०,४९,८४०-७६,०२,१०,४३०

” १८८२ ... .. ६०,४३,६१,५५०-८३,०६,८१,९८०

७. इ. स. १८८३-८४ ह्या वर्षी फक्त कापूसच विलायतेस १४,३६,००,००० रुपयाचा गेला आणि २१,०५,००,००० रुपये किंमतीचा कापसाचा माल हिंदुस्थानांत आला. साधारण मानाने दरताल सरासरी २ अब्ज ४० कोटी रुपयाचा माल विलायतेंतून बाह्यदेशी जातो; त्यांतला सुमारे ३२ कोटी रुपयाचा माल हिंदुस्थानांत येतो. रान्सन साहेबांचे ह्मणणे असे आहे की, १८८२-८३ ह्या वर्षी ल्यांकशायर येथून एकंदर कापसाचा माल ७६ कोट रुपयाचा बाह्यदेशी गेला; त्यांतला फक्त हिंदुस्थानांत २५ कोट रुपयांचा आला. धातूचे सामान ६ कोट रुपयाचे आले, यंत्रे १ कोट ७५ लक्ष रुपयाची आली; आगगाडीचे लोखंडी सामान १ कोटी ५० लक्ष रुपयाचे आले आणि इतर लोकरी सामान १ कोट २५ लक्ष रुपयाचे आले !

८. वरील १८६१-६६ सालच्या आकड्यावरून वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलेच असेल की, हा जो एवढा अवाढव्य व्यापार वाढला तो

फक्त कापसाचाच होय. ह्या वेळीं मुंबईत अगदीं श्रीमतापासून तों अति गरीबापर्यंत सर्वांचें लक्ष ह्या व्यापाराकडे लागलें होतें. ह्या सधीस मुंबईतील व्यापाऱ्यांनीं पुष्कळ पैसा गोळा केला असें बाहेरगावच्या व्यापाऱ्यांनीं बघून, जसा एकादा भुकेला गिधाड आपल्या भक्षावर झडप घालतो, तसे तेही मुंबईत व्यापाराचे निमित्तानें येऊ लागले, व व्यापारांत मिळविलेल्या पैशाचा अन्य तऱ्हेनें उपयोग करावा ह्मणून युक्ति योजूं लागले. व्यापाराची उलाढाली ही बहुतकरून स्पर्शजन्य रोगासारखीच आहे, कारण, एकदां अशा व्यापारात कोणाएकास थोडेंसें यश मिळालें असें समजलें ह्मणजे, अर्थातच सचोटीच्या व्यापाराकडे लोकांचें दुर्लक्ष होऊन ह्या अशा उलाढालीच्या व्यापारात लोक आपलीं मनें घालू लागतात, ही गोष्ट खरी आहे, पण, अशा व्यापारांत नुकसान मात्र पुष्कळांचें होतें, यश थोडक्यासच मिळतें. ह्या व्यापारांत मनुष्य एकदम चढतो खरा, परंतु, एकदांका तो सपाट्यांत सापडला ह्मणजे त्यास बुडण्यास काडीचाही वेळ लागत नाही. सचोटीचा व्यापार थोडा मदाईनें चालतो खरा, पण, त्यात व्यापाऱ्यांस हमी लागण्याचीं कारणें फारच थोडीं असतात. असें असतांही अशा सचोटीच्या व्यापारात मन घालण्याकडे लोकांचें फारसें लक्ष नसतें.

९. इ. स. १८६३ सालापर्यंत व्यापाऱ्यांचें लक्ष “जाईन्ट स्टॉक कंपनी” कडे लागलें होतें. ‘मुक्त्यार’ अगर ‘अडते’ ह्याच्या पेढ्यांमार्फत व्यापार चालविण्याच्या ऐवजीं ब्यांका निघून त्यांच्या मार्फत व्यापार होऊं लागला. मुंबईब्यांक इ. स. १८४० त स्थापन झाली, ओरिएण्टल ब्यांकिंग कारपोरेशनची शाखा मुंबईत इ. स. १८४४ त सुरू झाली. कर्माशिअल ब्यांक, चार्टर्ड मरकंटाईल ब्यांक, आम्पा आणि युनायटेड सर्विहस, आणि चार्टर्ड ब्यांक ऑफ इंडिया आस्ट्रेलिया आणि चायना ह्या सर्व ब्यांका इ. स. १८६० पूर्वीच स्थापन झाल्या होत्या, आणि ह्याच वर्षीं सेंट्रल ब्यांक ऑफ वेस्टर्न इंडिया ही स्थापन झाली. जाईन्ट स्टॉक (एशियाटिक), रायल ब्यांक, आणि ब्यांक ऑफ इंडिया ह्या सर्व इ. स. १८६३ सालीं सुरू झाल्या व ह्याचवर्षीं बांबे शिपिंग आणि आयर्न शिपिंग ह्या कंपन्याची स्थापना झाली.

१०. याप्रमाणें व्यापाराकडे सर्वांचें लक्ष लागल्यामुळें इ. स. १८६४ सालीं मुंबईच्या व्यापाराची विशेष भरभराटी होऊन तिच्या बरोबर मुंबईचें वैभवही वाढलें, परंतु, ह्या वैभवाचा अगदीं कळस झाला. अमेरिकेंतली लढाई लवकर बंद होत नाहीं असें पाहून, जो तो आपापलें घोडें पुढें ढकलू लागला. श्रीमतापासून तों गरीबापर्यंत सर्वांचे डोळ्यासमोर व्यापार दिसू लागला. व्याकाचाही सुकाळ झाला एवढेच नाहीं; तर, फिन्यान्शिअल असोशिएशनसारख्या मंडळ्याही अस्तित्वांत येऊ लागल्या. परंतु, ही भरभराटी फार वेळ टिकली नाहीं. कारण, हल्लीं व्याक्तेवर ज्या ठिकाणी बी. बी. आणि सी. आय्. रेलवेच्या गाड्या चालतात तेथपर्यंत समुद्र असल्याकारणानें ती जागा भरून काढण्याची एक नवीनच शकल निघाली. ह्या वेळीं जमिनीची किंमत दुप्पट तिप्पट वाढून शहरांत लोकांची वस्तीही फार वाढत चालली होती. जमीन ह्मणजे केवळ सौन्याचाच तुकडा होऊन गेला होता. खासगी कंपनीच्या स्वाधीन एवढी जागा करून नये ह्मणून बरेच अडथळे आले. मुंबईसरकारच्याही मनांत ह्या कंपनीचे 'शेर' ठेवावे असें आलें होतें, परंतु, त्यांस हिंदुस्थान सरकारानें तसें न करण्याविषयी लिहून पाठविलें. नंतर ह्या कंपनीच्या निःसीम भक्तानी आपापले शेर लेलाव करून काढून टाकिले. दलालांनीं तर ४ हजार रुपयाच्या शेराची २५ हजार रुपयापर्यंत किंमत वाढविली ! ह्याप्रमाणें ह्या शेरांनीं मुंबईशहर अगदीं वेडें करून सोडलें होतें, तें इतकें कीं, शहरातील बहुतेकांस रात्रीची झोप व दिवसा जेवण हीं सुद्धा सुचत नसत. रस्त्यातून 'काय भाव' हा शब्द सर्वतोमुखी असे. ह्या वेळीं मुंबई शहर केवळ प्रती 'कुबेरनगरी'च बनून गेलें होतें, असें ह्मणण्यास हरकत दिसत नाहीं. कारण लोकांस पैशाची परवा ह्मणून सुळींच नसे, त्यामुळें दिडकीच्या मालाची किंमत रुपयापर्यंत चढली होती. भाडोत्री गाड्याघोडेवाल्याची तर चंगळ उडून गेली होती. आपणाजवळ पैसा नसला तरी कर्ज काढून, अगर घरदार गहाण ठेऊन कंपनीचे शेर घ्यावे, ह्यातच मोठें भूषण आहे, असें बहुतेकांस वाटू लागलें, ह्मणून ह्या काळास 'शेर मनीया' (Share Mania ह्मणजे शेराचें खुळच) ह्मणण्याचा प्रघात पडला गेला, परंतु, ह्या सौभाग्याचा लवकरच शेवट झाला. तो असा कीं, अमेरिकेंत चाललेली लढाई बंद झाली अशी